Dirk van Eck-Stichting, Leiden

Vijftiende Jaarboek der
sociale en economische geschiedenis
van Leiden en omstreken

Jaarboek 2003

Vijftiende Jaarboek der

sociale en economische geschiedenis

van Leiden en omstreken

2003

Dirk van Eck-Stichting
opgericht 1 mei 1987

Bestuur

Gert-Jan van Rijn, *voorzitter*
Rob Arnoldus, *secretaris*
Jaco van Rijn, *penningmeester*

Drs. J.J.A. Groos
A. Honkoop
Drs. A.H. Netiv
Dr. D.J. Noordam
Drs. J. Slangen
Drs. C.B.A. Smit
Drs. E.T. van der Vlist
C. Walle
Drs. M.H.A.C. Weevers

Redactie Jaarboek 2003

P.J.M. de Baar
Drs. J.J.A. Groos
Dr. D.J. Noordam, *inhoudelijke eindredactie*
Drs. A. van Steen
H.J. van der Veer
Drs. E.T. van der Vlist, *technische eindredactie*

Kopij voor het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 2004 dient in het bezit van de redactie te zijn in oktober 2004.

Dirk van Eck-Stichting

Vijftiende Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2003

Leiden 2004

ISBN 90-73279-23-2
ISSN 1387-8123

Uitgave:
Dirk van Eck-Stichting, Leiden
Secretariaat:
Postbus 849
2300 AV Leiden
e-mail: info@dirkvaneck.nl

Vormgeving:
Bert van der Veer

Uitvoering vormgeving:
Grafaria, Leiden

Druk:
Offsetdrukkerij Nautilus, Leiden

© Copyright Dirk van Eck-Stichting, Leiden

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van het bestuur van de Dirk van Eck-Stichting.
De uitgever heeft ernaar gestreefd de auteursrechten van de fotografische werken te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Inhoud

7 Voorwoord

11 Jaarverslag 2003

19 PETER OTGAAR
Mensenwerk. Het Gereformeerde Minne- of Arme Mannen- en Vrouwenhuis. Deel II: 1818-1883

63 JAAP MOES
Portret van dame met deken. De firma J.C. Zaalberg & Zoon te Leiden omstreeks 1913

91 JAAK SLANGEN
Communistisch verzet in en om Leiden. Enkele impressies en kanttekeningen bij de activiteiten van de gebroeders Olivier (1933-1945)

107 JAAK SLANGEN
Strijdbaar tot de bevrijding. Enkele herinneringen aan het verzetsverleden van Nico Olivier door zijn broer Jan Olivier

135 P.J.M. DE BAAR
Gedenktekens en monumenten 1940-'45 in Leiden

158 Aanwinsten van het Gemeentearchief Leiden op sociaal en economisch gebied in 2003

160 Boekbesprekingen

178 Signaleringen

189 In de Jaarboeken 1989-2003 opgenomen artikelen

194 In de Jaarboeken 1989-2003 opgenomen boekbesprekingen en signaleringen

Voorwoord

Het Jaarboek 2003 is het vijftiende Jaarboek van de Dirk van Eck-Stichting. De redactie en het bestuur willen dit lustrum feestelijk vieren met de donateurs. In dit voorwoord wil ik hiervoor het startschot geven in de vorm van een terugblik.

Sinds de oprichting op 1 mei 1987 heeft de Dirk van Eck-Stichting in vele richtingen initiatieven ondernomen. Met tentoonstellingen, studiedagen, publicaties, subsidies, acties voor het behoud van monumenten, en dergelijke heeft de Dirk van Eck-Stichting – ooit omschreven als een schuchtere boreling – een plaats verworven temidden van de andere historische verenigingen en stichtingen in Leiden.

Er was echter behoefte aan iets dat kon groeien, maar toch wezenlijk hetzelfde bleef. Deze rode draad werd het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken.* Het Jaarboek is gestart om een substantiële bijdrage te leveren aan de sociale en economische geschiedschrijving van Leiden en omstreken. Daarnaast diende het Jaarboek als mogelijkheid voor het bestuur om verantwoording af te leggen over bestuurszaken, financiën, schenkingen en activiteiten.

De start van het eerste Jaarboek was met twee artikelen bescheiden. Al binnen enkele afleveringen echter nam het aantal opgenomen artikelen toe tot vier of vijf. Enkele Jaarboeken bevatten zelfs maar liefst zes bijdragen. Bij elkaar verschenen in vijftien uitgaven meer dan zeventig historische artikelen. Ze zijn gevarieerd van inhoud en bestrijken de geschiedenis vanaf de Middeleeuwen tot aan de dag van vandaag.

Het Jaarboek ontwikkelde zich bovendien tot een podium waar pas afgestudeerde historici naast door de wol geverfde professionals van zich konden

laten horen. De redactie is hen uiteraard veel dank verschuldigd – zonder auteurs geen Jaarboek – maar een aantal van hen zal zeker ook met dank terugdenken aan de steun die de redactie leverde om van elke pennenvrucht een vlot leesbaar en fraai geïllustreerd artikel te maken. Dankzij de redactionele regie vormden de stemmen van de auteurs een mooie samenklank.

Van belang voor de geschiedschrijving en het onderzoek waren ook de verschillende rubrieken, zoals de 'Aanwinsten van het Gemeentearchief Leiden op sociaal en economisch gebied' en de 'Boekbesprekingen'. In de afgelopen jaren nam het aantal publicaties over Leiden en omstreken flink toe en daarmee ook het aantal boekbesprekingen. Gelegenheidswerkjes op basis van bestaande kennis en slechts zijdelings op Leiden of de Leidse geschiedenis betrekking hebbende werken worden sinds 2001 behandeld in de rubriek 'Signaleringen'.

Het voorliggende Jaarboek opent met het tweede hoofdstuk in de geschiedenis van Gereformeerde Minne- of Arme Mannen- en Vrouwenhuis. Dit keer gaat het over de periode 1818-1883. Peter Otgaar pakt de draad op waar hij die in het Jaarboek 2001 had laten liggen: bij de ingebruikname van het nieuwe huis aan de Herengracht.

Jaap Moes schetst in 'Portret van dame met deken' het fabricageproces van de beroemde Zaalberg-dekens. Hij doet dit aan de hand van een fabrieksalbum van de firma Zaalberg uit 1913, dat enkele jaren geleden door Piet Anker aan de Dirk van Eck-Stichting is geschonken. Het album bood de auteur 'stof' voor een illustratieve vergelijking van onderdelen van het fabricageproces toen dat nog grotendeels handwerk was met de volledig gemechaniseerde werkwijze uit 1913.

Jaak Slangen schrijft over het communistische verzet in en om Leiden in de Tweede Wereldoorlog. Hij leidt hiermee een andere bijdrage in, te weten de herinneringen van Jan Olivier (geboren 1913, overleden 1993) aan zijn broer Nico (geboren 1933, overleden 1945). De familie Olivier, maar vooral Nico, was zeer actief in het verzet. Nico werd zelfs een tijdlang door de Duitsers vastgehouden in het Huis van Bewaring te Amsterdam, juist toen daar een grote bevrijdingsactie mislukte. Hij kwam terecht in het concentratiekamp Amersfoort. Hun vader Nico Olivier senior werd al in 1941 opgepakt en belandde via kampen in Schoorl en Vught in Bergen-Belsen, waar hij kort voor de bevrijding om het leven moet zijn gekomen. Jan Olivier

legde in 1985 zijn herinneringen op papier vast. De redactie heeft het manuscript enkele jaren geleden gekregen van een dochter van Nico junior, dankzij de bemiddeling van Jaak Slangen.

De Tweede Wereldoorlog liet diepe sporen na in de hoofden en harten van de mensen. Ook in Leiden was er behoefte aan het herdenken van slachtoffers, verzetslieden en specifieke gebeurtenissen. Daartoe kwamen er allerlei gedenktekens en monumenten in de stad, in totaal op wel bijna twintig plaatsen. Piet de Baar heeft hiervan een waardevol overzicht gemaakt. Omdat van bijna alle plaatsen ook een foto is opgenomen, vormt het artikel een kleine oorlogsgeschiedenis van de eigen omgeving.

Achterin het Jaarboek vindt u, behalve de gebruikelijke rubrieken, als toegift ook een overzicht van de in voorafgaande Jaarboeken opgenomen artikelen, boekbesprekingen en signaleringen. Het is een actualisatie van het overzicht dat voor het laatst in het Jaarboek 1999 werd opgenomen.

Dank wederom aan allen die dit Jaarboek mogelijk maakten. Het drukklaar maken van de teksten was in goede handen bij Gerard en Ria de Graaff van Grafaria. Bert van der Veer ontwierp speciaal voor dit jubileum een nieuwe omslag. Drukkerij Nautilus verzorgde de druk van het Jaarboek.

Het verschijnen van het Jaarboek 2003 is een mijlpaal voor de Dirk van Eck-Stichting. In enkele honderden boekenkasten heeft ons Jaarboek een (ere?)plaats gekregen. De belangstelling voor de sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken groeit bovendien nog steeds. We hopen dat u als donateur dit lustrum in het komende jaar met ons mee zult vieren. Voor nu wens ik u veel genoegen bij het lezen van het Jaarboek 2003.

GERT-JAN VAN RIJN,
voorzitter

Jaarverslag 2003

Bestuursmutaties

In het najaar van 2003 vond in het Dagelijks Bestuur een belangrijke wijziging plaats door het vertrek van Rob Arnoldus. Hij was al sinds 1994 lid van het Algemeen Bestuur, maar stapte in 1998 over naar het Dagelijks Bestuur. Binnen het Dagelijks Bestuur zette hij zich in als penningmeester en als secretaris. Rob Arnoldus blijft gelukkig wel algemeen bestuurslid. Tot het moment dat er een opvolger voor Rob Arnoldus is gevonden, nemen Jaco van Rijn en Gert-Jan van Rijn het secretariaat waar.

Donateurs, Jaarboek en donateursavond

De Dirk van Eck-Stichting verwelkomde dit jaar vijftien nieuwe donateurs en telt momenteel ruim 300 donateurs.

Het Jaarboek 2002 verscheen dit jaar op donderdag 23 oktober 2003. Op die datum vond in het Gemeentearchief de jaarlijkse donateursavond plaats. De avond stond in het teken van de buurtgeschiedenis van Leiden Noord. De ruim negentig donateurs en andere belangstellenden konden genieten van een lezing, fragmenten *oral history* en filmbeelden van de werkgroep LAVA. Cor Smit gaf een lezing over de geschiedenis van Leiden Noord. Hij gebruikte hierbij een powerpointpresentatie met veel mooie prenten, kaarten en foto's.

Na de pauze was het woord aan Wil Spies. Zij woont al jaren in de Kooi en is daar gestart met het interviewen van mensen, jong en oud, die zich sterk verbonden voelen met hun wijk. Door de interviews op te nemen blijven persoonlijke herinneringen bewaard en wordt het bovendien mogelijk om anderen erin te laten delen. Hoe waar dit is bleek wel uit de reacties

van het publiek op enkele videofragmenten. Filmbeelden uit de jaren zeventig over de stadsvernieuwing in de Kooi vormden een mooi sluitstuk van deze thema-avond.

Aan het eind van de avond werd het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2002* uitgereikt aan de donateurs en werd er nog gezellig nagepraat onder het genot van een drankje.

Bestuursvergaderingen

Het Dagelijks Bestuur kwam in 2003 regelmatig bijeen voor overleg en de organisatie van activiteiten zoals de donateursavond. Gert-Jan van Rijn gaf op 21 mei bij het wekelijkse ontbijt van de Rotary Club Leiden een presentatie over de Dirk van Eck-Stichting. Op zaterdag 13 september bemanden de bestuursleden weer een eigen stand in het Stadhuis tijdens de landelijke Open Monumentendag. De stand werd bezocht door veel deelnemers aan de Monumentendag. Onder hen bevonden zich ook veel donateurs. Vier mensen gaven zich op als nieuwe donateur.

De leden van het Dagelijks Bestuur waren daarnaast betrokken bij het Jaarboek 2002 en het vijfde deel van *Stadsbeeld in Beweging*. Helaas blijven soms belangrijke actiepunten liggen. Zo ging in 2003 het vijftienjarig jubileum van de stichting ongevierd voorbij. Ook bestaan er reeds jaren plannen voor een gevelsteen voor Dirk van Eck. Het is dus belangrijk om nieuwe mensen bij de Dirk van Eck-Stichting te betrekken, want vele handen maken licht werk. Dit geldt uiteraard ook voor de redactie van het Jaarboek en de werkgroep LAVA.

Mede om deze reden vergaderde het Algemeen Bestuur in 2003 twee keer, samen met de leden van de redactie en Arjan Honkoop van de werkgroep LAVA. Besloten werd om in 2004 alsnog het jubileum van de Dirk van Eck-Stichting te vieren en deze viering te koppelen aan de presentatie van het Jaarboek 2003. Als streefdatum voor het verschijnen van het Jaarboek werd 1 mei 2004 vastgesteld, met oog op de oprichtingsdatum van de stichting.

Het Algemeen Bestuur wenst daarnaast in 2004 ook de gevelsteen voor Dirk van Eck te realiseren. Het algemeen bestuur en de redactie zullen daartoe in de komende maanden als een ware 'jubileumcommissie' optrekken

en de organisatie samen ter hand nemen. Het Algemeen Bestuur ziet voor zichzelf in de toekomst ook blijvend een grotere rol bij de organisatie van activiteiten en ook bij de werving van nieuwe bestuursleden. Hiermee keert de Dirk van Eck-Stichting terug naar de bestuurlijke situatie uit de beginjaren, hetgeen een zeer verheugende ontwikkeling is.

Redactie

De redactie werkte in 2003 aan het Jaarboek 2002. Dit verscheen in het najaar in een oplage van 400 exemplaren en zag er wederom piekfijn uit. Binnen de redactie vonden er in 2003 enkele veranderingen plaats. Gert-Jan van Rijn verliet de redactie in mei. In het najaar gaf Ed van der Vlist aan de inhoudelijke eindredactie van het Jaarboek per 2004 neer te willen leggen.

Ed van der Vlist was vanaf het eerste uur als eindredacteur bij het Jaarboek betrokken. Hij heeft deze zware taak vijftien jaar lang met grote betrokkenheid vervuld. De leden van het bestuur en de redactie zijn hem hier bijzonder dankbaar voor. De redactie ving de veranderingen gelukkig goed op. Agnes van Steen kwam erbij als nieuw redactielid. Dirk Jaap Noordam bood aan om de inhoudelijke eindredactie op zich te nemen. De technische eindredactie blijft in handen van Ed van der Vlist die op deze manier – zij het meer op de achtergrond – betrokken blijft bij het Jaarboek.

LAVA

Het jaar 2003 startte voor de werkgroep LAVA traditioneel met een filmmiddag in de Bibliotheek van Leiden op de tweede zondag van het nieuwe jaar. Er zijn twee voorstellingen van een uur gedaan met voornamelijk onbewerkt materiaal. De twee voorstellingen waren goed bezocht. Op 9 februari is er een voorstelling gegeven in de grote zaal van het Volkshuis voor de leden van de Ratel. Later in het jaar was er nog een voorstelling voor gepensioneerde leden van het Leidse politiekorps in het politiebureau aan de Langegracht. Dit had als direct resultaat dat er een historisch filmpje is toegezegd van het Leidse Politie Muziekgezelschap.

Naast deze vertoningen was de werkgroep LAVA natuurlijk ook aanwezig in de stand van de Dirk van Eck tijdens de Open Monumentendag. Op deze dag leverde het contact met bezoekers waardevolle toezeggingen op voor nieuwe filmaanwinsten. Tijdens het vijftienjarige jubileum van onze zustervereniging Jan van Hout gaf Arjan Honkoop een workshop met als titel 'Je weet niet wat je ziet'. De powerpointpresentatie over filmgeschiedenis liet aan de hand van Leids filmmateriaal zien hoe film ook als archiefbron kan worden gebruikt. Verder waren gedurende het hele jaar fragmenten uit voorgaande delen van *Stadsbeeld in Beweging* te zien in het programma 'Het was' van TV West.

Kort voor de zomervakantie startten de voorbereidingen voor de nieuwe filmproductie *Stadsbeeld in Beweging* deel v. In juni gingen subsidieverzoeken uit aan het Fonds 1818 en aan het Prins Bernhard Cultuurfonds. Het Fonds 1818 was bereid tot een structurele bijdrage en ook het Prins Bernhardfonds deed een toezegging. Deze ondersteuning was bij elkaar voldoende om een nieuw deel van de serie te gaan produceren. Daarna begon de selectie van de films, het inhoudelijke onderzoek, de montage en dergelijke. Er werd in het najaar veel werk verzet, maar een première in december bleek niet haalbaar en werd uitgesteld tot januari 2004. Wel bleek het mogelijk om het nieuwe deel *Stadsbeeld in Beweging* niet alleen op video, maar ook op dvd uit te brengen.

LAVA mocht in 2003 twee schenkingen ontvangen: een 9,5 mm-filmpje uit 1930 van de heer H.L. van Gijzen over een 3 Octoberoptocht; en een 8 mm-filmpje over de veemarkt in Leiden, gemaakt in 1969 en geschonken door de heer Coster.

Website

Het bestuur koesterde al enkele jaren de wens voor een eigen website. Bij de bouw en het onderhoud van een website – hoe klein ook – komt echter veel kijken. Dit jaar ging de wens in vervulling door de komst van Joris Arts. Hij ging voortvarend aan de slag en bouwde een website die goed toegankelijk is voor bezoekers. De website is sinds de 'lancering' in maart 2003 al verschillende malen verbeterd en uitgebreid met links naar andere historische verenigingen, een nieuwspagina en een gastenboek. Bezoekers

kunnen veel informatie vinden over de Dirk van Eck-Stichting, de werkgroep LAVA, de videoreeks *Stadsbeeld in Beweging* en het Jaarboek.

Joris Arts kreeg bij zijn werk ondersteuning van IJme Woensdregt en Ed van der Vlist. Met de hulp van IJme Woensdregt werden uit alle Jaarboeken het voorwoord, het jaarverslag en samenvattingen van de artikelen opgenomen. Ed van der Vlist digitaliseerde fotomateriaal uit de collectie van de Dirk van Eck-Stichting voor gebruik op de website. Zo komen er op den duur wekelijks nieuwe foto's *on line* beschikbaar.

Via de website bereikten ons dit jaar al regelmatig vragen en opmerkingen van donateurs en belangstellenden. We proberen deze vragen steeds zo snel mogelijk te beantwoorden. De website bewijst ook zijn nut als het gaat om archiefbehoud. LAVA kreeg dit jaar enkele oude films aangeboden van particulieren die de werkgroep via het internet hadden gevonden.

Zijl en Vliet/De Sleutels

In mei 2003 nam Woningbouwvereniging Zijl en Vliet contact op met de Dirk van Eck-Stichting. De woningbouwvereniging bereidde op dat moment een fusie voor met Woningbouwvereniging De Sleutels. De fusiepartners wilden ter gelegenheid van hun samengaan fondsen vrijmaken voor een historisch onderzoek naar de volkshuisvesting in Leiden. Dit onderzoek moet een bijdrage leveren aan de geschiedschrijving van Leiden. Cor Smit zal het onderzoek uitvoeren en uitwerken tot een kloeke publicatie. De Dirk van Eck-Stichting is aangezocht om mee te werken aan de redactionele begeleiding. Ed van der Vlist en Jasper Groos zullen vanaf het voorjaar van 2004 deelnemen in de begeleidingscommissie.

Overige

De Noorse oorlogsdagboeken werden in 2003 vertaald door de Noor Ole Andreas Blikken en de Nederlandse Liesbeth Huijer, die wonen in Trondheim. Zij transcribeerden de relevante delen uit de schriftjes en zullen in de nabije toekomst hierover een artikel schrijven voor het Jaarboek.

De Dirk van Eck-Stichting ontving in 2003 van de Vereniging Oud Leiden een subsidie voor het Jaarboek 2001. Dit Jaarboek vormt samen met

het voorafgaande een tweeluik over 'Arm en rijk in Leiden'. Het tweeluik komt voort uit het gelijknamige seminar dat het Leidse historische dispuut 'Robert Fruin' in 1997 organiseerde. Dankzij de bijdrage van de Vereniging Oud Leiden verschenen de lezingen in bewerkte vorm in twee Jaarboeken van de Dirk van Eck-Stichting.

GERT-JAN VAN RIJN,
secretaris a.i.

Financieel overzicht 2003

DIRK VAN ECK-STICHTING

Inkomsten	€	Uitgaven	€
Saldi 1 januari 2003	8.259,31	Jaarboek 2002	3.629,72
Donaties	5.854,05	Verzending Jaarboek 2002	316,83
Subsidie Vereniging Oud Leiden	1.361,00	Donateursavond	755,54
Bijdrage verzending Jaarboek	300,95	Monumentendag	201,76
Publicaties	31,75	Sociale kaart Leiden	277,05
Rente	198,92	Aanschaf oorlogsdagboek	115,00
		Website	43,20
		Overige kosten	696,19
		Saldi 31 december 2003	9.970,69
Totaal	16.005,98	Totaal	16.005,98

LEIDS AUDIOVISUEEL ARCHIEF

Inkomsten	€	Uitgaven	€
Saldi 1 januari 2003	8.540,88	*Stadsbeeld in Beweging*	335,18
Stadsbeeld in Beweging	811,95	Audiovisuele collectie	255,85
Subsidie Fonds 1818	1.500,00	Première SBBB V	65,25
Rente	139,08	Saldi 31 december 2003	10.335,63
Totaal	10.991,91	Totaal	10.991,91

TOELICHTING

Bovenstaande overzichten tonen de inkomsten, uitgaven en resulterende banksaldi van de Dirk van Eck-Stichting en het Leids Audiovisueel Archief (LAVA) in het kalenderjaar 2003.

De Dirk van Eck-Stichting ontving in het voorjaar 2003 het grootste deel van de donaties voor 2002. In december 2003 ontvingen de donateurs het verzoek om hun donatie 2003. Een groot aantal donateurs maakte hun

bijdrage nog vóór de jaarwisseling over. Naar verwachting zal het Jaarboek 2003 in mei 2004 verschijnen, zodat u het verzoek om uw donatie 2004 eveneens vroeger in 2004 zult ontvangen dan u de afgelopen jaren van ons gewend was.

De Dirk van Eck-Stichting ontving van de Vereniging Oud Leiden een subsidie van € 1.361 voor het Jaarboek 2001.

De productiekosten van het Jaarboek 2002 bedroegen € 3.630. Aan het ontwerp en drukken van een 'sociale kaart van Leiden', gepresenteerd op de Podiumdag in de Pieterskerk op 8 november 2002, werd € 277 uitgegeven. De aanschafkosten van het Noorse oorlogsdagboek uit Oegstgeest bedroegen € 115.

Het Leids Audiovisueel Archief ontving van Fonds 1818 een subsidie van € 1.500 voor de productie van *Stadsbeeld in Beweging* v. Deze productie is in het najaar van 2003 ter hand genomen.

De verkoop van eerdere delen van *Stadsbeeld in Beweging* in de Gemeentebibliotheek, tijdens filmvoorstellingen en op de Monumentendag leverde LAVA € 812 op. Voor instandhouding, registratie, uitbreiding en ontsluiting van de audiovisuele collectie gaf LAVA € 256 uit.

JACO VAN RIJN,
penningmeester

Mensenwerk

Het Gereformeerde Minne- of Arme Mannen- en Vrouwenhuis. Deel II: 1818-1883

PETER OTGAAR

In een vorig Jaarboek zijn de gebeurtenissen in en om het Oudeliedenhuis in de periode 1783 tot 1817 beschreven.[1] We pakken de draad op bij de verhuizing van het huis naar de Herengracht in 1818.

Voordat de nieuwe behuizing plechtig werd ingewijd, moest men natuurlijk het nodige verbouwen en repareren. De eerste reparatie viel financieel niet mee, maar kon gelukkig door de werkbazen van het Minnehuis zelf worden uitgevoerd, wat de kosten terugbracht tot *f* 3.000.[2] Tegenover deze flinke schadepost stond de meevaller dat het huis vrijstelling kreeg van de stedelijke belastingen, wat de regenten gezien de vrij slechte financiële positie welkom moet zijn geweest.[3]

Na de reparaties konden de timmerlieden aan de slag om de voormalige woonhuizen en de fabriek van Krantz om te toveren tot een huis dat geschikt was om onderdak te verschaffen aan een groot aantal bejaarden. Half mei 1818 was het zover: aan de achterkant, de Langestraat dus, was een nieuwe zaal gemaakt voor de oude lieden, door een schot verdeeld in een mannen- en vrouwenafdeling. De eetzaal – niet gescheiden – bevond zich in het kleine huis aan de Herengracht. De zijkamer van het grote huis werd gereserveerd voor de regenten. Het binnenechtpaar kreeg een kamer die uitzag op de kleine binnenplaats. Op de derde benedenkamer ten slotte hadden de timmerlui een ziekenzaal gemaakt, een ruimte die in een bejaardentehuis hard nodig was.[4]

Op 1 juni 1818 kon het gebouw plechtig worden ingewijd. Opvallend is dat dit met minder pracht en praal gepaard ging dan in 1784. Er werd geen bekende Leidse predikant ingehuurd en de oudjes kregen geen feestelijke maaltijd aangeboden. De catechiseermeester van het huis, Johannes van

Dissel, hield een passende toespraak, en daar moest iedereen het maar mee doen.[5] Geldgebrek zal hier zeker schuldig aan zijn geweest. De regenten voelden nog steeds de naweeën van de tiërcering van de rente op de staatsschuld. Bovendien bleven de bestuurders van het Huiszittenhuis voortdurend in gebreke de vergoeding voor een overgeheveld oudje te betalen, wat bij de oprichting van het Minnehuis in 1783 was afgesproken. Verder bleek dat weinig stadsgenoten van zins waren het huis tijdens hun leven of in hun nalatenschap te gedenken.

Was het gebleven bij halsstarrige collega-regenten en Leidenaren die op hun geld bleven zitten, dan was het allemaal nog wel meegevallen. Er dreigde echter een veel groter gevaar. Het op zijn vriendelijkst gezegd nogal energieke nieuwbakken staatshoofd van het koninkrijk der Nederlanden, Willem I, kwam in juli met een aantal maatregelen om greep te krijgen op de talrijke instellingen van liefdadigheid in het Rijk. Na een langdurig heen en weer geschrijf trokken de regenten aan het langste eind. De maatregelen van de Koning betroffen huizen die werden bekostigd door ingezetenen van een stad. Omdat de regenten konden bewijzen dat hun minnehuis geen stedelijke maar een particuliere instelling was, ontsprongen zij de dans.

Tussen deze perikelen door moesten de regenten hun dierbare oudeliedenhuis natuurlijk gewoon draaiende houden. Daarin slaagden zij heel behoorlijk. Natuurlijk waren er bewoners die kans zagen dronken te worden, zoals Jacobus Halée, die in de stad zo beschonken was geraakt dat hij volslagen 'onbekwaam' het huis moest worden binnengedragen.[6] Ook anderszins ontdoken gealimenteerden de regels van het Minnehuis. De verpleegde Trijntje de Munnik had de niet ongevaarlijke gewoonte om nog gloeiende kolen als een soort heetwaterkruik onder de dekens van haar krib te leggen.[7]

Gelukkig waren er ook lichtpuntjes. De installatie van regent Jacobus Johannes Leyendecker bijvoorbeeld, die de plaats innam van de overleden François Veltman. Dat was een feestelijke gebeurtenis, vooral voor de oudjes die door de nieuwe regent werden onthaald op een feestmaal. Ook het bericht dat het Minnehuis restitutie van belasting op gebouwde eigendommen (*f* 111) en de belasting op deuren en vensters (*f* 44) kreeg, moet de regenten tevreden hebben gestemd. Het stadsbestuur ging nog een stapje verder en gaf in een brief te kennen dat het huis geen enkele belasting hoefde te betalen zolang het in de gekochte huizen was gevestigd.[8]

Een bescheiden hoogtepunt was ongetwijfeld de viering van de tachtigste verjaardag van de bekende hoogleraar theologie Jona Willem te Water. Voor velen nog steeds een bekende naam, al berust dat niet op 's mans vele publicaties, maar op zijn stokdove echtgenote, die na de ontploffing van het kruitschip op 12 januari 1807 de legendarische woorden: "Zei u iets, Te Water?" gesproken schijnt te hebben. Te Water had op 27 oktober 1820 laten weten dat hij zijn verjaardag graag te midden van de oude lieden wilde vieren, om zo de regenten te bedanken voor hun zegenrijke arbeid. Leyendecker cum suis stemden van harte toe, waarschijnlijk ook omdat het hun de kosten van een maaltijd bespaarde. De professor had te kennen gegeven de minnekinderen op een feestmaal te onthalen.

Op 30 oktober was het zover. Om twaalf uur 's middags werd de bejaarde theoloog aan de deur van het huis ontvangen door twee regenten die hem naar de regentenkamer leidden, alwaar de president hem gelukwenste. Een uur later begaf het gezelschap zich naar de eetzaal waar de oudjes vol verwachting klaar zaten, één man naast twee vrouwen. Bij de intrede van de hoogleraar hieven de bejaarden psalm 133 aan:

Zie hoe goed en lieflijk het is
als broeders ook te samen wonen.
Het is als de kostelijke olie die op het hoofd
nedervloeiende op den baard, den baard van Aäron,
die nedergolft op den zoom van zijn klederen.
Het is als dauw van den Hermon
die nederdaalt op de bergen van Sion.
Want daar gebiedt de HERE den zegen,
leven tot in eeuwigheid.

Nadat de jarige aan het hoofd van de tafel was geplaatst, deed een der oude lieden een aanspraak die werd beantwoord door Te Water. Na een kort gebed dienden de regenten de feestmaaltijd op, bestaande uit rijst met zoete appelen, gehakt en krentenbroodjes. Na de maaltijd sprak Te Water een gebed uit. De oudjes beantwoordden dit onmiddellijk met de verzen 12 en 13 van psalm 71:[9]

O God, wees niet verre van mij.
Mijn God, haast u mij ter hulpe.
Laten beschaamd worden en vergaan
wie mijn leven belagen,

in schande en smaad zich hullen
wie mijn onheil zoeken.

Mocht Te Water hebben gedacht dat genoemde levensbelagers voor sommige oudjes de jeneverkruik was, hij zal het zeker niet hebben gezegd; al was het alleen maar om de feestelijke stemming niet te bederven. Na de mededeling dat hij de hele plechtigheid gaarne afgedrukt zag in de *Leydsche Courant* – ijdelheid was hem blijkbaar niet vreemd – ging de weldoener in de loop van de middag zijns weegs.

Dood en ziekte

In een oudeliedenhuis is de dood een vertrouwde verschijning. Zo ook in het minnehuis aan de Herengracht. Toch lag het sterftecijfer niet hoger dan in gelijksoortige instellingen. Eenmaal opgenomen, leefden veel bejaarden nog vrij lang. Niet iedereen werd – zoals Hendrik Mulder, die op 8 april 1821 overleed – 95 jaar oud, maar men kan veilig aannemen dat de meeste gealimenteerden ruimschoots de tachtig haalden. Rust, goede voeding en regelmaat zullen daar niet vreemd aan zijn geweest. Bovendien lette het binnenechtpaar goed op de gezondheid van de oudjes.

Toen de vader en moeder begin februari 1822 aan de regenten doorgaven dat in het huis wel erg veel mensen stierven, werd François Jacques Dozy, de 'lijfarts' van het huis, onmiddellijk op het matje geroepen voor een ernstig onderhoud. In dat ongetwijfeld hartige gesprek wezen de regenten hem op zijn plicht om regelmatig zijn visites te doen en niet op mededelingen van andere minnekinderen af te gaan. Dozy beloofde beterschap, maar gaf als excuus op dat de ziekenzaal ontoereikend was. Hij eiste ten behoeve van de juiste uitoefening van zijn vak een grote nieuwe zaal, waar de oudjes rust en stilte konden krijgen. De regenten stemden hiermee in en lieten een benedenzaal inrichten tot ziekenzaal.[10]

De cholera-epidemieën die van 1832 tot 1871 met de regelmaat van de klok in Europa opdoken en veel slachtoffers eisten, zijn aan het Minnehuis vrijwel onopgemerkt voorbijgegaan. Naar de reden kunnen we slechts gissen. De maatregelen van de regenten getuigen weliswaar van grote bezorgdheid voor de gealimenteerden, maar waren – door gebrek aan kennis van de oorzaak der ziekte – volkomen ontoereikend.

Jona Willem te Water (1740-1822). Litho L. Springer. GAL, PV 62885.

Op 27 juli 1832 belegden de bestuurders een buitengewone vergadering om de ziekte, die Leiden nog niet had bereikt, het hoofd te bieden. Er werd besloten om extra aandacht te schenken aan het voedsel en de verschoning van het linnen. Verder lieten de regenten medicijnen, kruiden en zuiveringsmiddelen inslaan. Hoewel nergens staat vermeld van welke aard die middelen waren, zullen zij hun toevlucht niet hebben genomen tot de tientallen kwakzalversmiddelen die in omloop waren. Ook andere maatregelen werden genomen. Besmette inwoners werden terstond vervoerd naar de cholerazalen die in de stad waren ingericht. Indien een oudje dit weigerde – wat nogal eens voorkwam, omdat velen de hospitalen beschouwden als het voorportaal van de dood – kon hij of zij in het minnehuis zelf worden verpleegd.

Tevens besloten de regenten de stadsdokter, Jacob Baert, te ontbieden. Deze kwam terstond en verzocht de heren om twee draagbare kribben te laten maken. Hij diende daarbij het volgende verlanglijstje in:

twee helmzelen
wollen lappen
lijnolie
stijfsel
12 bierkruiken
waterkannetjes
warm of kokend water
azijn ter zuivering

Naar veel van zijn verlangens blijft het raden, vooral naar de bierkruiken. Dit was overigens niet het laatste dat de geneesheer verlangde. Baert eiste verder dat het stro waarmee de matrassen waren gevuld om de acht dagen werd ververst, dat de gealimenteerden twee keer per week werden verschoond en eens per veertien dagen schone lakens kregen. Ook het menu wenste hij veranderd te zien. Op zondag moesten de oudjes rijst krijgen, de rest van de week diende het volgende geserveerd te worden:

maandag: wortelen met aardappelen
dinsdag: rijstsoep
woensdag: grutten
donderdag: grote bonen (indien niet voorradig: groene erwten)
vrijdag: boekweitgort met karnemelk en een half pond rundvlees
zaterdag: groene erwten

Het was niet bepaald lichte kost, maar ook nauwelijks aan bederf onderhevig. Veel medici geloofden namelijk dat de cholera werd veroorzaakt door bedorven en onrijp voedsel. Dat verklaart ook de afwezigheid van fruit op het menu: volgens velen was fruit juist de grote boosdoener. Ten slotte schreef Baert een strikt uitgaansverbod voor toen de ziekte de stad bereikte. Dit verbod duurde tot november, omdat de cholera – een typische zomerziekte – tot die maand in de stad woedde.[11]

Dat het sterftecijfer tijdens de uitbarsting van de cholera niet hoger was dan normaal, zal wel meer geluk dan wijsheid zijn geweest. Ook van de volgende aanvallen van de 'blauwe dood' heeft het minnehuis geen last gehad. Zelfs het beruchte jaar 1866 richtte geen slachting aan. Weliswaar raakten de regenten twee gealimenteerden kwijt, maar die hadden in strijd

met het uitgaansverbod het huis verlaten, en konden derhalve hun biezen pakken.[12] Op 7 september mochten de oudjes de deur weer uit.

Naast de cholera- en pokkenepidemieën (1871) hadden de regenten ook het hoofd te bieden aan andere zaken die de gezondheid bedreigden. Vrijwel de hele negentiende eeuw heeft het gebouw aan de Herengracht te kampen gehad met ongedierte. Omdat alle vroeger aangewende middelen om de kruipers en springers uit te roeien geen succes hadden gehad, sloten de regenten in 1843 een contract af met de Amsterdamse specialist H. Morhange, die voor het niet geringe bedrag van *f* 260 de wandluizen wel even zou verdelgen. Tevens namen de bestuurders bij dezelfde man een abonnement van *f* 10 voor een jaarlijkse schoonmaakbeurt.[13] Ruim een jaar later bleek dat de Amsterdammer jammerlijk had gefaald. Het tientje werd niet betaald[14] en het ongedierte bleef vrolijk rondspringen en -kruipen. Het zal de oudjes nauwelijks een zorg zijn geweest. Luizen en soortgenoten waren zij in de krotten waar ze vandaan kwamen waarschijnlijk wel gewend. De gang van zaken tekent wel de aandacht die de regenten besteedden aan het welzijn der minnekinderen. Toen de binnenvader klachten ontving over de kwaliteit van de boter, riepen de regenten de leverancier op het matje. De aanbeveling van de binnenvader om voortaan vlees zonder benen te kopen, werd terstond opgevolgd. En vond dezelfde functionaris de 'potage' te schraal, dan mocht hij er meer vet aan laten toevoegen.[15]

Ook instructies van de artsen werden direct opgevolgd. Toen de geneesheren Jacobus van Kaathoven en A.J. Schretlen te kennen gaven dat in de zalen der oude lieden meer toegangen voor verse lucht moesten worden aangebracht, kreeg de timmerman onverwijld opdracht om daarvoor te zorgen.[16] Toch dansten de regenten bepaald niet naar het pijpen van de artsen. Toen de binnenvader in januari 1878 meedeelde dat Van Kaathoven wel eens vaker zou mogen komen, werd dit meteen aan de arts overgebracht. Deze antwoordde dat hij iedere maandagochtend kwam, maar dat de orde en netheid nogal te wensen overlieten.[17] Nadat zij een en ander een maand lang hadden aangezien, klommen de regenten in februari weer in de pen. Dit keer werd Van Kaathoven verzocht om twee keer per week te komen, en wanneer er patiënten waren, zelfs iedere dag.[18] De arts liet dit niet op zich zitten: op 8 maart liet hij koeltjes weten dat hij in januari vaker was geweest dan geëist. Enige tijd later klaagde hij bij de regenten dat er nauwe-

lijks behoorlijk toezicht was op de verpleging.[19] Om onheil te voorkomen, besloten de regenten op 4 oktober met hem aan tafel te gaan zitten en alles uit te praten.

De notulen van de vergadering van 4 oktober 1878 getuigen van wederzijdse hartelijkheden en complimenten, maar de regenten konden niet nalaten de arts op het hart te drukken alles in het werk te stellen een zo goed mogelijke verpleging van de oudjes te bewerkstelligen. Als antwoord diende Van Kaathoven een verlanglijstje in dat er niet om loog. Om te beginnen wenste hij een portier, om bezoekers in de gaten te houden. Vervolgens zag hij gaarne een gelijkmatige verwarming in de zalen waar niet te warm mocht worden gestookt; een thermometer achtte hij geen overbodige luxe. Zeer belangrijk naar Van Kaathovens mening was een regelmatige reiniging der gealimenteerden door middel van baden, en een lichamelijke keuring voordat ze werden toegelaten. Tevens dienden de buitenurinoirs van doorspoeling te worden voorzien en moesten deze worden overdekt, omdat de oudjes anders bij slecht weer in regen en koude stonden.[20]

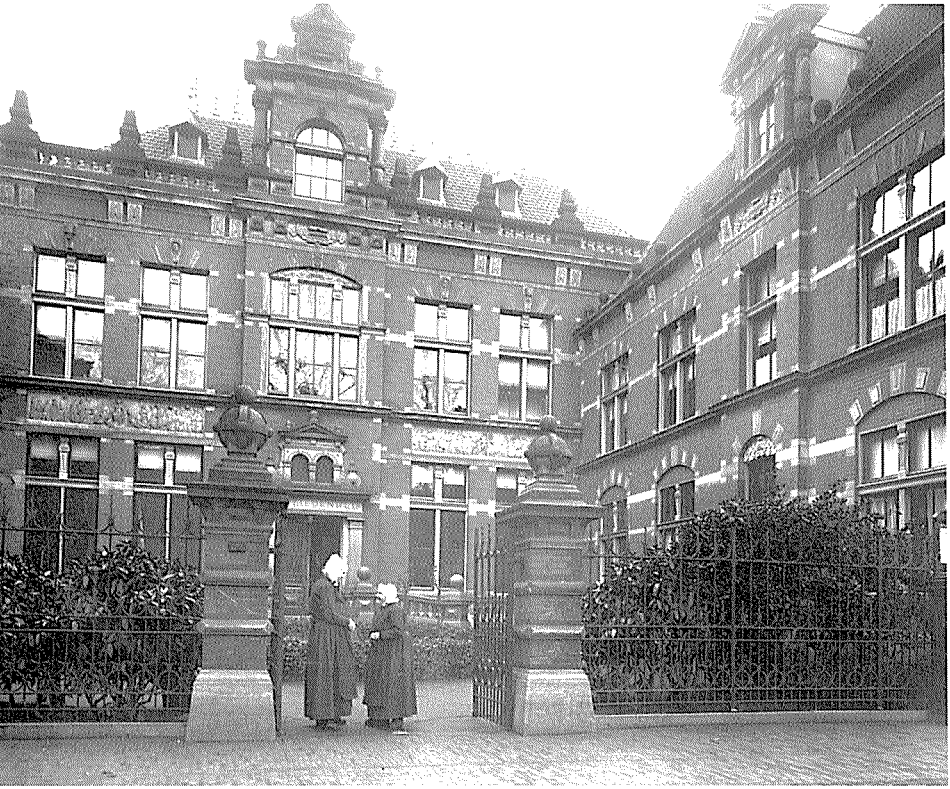
Financiën

De zorg voor het lichamelijke en geestelijke welzijn van de verpleegden stond of viel met de inkomsten. Omdat het minnehuis een particuliere instelling was, waren de regenten afhankelijk van giften, legaten en de opbrengst van de wekelijkse collectes. Dat laatste was natuurlijk de minst belangrijke bron van inkomsten. Van de ongeveer *f* 9 die iedere week bij elkaar werd gecollecteerd in de stad kon het huis niet draaien.

De eerste acht jaar na de verhuizing naar de Herengracht zag het er slecht uit voor de penningmeester; vooral in 1819, toen er een tekort was van ruim *f* 5.126. Door uiterste zuinigheid wist de desbetreffende regent het tekort ieder jaar terug te schroeven met enkele honderden guldens. In 1826 kon hij zijn collega's de heugelijke mededeling doen dat er een bescheiden overschot van *f* 845 was. Een kleine tien jaar later bedroeg dit *f* 2.830. Geen overbodige luxe, gezien het feit dat de uitgaven van 1836 boven de *f* 10.000 kwamen te liggen.[21]

Tot begin 1863 was het geen vetpot aan de Herengracht. Op 9 januari van dat jaar echter kon de secretaris zijn mederegenten meedelen dat het

Twee bejaarde dames voor het Oudeliedenhuis, Herengracht 35. Foto H. Jonker (?), 1933. GAL, PV 26401.2.

kapitaal van de instelling aanzienlijk was verbeterd. De op 27 november 1862 op 87-jarige leeftijd overleden notaris en oud-regent Pieter van Hemeren had zijn minnehuis *f* 40.000 in bewijzen Nationale Werkelijke Schuld nagelaten. De bestuurders besloten deze forse financiële injectie geheel en al ten goede der oudjes te laten komen. Het notulenboek van die dag vermeldt onder meer plannen tot uitbreiding van het personeel en de verstrekking van ongebuild tarwebrood in plaats van roggebrood. Een maand later kregen de minnekinderen te horen dat zij voortaan op zondagmiddagen tijdens de maaltijden konden rekenen op twee ons spek per persoon.[22] Alsof dit nog niet genoeg was, lieten de regenten de slaapzalen moderniseren en uitbreiden.[23]

Ondanks het royale gebaar van Van Hemeren bleven de regenten op de kleintjes letten. Op 2 februari 1869 besloten zij de dienstbodes *f* 4 per jaar opslag te geven. Het aanvankelijke enthousiasme der dames zal wel snel bekoeld zijn toen ze vernamen dat het extra vis- of spekgeld à raison van een stuiver per week werd ingetrokken, zodat ze er per jaar maar *f* 1,40 op vooruitgingen.

Ook anderszins bleven de regenten een tactiek van zuinigheid voeren. Bij aanschaf van nieuwe kledingstukken werden de prijzen van leveranciers grondig met elkaar vergeleken, waarna de laagste inschrijver de levering werd gegund. In een enkel geval schakelde men het binnenechtpaar in om bij een leverancier nog iets van de prijs af te krijgen. Zo kreeg de binnenmoeder op 2 april 1875 opdracht om bij de hoedenverkoper Visser te informeren of hij niet onder de prijs van concurrent Nollee kon gaan. Na veel gesoebat stemde Visser in, zodat de 'minnemannen' zich voortaan konden tooien met een hoed van *f* 2,30. Ook aankoop van goederen direct bij de fabriek werd wel toegepast. Dit was echter niet de grens van de creativiteit der regenten. Omdat met de diverse verbouwingen nieuwe spullen waren aangeschaft, bleef het huis met nogal wat oude dingen zitten. Alles wat daarvan in de ogen van de regenten enige waarde had, werd ter veiling verkocht. Zo streken zij *f* 31,42 op voor "het oude tafeltje en de oude tinnen voorwerpen", welk bedrag onmiddellijk werd besteed aan een tochtdeur in de mannenslaapzaal.[24] Ook voorwerpen zonder antiquarische waarde werden verpatst. Op 5 mei 1876 besloten de regenten tot aanschaf van ijzeren kookketels, waardoor de oude koperen overbodig zouden worden. Toen het nieuwe keukengerei een kleine drie jaar later eindelijk was gekocht, boden de gebroeders Palm – bekende opkopers en lorrenboeren – *f* 0,60 per kilo voor de oude ketels: bij elkaar leverde dat de aardige som van *f* 283,80 op.[25]

Gelukkig maakte men niet alles te gelde. Toen de goederen van het opgenomen echtpaar Raar-Hinkelman werden verkocht, hielden de regenten een "oud schilderij" ter bewaring achter. Het notulenboek vermeldt helaas niet om wat voor werk het ging. Verkoop van goederen en inboedels van ingekomen gealimenteerden was mogelijk geworden door de bepalingen in de nieuwe "Wet van den 28. Junij 1854" (*Staatsblad* nr. 100 tot regeling van het Armbestuur).[26]

De Armenwet van 1854

Brachten de bepalingen van de 'Armenwet' enig financieel voordeel, voor de rest gaf de wet aanleiding tot een lang en slepend conflict met het gemeentebestuur. In artikel 195 van de grondwet van 1848 stond vermeld dat het armbestuur een onderwerp van aanhoudende zorg der regering moest zijn, en door de wet geregeld. De nieuwe wet van 1854 had als uitgangspunt dat de kerkelijke en bijzondere instellingen van liefdadigheid – de grootste bestrijders der armoede – min of meer de vrije hand kregen in de "vervulling van dit gewigtig deel harer roeping".[27] Natuurlijk kwam de staat op die manier af van het grootste gedeelte van haar zorg voor de armen. In de nieuwe wet werd precies vastgelegd wat de regering bedoelde met instellingen van liefdadigheid, godshuizen en dergelijke. Van de meeste van de 78 artikelen zullen de regenten van het minnehuis niet wakker hebben gelegen. Het was vooral artikel 2 van de nieuwe wet dat aanleiding gaf tot moeilijkheden:

De wet onderscheidt:
a) Staats-, provinciale of gemeente-instellingen, door de burgerlijke overheid geregeld en van harentwege bestuurd;
b) Instellingen eener kerkelijke gemeente, bestemd voor de armen eener bepaalde godsdienstige gezindte, en vanwege die kerkelijke gemeente geregeld en bestuurd;
c) Instellingen door bijzondere personen of door bijzondere, niet kerkelijke, vereenigingen geregeld en bestuurd;
d) Instellingen van gemengden aard, in welker regeling of bestuur door de burgerlijke overheid en vanwege eene kerkelijke gemeente of door bijzondere personen of bijzondere, niet kerkelijke verenigingen gezamenlijk wordt voorzien.

Op 13 april 1855 ontvingen de regenten een brief van B & W waarin dit college het Minnehuis classificeerde als een instelling onder artikel 2a. Op grond van artikel 4 van de Armenwet kon de gemeenteraad de reglementen van zulke instellingen vaststellen, wat onder andere kon betekenen dat de regenten niet langer de beschikking hadden over schenkingen en legaten. Maar die waren nog steeds de belangrijkste bron van inkomsten.

De brief van B & W was het begin van een lange en soms venijnige correspondentie. De regenten bleven bij de opvatting dat het huis viel onder artikel 2b, en ten stadhuize gaf men ook geen krimp. Soms ontaardde dit in pesterijtjes: in 1857 eisten de vroede vaderen der gemeente een complete ontstaansgeschiedenis van het huis, terwijl ze daarvoor toch maar even in

hun eigen archieven hadden hoeven kijken.[28] Toen de gemeenteraad in 1859 besloot dat instellingen van liefdadigheid een lagere gasrekening kregen dan andere instituten, sloeg men aanvankelijk het Minnehuis over. Na langdurig overleg kregen de regenten alsnog hun zin, namelijk een laag tarief.[29]

In 1864 werden de vijandelijkheden beëindigd. Op 11 augustus kwam een verordening tot stand, houdende "Reglement voor het Gereformeerde Minne- of Arme Oude Mannen- en Vrouwenhuis binnen Leyden", waarin onder meer werd gesteld dat slechts geboren Leidenaren, die tevens lid waren van de Nederduits Hervormde Gemeente vanaf de ouderdom van zeventig jaar konden worden verzorgd (artikel 1).[30] Misschien belangrijker was artikel 5, waarin de financiën aan de orde kwamen. Volgens het artikel waren er drie bronnen van inkomsten: eigen middelen, bijdragen van de leden der Nederlands Hervormde Gemeente, en andere bijdragen naar gelang van de behoefte. Vooral dat laatste is nogal vaag. Waarschijnlijk wilden beide partijen de deur openhouden voor gemeentesubsidies. De regenten deden liever geen beroep op de stedelijke financiën, omdat zij bang waren voor inmenging in hun zaken. Alleen in noodgevallen vroegen zij om hulp, en dan alleen nog wanneer zij B & W daarvoor verantwoordelijk achtten.

Zoals in het begin van het jaar 1825, toen de regenten een brief stuurden naar de heren burgemeesters, kwamen zij met het volgende drievoudige ver zoek:

1) vergoeding van de buitengewone kosten van de dure reparaties;
2) de regenten van het Huiszittenhuis te verzoeken voor het eind van het jaar een buitengewone aflossing van *f* 2.000 te doen;
3) indien verzoek twee niet lukt, aan de regenten van het minnehuis autorisatie te geven om zovele certificaten Nationale Schuld te verkopen dat het bedrag van verzoek twee geheel of gedeeltelijk wordt gedekt.

Het verzoek werd onderbouwd met een exposé van de moeilijkheden waarin de oudjes hadden verkeerd door de constante verhuizingen die de schuld waren van het stadsbestuur.[31] Zoals vaker kregen de regenten voor het grootste gedeelte hun zin. Het stadsbestuur liet weten bereid te zijn de reparaties (*f* 1.088,33) te betalen, en de regenten wilden de helft van de voorgestelde buitengewone aflossing wel ophoesten.[32]

Met de verordening van 1864 waren de meeste plooien wel gladgestreken. Het enige punt van onenigheid bleek de bepaling "in Leiden geboren". De

regenten bleken meer dan eens bereid met de hand over het hart te strijken, vooral wanneer het een behoeftige betrof die vlak na de geboorte in Leiden was komen wonen en een voorbeeldig leven had geleid. Op 6 oktober 1865 bereikte de regenten een verzoek van een zekere L. Noest van de firma Noest en Van der Laeken, die door achteruitgang van zijn zaken bijna failliet was. De bestuurders wilden Noest wel opnemen, omdat hij als kind al van zijn geboorteplaats Amsterdam naar Leiden was gekomen. Zij vroegen B & W om artikel 1 te wijzigen, zodat zij voortaan iedereen konden opnemen die werd bedeeld door de diaconie van de Nederduits Hervormde Gemeente en tevens zeventig jaar of ouder was. B & W hadden daar de grootste moeite mee, maar gaven bij wijze van uitzondering de regenten hun zin.[33] Ruim een jaar later kregen dezen te horen dat artikel 1 strikt moest worden nageleefd.[34] De regenten drongen niet verder aan. De verstandhouding is vanaf dat ogenblik altijd redelijk geweest. B & W brachten jaarlijks een inspectiebezoek, keken rond en toonden zich altijd tevreden en verheugd over de verzorging der oude lieden. De regenten gingen op bezoek bij nieuwbenoemde burgemeesters en leverden ieder jaar hun verplichte financiële overzicht.

De gealimenteerden en het binnenechtpaar

In het eerste deel van dit artikel stond de opmerking dat het Minnehuis vol zat met bejaarden van het laagste allooi.[35] De regenten hadden het hoofd te bieden aan notoire dronkaards en twistzoekers. Ook na de verhuizing bleef dat de eerste jaren zo. Veel verpleegden maakten van hun uitstapjes naar de stad regelrechte kroegentochten en moesten soms stomdronken het huis worden binnengedragen.[36] Het betrof met name Jacobus Halée, een heerschap dat ook anderszins onhanteerbaar was. Hij werd tijdens zijn veelvuldige dronkenschappen zeer brutaal en schold dan de eerste de beste die hij in het huis tegenkwam uit voor alles wat mooi en lelijk was. Hem werden bij recidive strenge straffen in het vooruitzicht gesteld.[37] Hoe hij en andere drinkebroers aan geld kwamen, wordt niet altijd duidelijk. Soms liepen de oudjes in de stad te bedelen – zoals Hermannus Beemond en Daniël de Gunst deden – en soms verkochten zij kledingstukken die door

het huis waren verstrekt.[38] Het aldus verkregen geld werd ongetwijfeld in tapperijen stukgeslagen.

De regenten traden streng op tegen dit soort praktijken. Niet alleen omdat het niet paste bij hun levensovertuiging, maar vooral omdat alcoholische uitspattingen hun huis een slechte naam in de stad gaven wat wel eens slecht voor de legaten zou kunnen zijn. De begunstigers zagen natuurlijk liever dat hun goede geld ging naar een rechtschapen huis waar plichtsbetrachting, rust en vroomheid heersten.

Wat de regenten ook deden, sommige oudjes trokken zich er niets van aan en bleven stug doordrinken. Ernstige vermaningen, huisarrest, afzondering, dreiging met wegzending, verlaging van het thee- en koffiegeld van *f* 0,15 naar *f* 0,10 per week,[39] niets hielp. Toen minnekind Cornelia Zwaan 'onbekwaam' thuiskwam, was de maat vol. De huisschilder kreeg opdracht om in drie zalen en in de gang borden te plaatsen met het volgende opschrift: "Het drinken van sterke drank, 't zij in, 't zij buiten het gesticht, of het aldaar inbrengen van sterke drank, is verboden op straffen door regenten in te brengen."[40] Het was goed bedoeld, maar het sorteerde geen enkel effect. Cornelia bleef gewoon drinken en trok zich weinig aan van de zes weken 'confinement' die ze een jaar later kreeg.[41]

Strenger nog dan tegen drankmisbruik traden de regenten op tegen beledigingen van het binnenechtpaar. Tenslotte waren zij voor een groot gedeelte afhankelijk van de vader en moeder die het huis dag en nacht runden. Beschuldigingen aan het adres van het binnenechtpaar werden tot op de bodem uitgezocht, en bij gebleken onschuld van de vader en moeder, streng bestraft. Dit ondervond Marijtje Kranenburg, die de binnenvader had beticht eten uit het huis naar zijn kinderen te brengen. Toen na onderzoek bleek dat de klaagster had gelogen, kreeg ze vier weken afzondering.[42] Dat betekende niet dat ze werd opgesloten – isoleercellen waren er niet aan de erengracht – maar dat ze alle maaltijden alleen moest gebruiken en ook verboden werd op de gemeenschappelijke zalen te komen. In nog sterkere mate overkwam dat de gealimenteerde Anthony Viele, die voor zijn verregaande brutaliteiten en beledigingen van de binnenmoeder een maand afzondering in de slaapzaal en drie maanden huisarrest kreeg.[43]

Een goed functionerend binnenechtpaar stond bij de regenten in hoog aanzien. Bij heugelijke gebeurtenissen, zoals huwelijksfeesten, tastten zij flink

in de buidel. De zilveren geschenken die vader en moeder Van Dijk kregen toen zij 25 jaar getrouwd waren,[44] zullen zeker niet goedkoop zijn geweest. Maar ook op andere manieren werden binnenechtparen in de watten gelegd. Zo waren er douceurtjes bij extra inspanningen ten bate van het huis en kreeg moeder Maria van Steenderen, die na vijftien jaar trouwe dienst op haar zestigste stopte, van de regenten een huisje in het Meermanshof.[45] Ook voor binnenvaders die tijdens hun ambtsuitoefening weduwnaar waren geworden, en daarom op grond van de reglementen moesten kiezen tussen eervol ontslag of binnen zes maanden hertrouwen, werd goed gezorgd. Hoewel de weduwnaars altijd voor ontslag kozen, kregen zij tot het eind van hun leven een pensioen dat bestond uit de helft van het genoten inkomen. Ook voor hen zorgden de regenten meestal voor een woning.

Gezien de egards waarmee een binnenechtpaar werd behandeld, is het begrijpelijk dat het bij een vacature stormliep. In 1841 meldden zich 21 echtparen, die weliswaar niet allemaal voldeden aan de eisen (ouder dan veertig jaar, geen inwonende kinderen, Nederlands Hervormd en van onbesproken gedrag), maar het toch probeerden. Eenmaal gekozen, diende het echtpaar zich voor te stellen aan de oudjes en moesten de vader en moeder zich strikt houden aan een instructie van 23 bepalingen. Samengevat kwam de instructie neer op dag en nacht in touw zijn, het pand niet zonder verlof van de regenten verlaten (zelfs niet afzonderlijk), en zorgen voor rust en reinheid. Vooral dat laatste werd benadrukt. Artikel 8 van de instructie van 1841 stelde dat het binnenechtpaar moest toezien op de reiniging der oude lieden, zodat dezen niet onder het ongedierte of andere afschuwelijkheden kwamen te zitten. De vader en moeder moesten aanwezig zijn bij de ochtendreiniging van de minnekinderen, die het wassen van gezicht en handen inhield. Verder was het echtpaar verplicht om toe te zien op matigheid tijdens de maaltijd en om verwaarlozing en zatheid tegen te gaan.[46]

Voor de zware maar felbegeerde baan beurde een binnenechtpaar *f* 300 per jaar, *f* 60 theegeld, *f* 100 voor extra onderhoud, en vrije inwoning en kost (artikel 21). Dat laatste bestond onder meer uit 1½ pond Nederlands vlees per week. De toevoeging "Nederlands" lijkt misschien wat vreemd, maar is dat niet: al in 1822 hadden de regenten een extract uit de notulen van burgemeesters ontvangen met het uitdrukkelijke verzoek om uitsluitend nationale producten aan te schaffen.[47] Ze hebben zich daar keurig aan gehouden.

Opnamepolitiek

In de eerste decennia van zijn bestaan kreeg het huis inwoners toegeschoven van het Huiszittenhuis. Langzaam maar zeker zijn de regenten erin geslaagd om zelf uit te maken wie zij opnamen. Vanaf 1822 koos iedere regent een oudje uit en gaf deze op aan de president. Deze koos er één uit en voegde daar zijn eigen keuze aan toe. Bij voorkeur werd de oudste behoeftige uitverkoren, mits deze geschikt was. Krankzinnigen, lijders aan besmettelijke ziekten en bejaarden wier levenswandel omstreden was geweest, werden niet toegelaten. Desondanks kregen de regenten meer dan eens te maken met minnekinderen die nauwelijks in het gareel waren te krijgen.

Vanaf 1860 pasten de regenten een andere tactiek toe. Bejaarden die zich gaarne geplaatst zagen, moesten zich voortaan zelf aanmelden. Zij werden op een wachtlijst gezet, wat de regenten de mogelijkheid gaf een diepgaand onderzoek in te stellen naar de antecedenten van de sollicitanten. Meestal gebeurde dat bij de vroegere werkgevers van de oudjes. Wanneer de rapporten gunstig waren, werden zij na verloop van tijd opgenomen om zo te kunnen genieten van een goedverzorgde levensavond.

Natuurlijk waren er uitzonderingen. Zeer bejaarde behoeftigen, zoals de 88-jarige Pieter Wijnbeek, een gewonde oud-strijder uit 1815, werden onmiddellijk toegelaten.[48] Ook oudgedienden van een ander soort waren zonder meer welkom: op 1 december 1869 werd Anthonie Hendrik Schip aan Boord toegelaten, omdat zijn grootouders en ouders eerder in het huis waren opgenomen geweest. Hij was overigens wel de eerste uit dit geslacht die wegens dronkenschap werd gestraft.[49]

De gewijzigde opnamepolitiek heeft er in belangrijke mate toe bijgedragen dat het Minnehuis in de tweede helft van de negentiende eeuw in rustiger vaarwater terechtkwam. Er bleven natuurlijk minnekinderen die zich op alle mogelijke manieren misdroegen, maar er kwamen ook oudjes van een beter soort. Het beste voorbeeld is de komst van Elisabeth de Pecker, dochter van Karel de Pecker Pzn. en Cornelia van Twuyver, die in 1853 werd opgenomen. Karel de Pecker Pzn., advocaat, vurig patriot, de eerste secretaris van het Minnehuis, actief lid van het Leidse kolderdichtgenootschap De Democriet, stadssecretaris van 19 januari 1795 tot 19 mei 1796, secretaris van de Hoge Vierschaar van Rijnland – om maar een paar van zijn functies

te noemen – was een nogal raadselachtige figuur. Tot 1798 is zijn loopbaan redelijk goed te volgen, daarna loopt het spoor dood. Volgens Blok is hij wegens malversaties naar het buitenland gevlucht.[50] Helaas geeft hij geen vindplaats voor deze bewering. Wel zijn er enkele brieven uit de stad Utrecht uit 1800, gericht aan zijn stiefzoons in Leiden.[51] Dochter Elisabeth trouwde in 1809 met de schipper Sybrand Luttensz. Veenstra uit Gerritsklooster (thans Gerkesklooster) in Friesland, nogal beneden de stand van een dochter van een advocaat. Gezien het feit dat ze werd opgenomen in een huis voor armen en behoeftigen is haar huwelijk, financieel gezien, geen succes geweest.

Er kwamen na 1850 ook oude lieden binnen die over geldbedragen en certificaten Nationale Schuld beschikten. Deze werden afgestaan aan de penningmeester, die een en ander ten algemene nutte in de brandkast deponeerde. Langzaam maar zeker ontwikkelde het huis zich tot een soepel draaiende instelling waar de oudjes zich op hun gemak voelden. Er bleven vanzelfsprekend verpleegden die niet konden wennen aan het regime en die om ontslag vroegen. Dit werd altijd toegestaan, zij het na een zedenpreek van de regenten. In hoeverre de oudjes het beter hadden dan in vergelijkbare huizen valt moeilijk na te gaan.

Feesten en vieringen

Hoewel er meestal rust, orde en godsvrucht heersten in het Minnehuis, ontbrak het zeker niet aan vertier. Bij het 250-jarige jubileum van het 3-oktoberfeest in 1824 kregen de oudjes – op verzoek van B & W – op 4 oktober "hus-pot" te eten, en 's avonds broodjes met chocolade.[52] Deze traditie werd ieder jaar herhaald, met naast de genoemde lekkernijen in later tijd ook nog haring en wittebrood.

Ook de aanstelling van een nieuwe regent gaf aanleiding tot gepaste vreugde. De gang van zaken was in zo'n geval altijd dezelfde: de twee jongste bestuurders haalden hun kersverse collega van huis en begeleidden hem naar het Minnehuis. Daar werd hij door de president in de regentenkamer gelukgewenst en vervolgens aan het binnenechtpaar en de oudjes voorgesteld, een plechtigheid die de bewoners steevast een traktatie opleverde. Gewoonlijk was zoiets snel voorbij, maar in het geval van Helperus Johannes Hofstede, notaris te Leiden, zal het wel even geduurd hebben. De nieuwbakken regent

was nogal doof, zodat alle goedbedoelde woorden waarschijnlijk meer dan eens zijn uitgesproken. Voor veel minnekinderen wellicht een normale zaak, maar ook de regenten hebben er weinig moeite mee gehad. Hofstede had hun bij de schriftelijke aanvaarding van zijn taak al gewaarschuwd geduld met hem te hebben vanwege zijn hardhorendheid.[53]

Toen de cholera-epidemie van 1833 in september nagenoeg voorbij was, begon het huis zich op te maken voor de viering van het halve-eeuwfeest. Op de middag van de grote dag, 29 december, begaven de oude lieden, het binnenechtpaar, de knecht en diens vrouw, catechiseermeester Van Dissel en de regenten zich na koffie en koek naar de grote zaal, waar de godsdienstleraar – er kon blijkbaar geen echte predikant van af – vóór zijn toespraak gezang 12, de verzen 1 en 6 liet aanheffen. Na het gezang hield hij de oude lieden voor het jubileum te herdenken, en vertelde hij vooral hoe vijftig jaar geleden de oude, afgeleefde mensen door Gods zegen werden verpleegd. Na een kort gedeelte te hebben voorgelezen uit de eerste brief van de apostel Petrus, benadrukte Van Dissel dat de oudjes dankbaarheid moesten betonen voor hun liefderijke verzorging en aan de weldadige mensenvrienden die deze mogelijk maakten. Tot slot van de toespraak hieven de minnekinderen psalm 68, vers 10 aan: "Een regen van milde gaven, stortte Gij uit, o God. Gij versterkte uw erfdeel, toen het was uitgeput." Na dit stichtelijke gedeelte begonnen de bewoners aan een copieus maal dat bestond uit een half pond kalfsvlees per persoon, een Frans brood van vier ons, rijst met krenten, boter, suiker, kaneel en zoete appelen, dit alles besproeid met een halve fles witte wijn per persoon. Tijdens de maaltijd gingen de regenten de eetzaal rond, de oude lieden minzaam toesprekend en hen opwekkend om dankbaar gebruik te maken van de uitnemende gaven hun geschonken. De oudjes stelden hier een gedicht tegenover dat was gemaakt door een van hen met hulp van de knecht en diens echtgenote:

Barre Winter – Ach wat smart,
maakt Gij voor het angstig hart:
Dat bij nijpende armoe zucht,
En voor nood en honger ducht! –
Gij geeft niets dan ruwe slagen.
Ach, wie kan uw stormen dragen,
Wie in duizend aaklige uren
Al uw koude en leed verduren!

Fraai versierde bladzijde met de namen van de regenten uit de jaren 1846-1876.
GAL, AGM inv.nr. 23.

Hieraan voegden zij nog 132 navenante regels toe, om te eindigen met een beroep op de Hemelse Vader om het biddend verwachten der oudjes niet te beschamen.[54] 's Avonds werden de oudjes nog onthaald op krentenbrood en chocola, waarna zij – volgens het verslag van de feestdag – verheugd naar bed gingen.

Ook wanneer een regent iets te vieren had, werden alle registers opengetrokken. In april 1856 was de dove Hofstede 25 jaar regent. In ruil voor het geschenk – een fraai bewerkte zilveren tafelschel – trakteerde hij het hele huis op warme broodjes en chocola. In de grote eetzaal stonden 's avonds daartoe voor 55 personen twee tafels opgesteld, een voor mannen en een voor vrouwen. Een van de oude mannen feliciteerde Hofstede. De regent bedankte de gealimenteerden, waarna alle oudjes oprezen en het laatste vers van psalm 2 aanhieven: "Welzalig allen die bij hem schuilen." Na het gezang sprak een van de mannen op luide toon een gebed uit, en daarna was het tijd voor de halve Franse broden en de chocola. Ook nu liepen de regenten rond om met de minnekinderen te babbelen, waarbij vooral de oudste vrouw (91 jaar oud, maar nog zeer kras) en de oudste man (88 jaar oud en wat minder kras) in de belangstelling stonden. Na een uur aangenaam verpozen zongen de oudjes nog het laatste vers van psalm 134: "De Here zegene u uit Sion, Hij die hemel en aarde heeft gemaakt." Vervolgens was het bedtijd. De jubilaris bleef nog een uur met zijn mederegenten praten onder het genot van een goed glas rode wijn en enkele soezen.[55]

Gouden en nog kostbaarder bruiloften werden uitbundig gevierd. Omdat nogal wat opgenomen echtparen de vijftig jaar samen haalden, was het vaak feest, zij het alleen 's avonds. De regenten feliciteerden het bruidspaar, hun kinderen en eventuele kleinkinderen, en onthaalden alle oudjes op krentenbrood en chocola, de standaardtraktatie bij zulke gelegenheden. Heel wat verder gingen zij in 1880, toen het echtpaar Glaude Honvlee (ook gespeld als Laurens Onvlé) en Lena van Delden 65 jaar was getrouwd. Op de feestdag, 10 november, lieten de regenten honderd sigaren à *f* 1,25 en snuiftabak aanrukken. Verder werden het bruidspaar en de andere gealimenteerden vergast op brood met rookvlees, bruidsuikers, gezouten kabeljauw en bier. Dat zal de bestuurders heel wat meer hebben gekost dan de gebruikelijke tien à vijftien gulden, maar zulke lange echtverenigingen kwamen zelden voor, zelfs in het Minnehuis.

Het Oudeliedenhuis in 2003.
Foto Ed van der Vlist.

Ook jubilea van buitenaf leidden tot feestelijke maaltijden. Toen Willem III op 12 mei 1874 herdacht dat hij 25 jaar lang staatshoofd was, hingen de regenten de avond daarvoor een portret van het koninklijke paar op in de eetzaal. De oudjes hebben waarschijnlijk meer oog gehad voor de kwart fles rode wijn en de Franse broodjes die om acht uur 's avonds in diezelfde zaal op tafel stonden.[56]

Traktaties van eenzelfde soort waren hun ten deel gevallen bij de herdenking van de vijftigjarige onafhankelijkheid van het Koninkrijk der Nederlanden in december 1863. Voor twee gealimenteerden had deze gebeurtenis een bijzonder staartje: Hendrikus van Klaveren en een zekere Penseel kregen op 2 augustus 1866 ieder *f* 10 van prins Frederik, wegens hun verdiensten

als oud-strijders uit de periode 1813-1815. De regenten schonken hun hetzelfde bedrag.[57]

Behalve deze extraatjes konden de oudjes ook rekenen op eieren en speciaal brood met Pasen en krentenbrood met Kerstmis. In het vooruitzicht dat zij gratis het paardenspel 'carré', bloemententoonstellingen en andere evenementen in de stad mochten bijwonen,[58] terwijl zij ook vanaf een speciaal voor hen getimmerde stellage de maskerade van de studenten konden gadeslaan, en bovendien in de kermisweek in juli ongelimiteerd de stad in mochten, kwamen de oudjes het jaar wel door.

De regenten

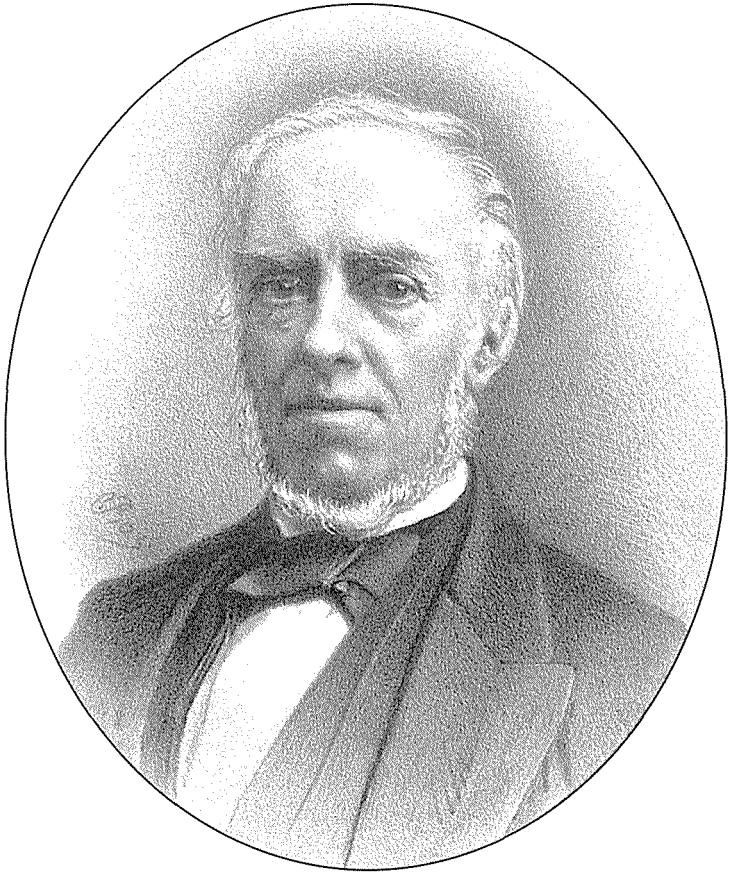
In zijn gedicht 'Liefdesverklaring' schetst Jan Greshoff (1888-1971) een raak beeld van de steunpilaren van de maatschappij, de dominee, de dokter en de notaris, "die donkere burgerheren, drievuldig beeld van al wat wijs en waar is". Mutatis mutandis gold dit ook voor de regenten van het Minnehuis. Het college bestond meestal uit advocaten, een enkele arts of rechter, en zeer veel notarissen; de gezeten burgers dus, zij het niet in de betekenis die daar voor de achttiende eeuw aan is gegeven.[59] Op een uitzondering na behoorden zij niet tot de financiële top van de Leidse samenleving. Toch stonden zij in hoog aanzien, iets waarvan zij zich terdege bewust waren. De vraag rijst waarom zij naast hun drukke baan ook nog de zware taak van regent op zich hebben genomen.

Wie de feestrede van president dominee C.J. van Ketwich bij het honderdjarige bestaan van het Minnehuis leest, komt al snel tot de conclusie dat naastenliefde en roeping de sleutelwoorden zijn:[60]

> Dit huis door de liefde gebouwd, door de liefde bewaakt en verzorgd, aan de liefde toevertrouwd, ziet daar, mijne Medebestuurders, kort en zakelijk herinnerd wat ons staat te doen [...] Want schoon en eervol moge onze roeping zijn, aangenaam om te maaien en te plukken wat een vorig geslacht heeft gezaaid en geplant, toch legt ze ons een zware verantwoording op, indien wij getrouw en ijverig en standvastig en altijd overvloedig willen zijn in helpende liefde.

De woorden van Van Ketwich klinken misschien wat gezwollen, aan zijn oprechtheid en die van de andere regenten hoeft niet te worden getwijfeld, al moet de wetenschap dat er tegen hen werd opgekeken absoluut een rol

Herman Obreen (1810-1880).
Litho G.J. Bos. GAL, PV 58504.

hebben gespeeld. De arme, oude en afgeleefde medemens diende te worden geholpen. Geen moeite was een Hubrecht, een Benezet, Obreen of d'Aumérie te veel om de hun toevertrouwde oudjes een onbezorgde levensavond te bezorgen en hen veilig de hemel in te krijgen, "een betere liefdeswoning" immers.[61]

De meeste regenten hebben hun taak nauwkeurig en langdurig vervuld. Niet iedereen hield het 42 jaar vol, zoals Pierre Benezet, maar slechts een enkeling hield er voortijdig mee op. Alleen een verhuizing of de dood maakte een einde aan een regentschap.

HERMAN OBREEN (1810-1880)[62]

Notaris H. Obreen kan gelden als het prototype van een regent. Deze veelzijdige Rotterdammer die Engelse gedichten vertaalde, zelf gedichtjes schreef, muzikaal begaafd was en zich sterk tot de schilderkunst voelde aangetrokken, liet zich in 1828 inschrijven bij de juridische faculteit. Twee jaar later onderbrak hij zijn studie om met het jagerscorps de opstandige Belgen af te straffen, waar hij het metalen kruis van verdienste aan overhield dat hij zijn hele verdere leven heeft gekoesterd. Terug in Leiden wierp hij zich weer op de studie. Op 26 april 1832 promoveerde hij op een dissertatie getiteld *De insinuatione instrumentorum authenticorum et privatorum in acta publica*. Na zijn promotie kwam hij terecht op een notariskantoor in Rijswijk en trad hij op als advocaat in Den Haag, waar hij op 4 juni 1834 trouwde met Augustine Gerardina Wilhelmina Besier. Twee jaar later vestigde het paar zich te Alphen aan den Rijn, waar Herman gedurende een jaar werkzaam was als secretaris-ontvanger. In 1837 vestigden Obreen en zijn vrouw zich in Leiden. Tot 1846 woonde Obreen in Rapenburg 47, daarna verhuisde hij met zijn tweede vrouw, Adriana Louisa Petronella Nobel naar de Oude Singel, waar het inmiddels omvangrijke gezin op nummer 5 een gerieflijk pand betrok.

Gezien de lange lijst van activiteiten op sociaal en cultureel gebied is het nauwelijks verwonderlijk dat een beroerte een einde maakte aan Obreens leven. Om te beginnen was hij commissaris van de Leidse Spaarbank. Verder was hij werkzaam in de Leidse Maatschappij van Weldadigheid, medebestuurder van het Jean Michiels- en Jan de Laterhofje, lid van het bestuur van het Nederlands Bijbelgenootschap, lid van de Maatschappij van Nederlandse Letterkunde, en penningmeester van de Leidse afdeling van de Gustaaf Adolfvereniging, een instelling om protestanten zonder onderscheid van richting te ondersteunen wanneer zij gevaar liepen door de Roomse Kerk te worden verdrongen of benadeeld in hun geestelijk leven. Dat hij als diaken en voorganger actief was in zijn eigen genootschap, de Waalse Kerk, lijkt vanzelfsprekend. Een diepgelovig man die niets moest hebben van het modernisme van iemand als Cornelis Willem Opzoomer.

"Een mens die persoonlijk belang niet de hoofdzaak vond en bij wie het ideële steeds boven het reële stond", aldus het *Weekblad van notarisambt en registratie* van 17 oktober 1880. Het is niet verbazingwekkend dat zo iemand

gedurende een kleine twintig jaar een uitstekende regent van het Minnehuis was. Als trouw bezoeker van de regentenvergaderingen was hij geliefd bij zijn collega's en bij de oude lieden. Zelfs de avond voor zijn dood was hij daar geweest. De volgende ochtend had hij tot het middagmaal in zijn kamer zitten werken, omringd door bescheiden van het huis. Enkele uren later overleed hij.

Het Eeuwfeest

Na de begrafenis van Obreen ging het leven in het huis gewoon door. Sollicitanten meldden zich aan, werden opgenomen of afgewezen; oudjes kwamen beschonken thuis, kregen de gebruikelijke vermaningen en trokken zich daar vervolgens weinig van aan. Kortom, het leven van alledag in een minnehuis dat bezig was zich voor te bereiden op de viering van het honderdjarige bestaan.

Veel schokkends deed zich niet voor in het begin van de jaren tachtig. Curieus is wel dat een regentenvergadering voor de eerste keer in bijna een eeuw geen doorgang kon vinden, omdat alleen de heren Boonacker en Alsche aanwezig waren.[63] Schokkender was de verwijdering van de vaste arts van het huis, Jacobus van Kaathoven, die door zijn misdragingen de reputatie van het gesticht in gevaar dreigde te brengen.[64]

Vanaf juni 1883 begon zich een zekere opwinding van het Minnehuis meester te maken. De regenten hadden het draaiboek voor de feestviering in december klaar en leefden evenals de oudjes in spanning naar de heugelijke dag toe. Letterlijk ter opwarming van de gealimenteerden werd in september een 'calorifère' aangeschaft, een verwarmingstoestel dat door buizen met warme lucht de ziekenzaal verwarmde.[65]

Om elf uur op de ochtend van 29 december 1883 begaven de 62 gealimenteerden van het Minnehuis zich na een smakelijk ontbijt naar de mannenzaal, die voor de gelegenheid was versierd met de kleuren van het vaderland en, meer nog, die van de stad Leiden. Pas toen iedereen zat, traden de regenten met hun echtgenotes, burgemeester en wethouders, de gemeentesecretaris, de oudste predikant van Leiden, en de artsen J. Baert en J.A. Longespee binnen, dit alles onder orgelspel van de heer Godefroy.

De voorzitter, regent C.J. van Ketwich, zette in de eerste zin van zijn

feestelijke toespraak meteen de toon: "Loof den Heer, mijne ziel! en vergeet geene van zijne weldaden."[66] Na de mildheid van de Heere breed te hebben uitgemeten, vergastte de spreker zijn gehoor op een korte geschiedenis van het Minnehuis. Vervolgens zette hij het Achtbaar Bestuur van de stad in het zonnetje, prees hij zijn medebestuurders voor de manier waarop zij zich kweten van hun zware taak, en liet hij duidelijk uitkomen dat er van het huis weinig zou terechtkomen zonder het binnenechtpaar. Als blijk van dank kregen de vader en moeder twee groenfluwelen salonstoelen aangeboden, symbool van de zetels in het Eeuwig Vaderhuis, waar "geene zorgen worden gekend".[67] Na ook de artsen en het dienstpersoneel te hebben bedankt, richtte de spreker zich zalvend tot de minnekinderen, van wie velen gedacht zullen hebben dat doofheid soms een zegen kan zijn; Van Ketwich beëindigde zijn rede met gezang 96.

Aansluitend hield vader Willem de Koning een toespraak. In de overtuiging dat de geschiedenis van het Minnehuis niet genoeg kon worden herhaald, gaf ook hij een overzicht van het ontstaan en de groei van zijn instelling. Meer echter dan zijn voorganger benadrukte hij de broosheid van het aardse bestaan. Of de oudjes daar blij mee zijn geweest, valt te betwijfelen. Aan het eind van zijn toespraak moedigde vader De Koning de verpleegden zelfs aan op hun stramme knieën de Heer te danken voor de weldaden die zij van hun meerderen ondervonden.[68]

Na het doorwrochte stukje proza van de binnenvader droeg een van de verpleegden een gedicht van 64 regels voor, waarin voor de derde keer in een kleine twee uur de historie van het Minnehuis werd behandeld. Tijdens het voorlaatste couplet kwam er echter een verrassing: sommige bewoners waren naar een fotograaf gegaan. De afbeelding werd ingelijst en ter herinnering aan het feest aan een muur in het huis gehangen.[69] Helaas is de foto niet bewaard gebleven, evenmin als de menukaart van het feestmaal in de versierde vrouwenzaal. Na de feestdis begaven de oudjes zich te bedde, om na het middagslaapje terug te keren naar de mannenzaal, waar de schutterij vrolijke muziek ten gehore bracht, afgewisseld met goochel- en variété-nummers door Masu uit Amsterdam. Om half tien waagden sommige oudjes nog even een dansje met enkele jonge dames (vermoedelijk de dienstbodes en de kleindochters van de minnekinderen) en een half uur later vertrokken de gasten naar huis en begaven de oudjes zich naar hun bedsteden.

Titelpagina van de *Ontboezeming bij gelegenheid van het honderdjarig bestaan van het Oude Mannen- en Vrouwenhuis te Leiden* (Leiden [1883]). GAL, AGM inv.nr. 294.

1783. 1883.

ONTBOEZEMING

BIJ GELEGENHEID VAN HET

Honderdjarig Bestaan

VAN HET

OUDE MANNEN- en VROUWENHUIS te LEIDEN,

op Zaterdag 29 December 1883.

Met ware hoogachting en eerbied opgedragen

AAN

Weled. Heeren Meesteren Regenten.

GEDRUKT BIJ J. J. GROES, TE LEIDEN.

De volgende dag zaten alle regenten, B & W, de gemeentesecretaris, de predikant en de beide geneesheren aan aan een diner in Hotel Levedag, Breestraat 85. Er werden gelukwensen uitgebracht en een ieder hoopte dat de instelling aan de Herengracht een zegenrijke toekomst tegemoet mocht zien.[70] Het huis bestaat nu nog steeds, dus die hoop is wel in vervulling gegaan.

Bijlage 1. Lijst van gealimenteerden

Tot ongeveer 1860 kozen de regenten zelf bejaarden uit die zij wensten op te nemen. Na die tijd kon iedereen die dat wilde zich komen aanmelden, mits hij of zij aan de voorwaarden voldeed. Helaas is de secretaris die de notulenboeken bijhield soms vergeten aan te tekenen of een sollicitant werd opgenomen of niet. Dit betekent dat de betrouwbaarheid van onderstaande lijst voor de periode na 1860 niet honderd procent is.

1818
Pieter van Wegen (74 jaar); Hester Voordenhoven, weduwe van Willem Wallaart (83); Jannetje Brink, weduwe van Willem Lambooy (72); Jan de Hey (82); Catharina Pel, weduwe van Jan Vroom (80); Johanna van der Reiden, weduwe van Jan Arkeveld (76); echtpaar Cornelis Chrispijn en Catharina van der Kunst.

1819
Maarten Surat (Sierat?, 69); Maria de Kleyn (71); Marijtje Nudorp, weduwe van Bastiaan Vijlbrief (74); Jannetje Heymans (70); Pieter Mazurel (73); Lijsbet van den Brander (80); Maria de Graaff, weduwe van Jacobus Charrion; Elisabeth van den Berg, weduwe van Pieter Mens (84, geruild met Huiszittenhuis); Anna van Osenbrug (84, geruild met Huiszittenhuis).

1820
Sara Hamet (77); Elisabeth Stoute (74); Grietje Daremans (76); Magdalena Daniëls (73); Alida Vijlbrief (77); Jannetje Engelbrechts (77); Isaac van der Brand (76); Daniël de Gunst (79).

1821
Geertruy Schrijvers, weduwe van W. Hasselbach (77); Santje Dusuchois (Dusoswa?), weduwe van Jan de Koning (80); Jannetje de Rek, weduwe van Jan Barnehout (75); Nicolaas van Biemen (73); Jan van Putten (76); Denijs van der Mijn (76); Johannes Lancel (82); Jacomijntje Lafever (81).

1822
Anna Catharina Grimmelinkhuyzen, weduwe Van Sersel (75); Geertruy Prins, weduwe van Van Velzen (79); Elisabeth van Leeuwen, weduwe van Van Hofman (76); Jannetje Kruit, weduwe van T. Hensing (76); Kaatje van Horsevoort, weduwe van W. Tirrie (84); Andries Elkerbout (75); Maria Zirkzee (72); Abraham van der Mark (70); Jannetje Schouten (72); Johanna Reijst (72); Christoffel Marinus (80); Jan de Vet (77); Jacobus van Houwelen (72); Marijtje de Ruiter (78); Maria van der Meer (74).

1823
Sara Verhoeven, weduwe van Jan Obeijn (80); Hester van Polanen, weduwe van H. Steenbergen (74); Elisabeth Kramer, weduwe van Cornelis Buyzer (72); Lydia Gyze, weduwe van Simon Leget (77); Pieter Holterman (83); Elisabeth van der Putten, weduwe van R. van de Kasteele (75); echtpaar Wessel den Os (74) en Geertruy Scheffer (79); Lammert Tielis (75); Maria van der Velden (90).

1825
Echtpaar Willem Brevee (75) en Johanna Jacoba de Somer (73); Maria Haaken (75); Gerritje van Tol, weduwe van G. de Jong (77); Jannetje de Haan (72); Pieter Boom (69).

1826
Abraham de Tombe (70); Jan de Noet (de Noot?, 79); echtpaar Adrianus de Lecluse (71) en Kaatje Scheijter (71); Aaltje van der Putten, weduwe van Pieter van der Reijden (79).

1827
Abraham Kost (71); Maartje Kres, weduwe van Dirk Steijger (78); Jan Boudewijns (82); Antje Hakvoort (70); Catrijna de Vos, weduwe van Jan van der Boon (76); Yda van Polanen (82); Barbara Slegtenhorst, weduwe van Jan van den Burg (74); Alexander Schrijver (78); Matthias de Wal (80).

1829
Geertruy Helterman, weduwe van M. Pot (81); Cornelis Goewinter (82); echtpaar Arie van den Ouwelen (79) en Stijntje Lant (71); Willemijntje Sijervelt, weduwe van Jan de Roode (78).

1830
Gijsbertje Gortzak, weduwe van Cornelis van der Schaaf (70); Jannetje van der Hert (Heit?, 73).

1831
Jan van Hewiden (77); Elisabeth Vermaas (77); Hermannus Kolpa (75); echtpaar Gerrit Meulenaar (85) en Alida Essers (75); Elisabeth Warners, weduwe van Van Gilst (73); Sebille Peltenburg, weduwe van Cornelis Larreweg (70).

1832
Jannetje Bennink, weduwe van Paulus Favier (76); Gerrit Schip aan Boord (78); Maria Catharina Vrijbloet (72); echtpaar Laurens Wallens (76) en Geertruy Reinhart (74); echtpaar Samuel Wijsman (76) en Marijtje Guiselius; Cornelia Brink (72); Tobias Onderwater (72); Jan Hendrik van der Mark (71).

1833
Daniël de Mooy (71); Gerrit de Hu (69); echtpaar Gijsbert van Hest (69) en Helena Midderhof (78).

1834
Matthijs Aalbert (71); Johanna Kloots, weduwe van Johannes Groeneveld (72); Marijtje Kranenburg, weduwe van Isaac Bosma (76); Jacomijntje Minna (82); Jannetje Slingerland, weduwe van Jan Kloet (70); Jacoba van Reedenberg (70); Jannetje Kapteyn, weduwe van Abraham van der Horst (70); Pieter van der Blom (71); echtpaar David van Buuren (70) en Jannetje Flamen (Flaman?, 74); Jan Adam Stomp (70).

1835
Hendrik de Vink (67; volgens de regels niet toegelaten, "wil wel met de [collecte]bus gaan"); Abraham Schregel (73); Maartje Joha (73); Maartje Malijs, weduwe van Abraham Kassaar (75); Johan Rudolf Kijkrivand (? 81, gedoopt in Den Bosch); Gijsbert de Jong (71); Maria Contersie (?), weduwe van Arie Keereweer (82); Bertolemeus Smit (70); Zacharias Roozendaal (70); Johannes Rousel (76); Jan Verbeek (74); Hendrikje Roos (76).

1836
Echtpaar Pieter Huysman (70) en Neeltje Zuilof (74); echtpaar Pieter Reijners (77) en Maria Katteel (79); Maria Verduyn, weduwe van Jacobus Kamphuys (70); Pieternella Hoedaan, weduwe van Marcus de Hey (80).

1837
Jannetje Maaswijk, weduwe van Dirk Lokkers (74); Elisabeth Thekaye, weduwe van Willem Paffratz (67); Bart de Klerk (72); Sara Hoefsmit (70).

1838
Daniël Vijlbrief (70); Amelia Oostveen, weduwe van J. van der Heuvel (77); Johannes Nieuwenhoven (70); Marijtje van Buren (69).

1839
Adam Mastelen (81); Jacob de Tombe (74); Lambertina Heymans (73); Jacoba Sinteur, weduwe van Willem Licht (83); echtpaar Leendert Jansen (66) en Geertruy des Leevens (72); Karel Stivaar (81); Matthijs van Bonsel (76); Hendrik Frederik Singer (83).

1840
Alexander Smit (75); echtpaar Johannes Kolpa (73) en Elisabeth Stijgers (73); Catharina van Hekken, weduwe van Jacobus Witmans (76); Willem Oudshoorn (72).

1841
Johannes Overduyn (72); Suzanne de Zwart (72); Johanna Elisabeth van Dijk, weduwe Chaufoir (71); Maria Tellingen (71); echtpaar Lucas Klinkhamer (78) en Geertruy Mulder (76).

1842
Marijtje Sloos, weduwe van Delfos (72); Aletta Reyne (80); Pieter Jordaan (80); Johanna van der Berg, weduwe van Lagas (83).

1843
Sara Maria Marquis, weduwe van Cornelis Tasseron (72); Johanna Ingena Klockenburg, weduwe van Giezen (71); Wijntje Blijleven, weduwe van Bouman (73); Epke Slijkman (75); Johannes Giljaar (84).

1844
Echtpaar Abraham Verstraten (86) en Cornelia Zwaan (78); Jan Slijk (74); Jannetje Leemans (72); Jan Dekker (76).

1845
Gerritje van Booma, weduwe van Simon Florisson (70); Adriana van Egmond, weduwe van Adrianus Hazeveld (71); Johanna Maria Pina, weduwe van Johannes Sloos (79); Jacob Wijnbeek (73); Catharina Drinhuizen, weduwe van Willem van Reyden (71); Bastiaan Verhoeven (71); Johanna Ligtvoet, weduwe van Johannes Vijlbrief (72); Nicolaas van der Poll (71); Johanna de Vos, weduwe van Johannes Pret; Jacomijntje Keereweer, weduwe Van der Wille (72).

1846
Johannes Tondu (83); Pieter Jacobus Wantis (?76); Cornelia Catharina van Kassel, weduwe van De Koning (85); Hermannus Velthuizen (81); Anna van der Hof, weduwe van Jacobus van Luyn (78).

1847
Delia Arkeveld, weduwe van Jan Delfos (79); echtpaar Johannes van der Kloot (78) en Johanna de Kler (78); Johannes Springer (77); Maria Tessel, weduwe van Balt van de Burg (73).

1848
Laurens Maas (78); Maria Siljee, weduwe van Jacobus Verlind (74); Arnoldus Hoolboom

(90); Antje van Houten, weduwe van H. de Bruin (74); Johanna van Leeuwen (74); Jan van de Maas (70); echtpaar Bartholomeus Coppij (71) en Catharina Kerkhoven (70); Jacobus van Weeren (71, op verzoek ontslagen); Jeanne Mollet, weduwe van Johannes Zock (76); Maria van Oosten, weduwe van Cornelis Koole (80); Maria Johanna Weijting, weduwe van Maximiliaan Gertner (72); Catharina Buytendijk, weduwe van Hendrik Knotter (71).

1849
Willem la Mer (87); Jannetje Dekker, weduwe van Jan Pieter van der Klerk (84); echtpaar Pieter Gijsbert (72) en Catharina Marks.

1850
Echtpaar Gerrit Melkstop (76) en Maria Dozie (75); Alida Catharina Sersel (?), weduwe van Hendrik de Klerk (73); Catharina Hermina Heunis, weduwe van Jan Dozie (79); Janneke Kock, weduwe van George Focks (71); echtpaar Abraham Brooman (70) en Maria Bolstier (74); Hendrik van Zanten (70); echtpaar Johannes Elkerbout (73) en Catharina Dusoswa (73); Geertrui van Gog, weduwe van Simon Molenaar (71).

1851
Paulus Schild (74); Grietje Anselaar, weduwe van Jacobus Sommer (77); Dirk van der Reijden (77); Christoffel Lagas.

1852
Echtpaar Willem Ligtvoet (74) en Maria Blik (76); Hermanus Planken (78); echtpaar Willem Stafleu (78) en Martha Blik (76); Marius Weerlee (80); Jan Zirkzee (76, op verzoek ontslagen); Sara Magdalena Rammaar (70); Engeltje Wesseling, weduwe van Cornelis Roos (73).

1853
Michiel Mieremet (76); Reinier Vermeulen (70); echtpaar Johannes Melet (74) en Susanna Schouten (71); echtpaar Carel van de Staet (75) en Sara van Tongeren (79); echtpaar Abraham van der Meyn (70) en Maria Catharina Rijst (74).

1854
Echtpaar Jan van den Bergh (83) en Margrita van Egmond (81); echtpaar Steven van Egmond (76) en Jannetje Peper (78); Adriaantje de Vries, weduwe van Cornelis Spaanderman (77); Sara Velthuyzen, weduwe van Frans van de Bos (86).

1855
Anthony Viele (78); Catharina Horsten, weduwe van Laurens van der IJssel (85); Jannetje Melkstop, weduwe van Anthony Rogge (82); Jan Segaar (74); Christina Funz, weduwe

van Christoffel Krocht (78); Catharine Maria de Windel (80); Elisabeth Overveld (75); Jannetje Siebes, weduwe van Elias Chaudron (81); echtpaar Willem Maas (71) en Elisabeth Sprang (70); Lena Benning, weduwe van Gerrit de Looys (78); Willemijntje Wijnbeek, weduwe van Govert van der Huizen (80); echtpaar Adriaan Cornaz (72) en Maria Hendrina Waagen (73); Lydia van Leeuwen, weduwe van Abraham de Haai (70); Catharina de Koning, weduwe van Johannes Gilst (76); Elisabeth de Pecker, weduwe van Sybrand Luttensz. Veenstra; echtpaar Cornelis Larrewijn (74) en Catharina Blommendaal (73); Willem Dusoswa (71); Susanna Catharina van der Kaay (74).

1856
Hendrik Heymans (72); Johanna de Leeuw (76); Elisabeth van der Meer, weduwe van Hendrik Karstens (81); Dirk van Leeuwen; Jan Steenwijk (71).

1857
Jannetje van Noort (79); echtpaar Kornelis Bennink (74) en Willempje Starrenburg (72); Christiaan van der Nat (80); Susanna Alida de Wekker, weduwe van Anthony Seyn (77); Gerrit Benning (79); Marijtje Kloek (82); Cornelia ten Holler, weduwe van Sadrag van Hille (76).

1858
Maria van der Mark, weduwe van Daniël de Gunst (82); Sara van der Spree (74); Geertruy Bekooy, weduwe van Denijs van der Blom (76); Maria Wilhelmina van der Laaken, weduwe van Simon du Croix (71); Elias Bomli (76); Johannes van Kampen (79); Neeltje Kooy (72); Klaasje Goodefrooi, weduwe van Daniël Zwart (79); Lena Cornielje, weduwe van Anthony Tisseur (77).

1859
Catharina Verhoog (76); Klaasje Claassen, weduwe van Jan van Tongeren (73); echtpaar Michiel van der Linden en Sara van Houten; Hendrik Kwestroo (72); Maria Montagne (73); Esther Beuzemaker, weduwe van J. Schoonhoven (77).

1860
Grietje van Egmond, weduwe van Nicolaas Schreuder (77); Lijsje Vooys, weduwe Thijssen (74); Philippus Lazie (75); Nicolaas van Leeuwen (76); Jacob van Wijk (74).

1861
Frans Jansen (73); Francina van Rossum (73); Rachel Bekooy, weduwe van H. van der Walle (76); echtpaar Jacobus Zuurdeeg (72) en Maria Wilhelmina de Vos (71).

1862
Jacomina van der Heuvel, weduwe van Andries Monti (75); Elisabeth van der Helm, weduwe van Jacobus de Vos (71); Caspar Hermannus David Scheffer (72); Trijntje Poelioe,

weduwe van David Verhoeven (73); Johannes Alexander (82); Susanna Johanna Pleynje (?), weduwe van Jacobus Montagne (74); Charles Pierre Stihl (76); Catharina Catjou, weduwe van Leget (75); Maria Overveld, weduwe van M. Schragel (73); Cornelis Denzel (70); Hendrik Frederik Kuper (74); Hubert van den Wijngaart (82); Maria Monvoort (85).

1863
Johanna Blansjaar, weduwe van Willem Hasselbach (75); Johannes Kolf (72); Johanna Maria Steenstraten (74); Elisabeth Robberse, weduwe van H. van der Horst (74); echtpaar Jan Hendrik de Lange (74) en Margaretha Petit (72).

1864
Echtpaar Bartholomeus de Kler (75) en Maria de Haas (75); Hester van Klaveren (78).

1865
Maria Rodenburg, weduwe Thiel (72); Geertrui Verver, weduwe van De Leeuw (73); Maria Elisabeth Schuddemat (81); Aaltje Swiebel; Adrianus van Houten (78); Rebecca de Mey (74); Caspar de Haan (80); Maria Johanna Verbrugge (71); Cornelia van Wijk, weduwe Bosman (83); Hendrik Grollemans (70); Nicolaas van Klaveren (67, "te jong, maar oud-strijder 1813-1815").

1866
Jacobus Rijken; Johannes Stol; Jannetje Hasselbach, weduwe van Hoefnagel (82); Maria de Zwart, weduwe van Schregel (72).

1867
Echtpaar Willem Ligtvoet (72) en Apollonia Vijftien (75); Lodewijk Mieremet (78); echtpaar Glaude Honvlee (Laurens Onvlé) en Lena van Delden; Andries Klein (74); Isaac Smit (73); Johannes Kwestroo (74); echtpaar Dirk Peyster (72) en Johanna Catharina Palm (74).

1869
Johannes Frederik Schieman (76); Johanna Cornelia Lagelie, weduwe van Geert Juu (89); Alida Polvliet, weduwe Duyverman (73); Maria Wijsman, weduwe Dickhoorn (75); echtpaar Jacobus Koet (75) en Maria Brockee (71); Jacobus de Beunje (79); Jacobus Smit (82, "het huis snel verlaten"); Pieter van Spree (75).

1870
Maria van Dissel, weduwe van Jan Verstraten (73); Jacomina Nagelsmid, weduwe van Willem Nieuwenburg (76); echtpaar Johannes van Onderwater (73) en Mietje Adams (75); Alida Hazevelt, weduwe van Johannes de Cler (70); Eva Stoute, weduwe Crama; Johannes Arbouw. De sollicitant Salomon Koppeschaar werd niet opgenomen wegens vroegere gevangenisstraf in Leeuwarden.

1871
Sophia Catharina de Haan, weduwe van Hendrik Keereweer (72); echtpaar Abraham Veefkind (71) en Christina Hoek; Johannes Eradus (71); Coenraad Pillekers (71); Johanna Wilhelmina Duk, weduwe van Pieter Vogelenzang (74); Paulus Kocken (70); Johan Jacob Bavelaar (72); Maria van Es, weduwe van Leendert van Zijp; Jacobus Pijnacker (70); Pieter Vijlbrief (74).

1872
Willem van der Reijden (72); Jacobus Vijlbrief (74); Maria van der Tuin, weduwe van Jodocus de Koster (73); Maria Roozendaal, weduwe van Adrianus Arkeveld (73); Engeltje de Bruin, weduwe van David Kerkhoff (88); Willem Hoefsmid (70); Jacobus Dionet (75); Hendrik Pel (70).

1873
Willem Frederik Bioch; Jannetje Wijde; Aaltje van der Stoef, weduwe van Selier; Jacoba Colpa, weduwe van Jacobus Filippo (73).

1874
De weduwe Oostveen; de weduwe Coffrie; Elisabeth van der Roer.

1875
Hendrik Teunenbroek (82); Gerharda Louisa Mislet (73); Petrus Johannes den Ouden; Jan Stavleu (82); Jacob Timmerman (72); Grietje Roozendaal, weduwe van Pieter Bekooy (80, "bedeeld met twee broden"); Samuel Schüler (73); echtpaar Abraham Zandvliet (70) en Frederike Goedwalt (72); Jacoba de Vos, weduwe Van der Meulen (72); Adriana Vilein, weduwe van Hendrik van Wees; Maria van der Leek, weduwe van Hendrik Pietersen (73, "bedeeld met twee broden en *f* 0,25"); echtpaar Frederik Raar (70) en Jannetje Hinkelman (70, "bedeeld met 2 broden"); P.H. Kapaan.

1876
Marie Margaretha Taarling, weduwe van Zirkzee; Margritta van Leeuwen, weduwe Beenakker; Johanna Jongbloed, weduwe van Johannes Sierat; Maria van der Reyden ("lijdt half gebrek"); echtpaar Hendricus Isaac van Dam en Jacoba van der Velden; Johan Heinrich Belterman (74); echtpaar Jan van Leeuwen (87) en Elisabeth Blijleven (76); Pieter de Graaf (71); Cornelia Lasschuit (71); Neeltje Montagne, weduwe Hartevelt (78, "bedeelde pro forma").

1877
Helena Petronella Santvoort, weduwe van Koolen (74, "bedeeld met twee broden"); Albertus Nieuwboer (77); Anna Voorzaat, weduwe van Karel Vijlbrief (71); echtpaar Andries Zaalberg en Susanna Catharina van Wassenburg; Jurriaan Niehot (72); Adriaan

den Houter (71); Jansje van Klaveren, weduwe van D. van der Reyden (74); Jacobus Ramak (71); Arend Goewinter (74).

1878
Maria de Nie, weduwe van Isaac Fles; P. Stiva en echtgenote; Johanna Cosse, weduwe van Cornielje (71); M. Landa, weduwe Van der Heyden ("brengt het nodige in"); D. Betgen, weduwe Meyer (78); Isak Gijsman (73, "brengt het nodige in"); Louise Sedron, verlaten vrouw van Stikkelorum (72); Jacoba Rosdorff.

1879
Adrianus Taffijn (73); Alida Gesina Marbus (75); echtpaar Frederik Richard en Jannetje Bijleveld; Margaretha Koolen, weduwe van Krems; Maria Domhof, weduwe van Johannes Noppe; Hendrik den Hoed (72); Pieter Mooten (75); Johanna Adriana Chaufour, weduwe van J. Brugman (76).

1880
Elisabeth de Just, weduwe van Van der Steen (77); Catharina van der Walle, weduwe van Dozy (82); Sara Goverdina Schouten, weduwe van Peltenburg (77); echtpaar Arie Otgaar (71) en Johanna van der Rees (77); Anthony Trap (70); Teuntje Smaling (70); Cornelia Kloots (70); Catharina Maria van der Zeeuw, weduwe van B. de Haay; Nicolaas Perrin (82); Lucas Cornelis Jacobus van Kampen (73); Cornelia Cambier, weduwe van Isaac Stavleu (72).

1881
Magdalena Cornelia le Noble; Pieternella van Bonsel; Apollonia Lodders, weduwe van Bodijn (71); Elisabeth Colpa, weduwe van Warners (73); Pieter Mazurel (76, "gunstig bericht van S. le Poole"); Paulus Verra (76); Marcus de Wekker (75); echtpaar Anthony Verstraaten (74) en Cornelia Arnoldus (74); de weduwe van D. Teske (74); Susanna Brieer (75); Margaretha van Rijn, weduwe van Loeber (73).

1882
Willem Stafleu (78); de weduwe van Daniël van Dissel (70); echtpaar Frans Elkerbout (77) en ? Machal (77); Zacharias Roozendaal (77); Johannes Jacobus van der Pot (77, "gunstig bericht van S. le Poole"); Neeltje Verschoor, weduwe van Johannes Jacobus Licht; Willem van Zonneveld (77); Nicolaas Johannes Moonen (72); Johannes Kloek (71); echtpaar Willem van Polanen (73) en Hester Hoefsmit (72).

1883
Ariaantje Dreef, weduwe van P. van Huit (75); Adriana Cornelia Schüler (78); echtpaar Johannes Gulay (77) en Sara Laurier (79); Anna Maria van Leeuwen, weduwe van Johannes Marin (? 72).

Bijlage 2. Lijst van weldoeners

1820
Maria Groen *f* 100;
NN *f* 50 (coupons).

1821
Cornelia Luchtmans *f* 500;
NN *f* 2.000;
Elisabeth du Pon *f* 4.000 (certificaten).

1822
Elisabeth du Pon *f* 204,95.

1823
Christina van der Mark, weduwe van Dirk van Eck *f* 450.

1824
NN *f* 2.000
Elisabeth du Pon *f* 7.000 (certificaten), *f* 7.000 (certificaten), *f* 7.000 (kansbiljetten).

1825
Margaretha Mortier, weduwe van Abraham Beaumont *f* 4.000 (certificaten);
Johanna Magdalena Bot, weduwe van Bartolomeus van Duifhuis *f* 100;
Johanna Frederica van der Trappen, weduwe van Passchier Soetbrood *f* 3.000 (certificaten).

1828
Adriana Elisabeth Vegt *f* 10.000 (certificaten).

1829
NN *f* 5.500 (certificaten);

Jonkvrouw Elisabeth van der Pol *f* 2.000;
J. van der Schenk *f* 800 (certificaten).

1832
Gijsbert Johan Hoppesteyn *f* 2.000.

1833
Adam Privez *f* 200.

1834
Magdalena Jacoba Johanna Bijleveld *f* 300.

1835
Henderica Jacoba Kerkhoven, weduwe van Johan Pierre Marron *f* 500.

1840
Maria Wilhelmina Huisman *f* 500.

1841
Jan Kleijnenberg *f* 500;
Pieter van Hemert *f* 250;
Maria van der Boon, weduwe van Hendrik van Chastelet *f* 1.000 (certificaten).

1842
Maria Segon, weduwe van Hendrik Broekhof *f* 200.

1844
Jonkvrouw Ida Cecilia van Lelyveld *f* 1.500.

1847
Philippus Jacobus Streso (later zijn weduwe Cecilia Lucretia van Forden) *f* 1.800.

1850
Adriana Elisabeth Vegt *f* 5.500 (certificaten).

1851
Jacobus Johannes Leyendecker *f* 2.000.

1852
NN *f* 400.

1853
Maria Urania Benezet *f* 1.000 (certificaten).

1855
Johanna du Croix en Johannes de Haan *f* 1.000 (certificaten).

1859
Antje Horn, weduwe van Johannes la Lau *f* 200;
Jonkvrouw Louise Françoise Brugmans *f* 1.000;
Marretje Ruis, weduwe van Pieter Pot *f* 1.000 (certificaten);
Cornelie Françoise delle Barre, weduwe van Bernardus Elferink Tankink *f* 1.000.

1862
Johanna van der Hoop, weduwe van Diederik van Leyden *f* 2.000;
Pieter van Hemeren *f* 40.000 (certificaten).

1863
Daniël Constant Molenaar *f* 1.000 (certificaten);
Cornelis Marianus Bronkhuizen *f* 1.000 (certificaten).

1865
Gerardina Coemans *f* 1.000 (obligaties), *f* 11.000 (certificaten), *f* 100 (certificaten).

1866
Daniël Tiboel Siegenbeek *f* 1.000.

1867
Carel Teerlink *f* 1.000.

1872
Johannes Tiberius Bodel Nijenhuis *f* 100.

1873
Johanna Rebecca Alt *f* 1.000.

1874
Sophia Maria Henriëtta de Veer, weduwe van Paul François Hubrecht *f* 300.

1880
Cornelia Hendrika Remmelink *f* 2.015 (buitenlandse effecten).

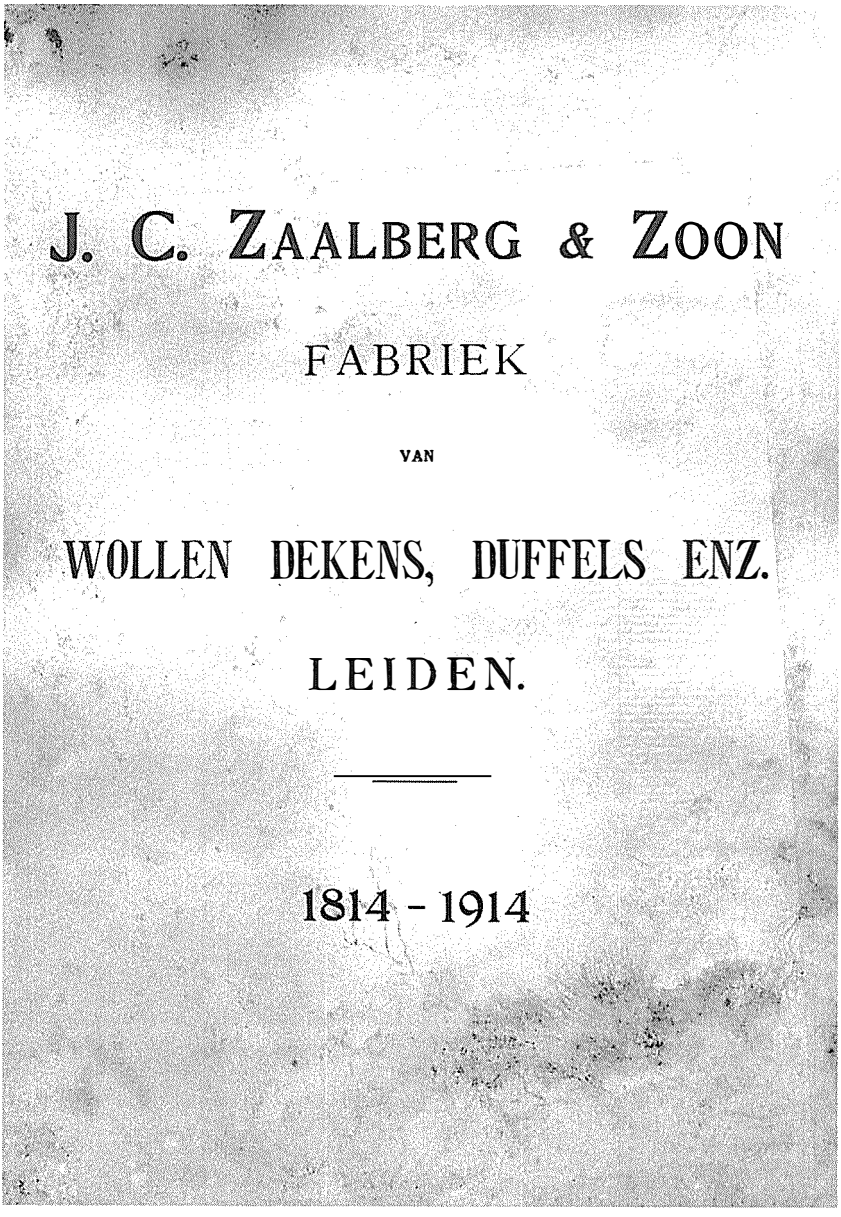
Noten

1. Peter Otgaar, 'Mensenwerk. Het Gereformeerde Minne- of Arme Mannen- en Vrouwenhuis. Deel I: 1783-1817', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2001* (Leiden 2002) 61-103.
2. Gemeentearchief Leiden (GAL), Archief Gereformeerd Minne- of Arme Oude Mannen- en Vrouwenhuis (AGM), inv.nr. 33, *Notulenboek*, 9 december 1817.
3. Ibidem.
4. Ibidem, 15 mei 1818.
5. Ibidem, 1 juni 1818.
6. Ibidem, 21 januari 1819.
7. Ibidem, 26 februari 1819.
8. Ibidem, 23 juli 1819.
9. Ibidem, 30 oktober 1820.
10. Ibidem, 4 en 8 februari 1821.
11. Ibidem, 9 november 1832.
12. Ibidem, 6 juli 1866.
13. Ibidem, 4 augustus 1843.
14. Ibidem, 16 oktober 1844.
15. Ibidem, 12 februari 1858, 4 september 1874 en 1 december 1876.
16. Ibidem, 4 mei 1860.
17. Ibidem, 4 januari 1878.
18. Ibidem, 1 februari 1878.
19. Ibidem, 6 september 1878.
20. Ibidem, 6 december 1878.
21. AGM inv.nr. 185, *Cassaboek*.
22. AGM, *Notulenboek*, 6 februari 1863.
23. Ibidem, 1 mei, 5 juni en 9 juni 1863.
24. Ibidem, 13 augustus 1875.
25. Ibidem, 7 maart 1879.
26. Zie W. Francken, *Wet van den 28. Junij tot regeling van het Armbestuur met de daarover,*

vooral in de Tweede Kamer der Staten-Generaal, gewisselde stukken en gehoudene beraadslagingen (Nijmegen 1854).
27. Ibidem, 2.
28. AGM, *Notulenboek*, 19 juni 1857.
29. Ibidem, 14 mei 1859.
30. *Gemeenteblad van Leyden*, nr. 11 (Leiden 1864).
31. AGM, *Notulenboek*, 4 maart 1825.
32. Ibidem, 13 mei en 31 maart 1825.
33. Ibidem, 11 januari 1866.
34. Ibidem, 1 februari 1867.
35. Otgaar, 'Mensenwerk. Deel I: 1783-1817', 77.
36. AGM, *Notulenboek*, 21 januari 1819.
37. Ibidem, 6 augustus 1819.
38. Ibidem, 16 augustus 1822 en 27 november 1840.
39. Ibidem, 2 juli 1841.
40. Ibidem, 21 juni 1844.
41. Ibidem, 4 april 1845.
42. Ibidem, 8 juli 1842.
43. Ibidem, 11 juni 1860.
44. Ibidem, 11 juli 1879.
45. Ibidem, 5 december 1873.
46. AGM inv.nr. 209, *Instructie voor de binnenvader en -moeder*; hierin bevinden zich drie exemplaren: een uit 1759 (herkomst onbekend), een uit 1783 met potloodaantekeningen uit 1841, en een ongedateerde instructie.
47. AGM, *Notulenboek*, 20 december 1822.
48. Ibidem, 11 september 1868.
49. Ibidem, 1 november 1872.
50. P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad. Eene Hollandsche stad in den nieuweren tijd* ('s-Gravenhage 1918) 28 (noot 2).
51. BLO 6108; de brieven bevinden zich tussen de stukken betreffende de familie Meeler.
52. AGM, *Notulenboek*, 8 oktober 1824.
53. Ibidem, 3 december 1831.
54. AGM inv.nr. 291, *Ontboezeming bij de plegtige feestviering van het 50 jarig bestaan* (Leiden [1833]).
55. AGM, *Notulenboek*, 4 april 1856.
56. Ibidem, 11 mei 1874.
57. Ibidem, 2 augustus 1866.
58. Ibidem, 13 augustus en 3 september 1875.
59. Zie M. Prak, *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad, Leiden 1700-1780* ([Amsterdam/Dieren] 1985).
60. C.J. van Ketwich, *Feestelijke Toespraak bij gelegenheid van Het Honderdjarig Bestaan*

van het Oude Mannen- en Vrouwenhuis te Leiden (Leiden [1883]) 17.
61. Ibidem, 10.
62. AGM inv.nr. 28, *Levensbericht H. Obreen.* Zie voor hem ook *Nederland's Patriciaat* 15 (1925) 341.
63. AGM, *Notulenboek*, 6 januari 1882.
64. Ibidem, 6 april 1883.
65. Ibidem, 14 september 1883.
66. Van Ketwich, *Feestelijke Toespraak*, 1.
67. Ibidem, 18.
68. W. de Koning, *Toespraak gehouden bij gelegenheid der viering van het Honderdjarig bestaan van het Oude Mannen- en Vrouwenhuis te Leiden* (Leiden [1883]) 7.
69. AGM inv.nr. 294, *Ontboezeming bij gelegenheid van het honderdjarig bestaan van het Oude Mannen- en Vrouwenhuis te Leiden.*
70. AGM, *Notulenboek*, 30 december 1883.

Frontispice van het gedenkboek.

Portret van dame met deken

De firma J.C. Zaalberg & Zoon te Leiden omstreeks 1913

JAAP MOES

Regelmatig komt er interessant historisch materiaal tevoorschijn. Daarmee doel ik niet op de studiezaal van het Leidse Gemeentearchief, maar juist op onverwachte plekken daarbuiten, en dat is natuurlijk steeds weer verrassend. In het verleden ging het bijvoorbeeld om historische foto's van de oude Leidse buurt Noord-Rijnevest, die na een tentoonstelling aan de Dirk van Eck-Stichting werden overhandigd.[1] Zo werd feitelijk de basis gelegd voor de fotocollectie van de stichting. Ook zeldzame, minder eenvoudig te bewaren voorwerpen kwamen in het bezit van de stichting, zoals het antieke weefgetouw dat een stadgenoot aan de stichting verkocht.[2] Het vond uiteindelijk een gepaste plaats bij DZB Leiden op industrieterrein Roomburg.

Fraai zijn eveneens de 'herdenkingsdoek' uit 1922 van de Leidsche Zoutkeet, 'voorheen Weyland en De Fremery', en de zogenoemde stalendoos van Zaalberg, die in bruikleen aan Stedelijk Museum De Lakenhal is afgestaan.[3] De verworven archiefstukken van Muziek- en Toneelvereeniging 'Nut en Vermaak' zijn ook uniek.[4] Dat geldt eveneens voor vele oude smalfilmpjes die uit schoenendozen van stoffige zolders zijn gehaald. Door het initiatief van het Leids Audio Visueel Archief (LAVA) van onze stichting werden zij in de succesvolle videoreeks *Stadsbeeld in beweging* voor een breed publiek toegankelijk gemaakt.[5]

Het mag dan geen expliciete doelstelling van de Dirk van Eck-Stichting zijn, toch heeft zij in haar betrekkelijk korte bestaan sinds 1 mei 1987 heel wat historische voorwerpen gekregen van (oud-)stadgenoten, en in enkele gevallen heeft zij deze zelfs aangekocht om ze veilig te stellen voor de toekomst. De belangstellende hoeft er de jaarlijkse verslagen van het bestuur in dit Jaarboek maar op na te slaan om een volledig overzicht te krijgen.

Stalenkist van Zaalberg met inhoud, door de Dirk van Eck-Stichting in bruikleen afgestaan aan Stedelijk Museum De Lakenhal.

Een recente schenking door de heer P. Anker aan de Dirk van Eck-Stichting is het tamelijk zeldzame gedenkboek *J.C. Zaalberg & Zoon. Fabriek van wollen dekens, duffels enz. Leiden. 1814-1914*, uitgegeven ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de firma op 1 januari 1914. Het is in 1913 gedrukt door Emrik & Binger te Haarlem, en uit de bedrijfsadministratie (boekhouding) van Zaalberg blijkt dat de dekenfabrikant op 16 februari 1914 het bedrag van *f* 3.089 (ofwel € 1.401,73) aan Emrik en Binger heeft betaald. De factuur van 29 december 1913 is niet teruggevonden.

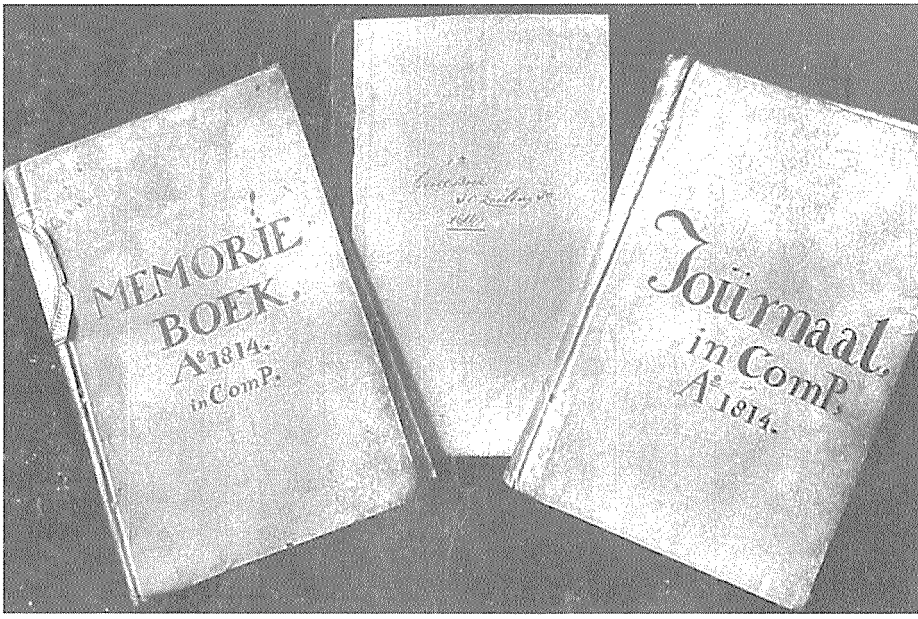
Dit gedenkboek is niet uniek, wel bijzonder. Voor zover te achterhalen viel, is momenteel slechts een vijftal exemplaren bekend.[6] De oplage is onbekend, maar er valt wel iets meer van te zeggen, want uit correspondentie

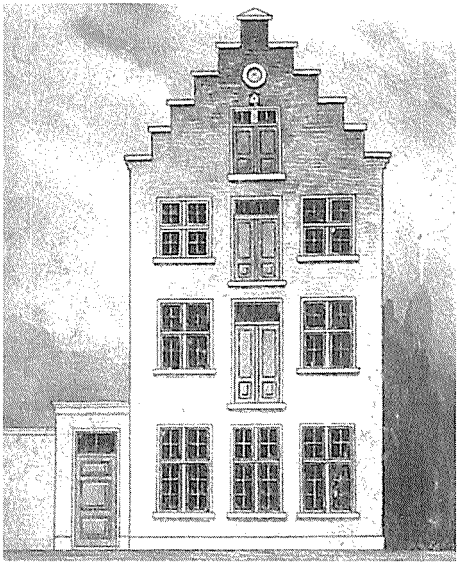
Johannes Cornelis Zaalberg
(7 februari 1797 - 10 juni 1879).

van Zaalberg met Emrik en Binger blijkt het een en ander.[7] Zaalberg zond de foto's voor het gedenkboek op 7 oktober 1913 naar Haarlem. Op 29 november was de tweede lezing van de drukproeven klaar. Men wilde op uiterlijk 18 december gaan verzenden. Zaalberg stuurde 700 stuks briefpapier (met briefhoofd) naar Haarlem om daar te bedrukken met de begeleidende circulaire. De dekenfabrikant eiste dat op 24 december 750 boeken in Leiden zouden worden afgeleverd. Op de zaterdag na Kerst, dus 27 december, nog eens honderd, en dat het restant de maandag daarna, dus 29 december zou worden bezorgd. In de krantenverslagen wordt nergens melding gemaakt van het overhandigen van het eerste exemplaar. Verder is het onduidelijk of alle werknemers een exemplaar hebben gekregen. Alles bij elkaar is het dus wel opmerkelijk dat er thans zo weinig bekend zijn.

Deel van de eerste bedrijfsadministratie van de firma Zaalberg.

Eerste bedrijfsgebouw van de firma Zaalberg aan de Herengracht omstreeks 1814.

athan Zaalberg (10 juli 1829 - 9 april 9).

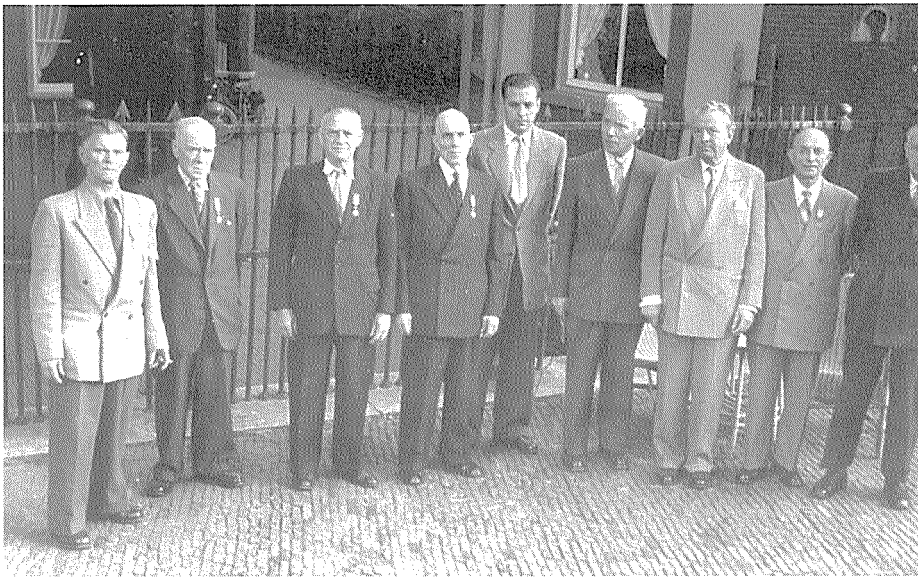
Jean Corneille Zaalberg (29 januari 1857 - 24 april 1909). GAL, PV 63375.

Het fotografische bedrijfsportret dat het jubileumboek van deze belangrijke Leidse onderneming uit 1913 biedt, is zeer de moeite waard. Er is al een aantal series van bedrijfsfoto's bekend, namelijk van Vervoort & Van Cranenburgh uit 1907/1908, van Krantz omstreeks 1895, van de Leidsche Katoenmaatschappij omstreeks de Eerste Wereldoorlog, en van de NV Gebrs. Van Wijk & Co. na de Tweede Wereldoorlog.[8] De jubileumuitgave van Zaalbergs dekenfabriek is de aanleiding om het beeld van de Leidse textielindustrie aan te vullen met een serie foto's die de bekende fotograaf Hendrik Jonker in opdracht van Zaalberg ten behoeve van dit boek in 1913 van het bedrijf maakte.[9]

Hierna worden eerst de familie Zaalberg en het bedrijf kort besproken. Vervolgens zullen we het gedenkboek nader bekijken. Na een beknopte beschrijving van het proces van schapenwol tot Zaalbergdeken wordt met behulp van de serie foto's uit de jubileumuitgave een beeld geboden van de wollendekenfabriek van de firma J.C. Zaalberg & Zoon aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog.

Jubilarissen van de firma Zaalberg met een lintje, directeur H.I.J.A. Schrandt jr. (vijfde van rechts), loco-burgemeester J.C. van Schaik (vierde van rechts), en directeur W.A. Schrandt sr. (derde van rechts). Foto geschonken door L. de Bolster te Leiden, tussen 1954 en 1962.

De familiefirma Zaalberg

De naam Zaalberg klinkt in Leiden als een klok, en vermoedelijk vallen ook ver daarbuiten nog wel echo's te vernemen. De wollendekenfabriek genoot in elk geval al in de negentiende eeuw een internationale reputatie.[10] Binnen de Leidse textiel was het bedrijf toen reeds een gerenommeerde familieonderneming. Het fabrikantengeslacht was sinds de tweede helft van de zeventiende eeuw met de Sleutelstad én de textiel verbonden. De eerste Zaalberg (Saelbergh) in Leiden was een lakenwerker die hier in 1646 trouwde. Ook in de achttiende eeuw waren de Zaalbergs textiel(be)werkers.

Zo stichtte de in 1731 geboren Jonathan Zaalberg omstreeks 1770 een lakenfabriek in een pakhuis aan de Nieuwe Rijn.[11] Zijn zoon Johannes Cornelis (1765-1849) nam die lakenfabriek omstreeks 1800 van hem over. In het begin van de negentiende eeuw leidde de lakennijverheid een kwijnend bestaan, zodat Johannes Cornelis besloot om de bakens iets te verzetten. Het verhaal van Zaalbergs wollendekenfabriek begon in feite op 1 januari 1814 toen Johannes Cornelis tussen de Herengracht en de Vestestraat een

Briefhoofd uit 1913.

'Van schapenvacht tot Zaalbergdeken'.

Bedrijfsgebouwen van de firma Zaalberg, 1913: Herengracht 16 tot en met 30.

fabriek opende om zich voortaan toe te leggen op de fabricage van wollen dekens. In 1814 nam hij meteen zijn nog jonge zoon Johannes Cornelis (of Jan Cornelis) (1797-1879) in het bedrijf op. Zo werd het de firma J.C. Zaalberg & Zoon. Hoewel niet alle generaties fabrikanten dezelfde voornaam hadden, kan het voor ons geen kwaad om ook bij de fabrikantenfamilie Zaalberg in de negentiende eeuw goed op te letten.[12] Want er waren verschillende generaties firmanten met de naam Johannes Cornelis, Jan Cornelis, Jonathan en Lambertus, en zij zijn makkelijk met elkaar te verwarren. In principe vallen van 1814 tot 1914 vijf generaties dekenfabrikanten te onderscheiden.

Johannes Cornelis (1765-1849) besteedde als de eerste dekenfabrikant van de familie aanvankelijk nog een deel van de productiewerkzaamheden uit aan mensen die thuis werkten, vooral aan wevers. Dat veranderde omstreeks 1830 toen stoom zijn intrede in het bedrijf deed. Johannes Cornelis zal zich ongetwijfeld hebben gerealiseerd dat het onverstandig was om alle eieren in hetzelfde mandje te leggen, want naast deken werd door de firma

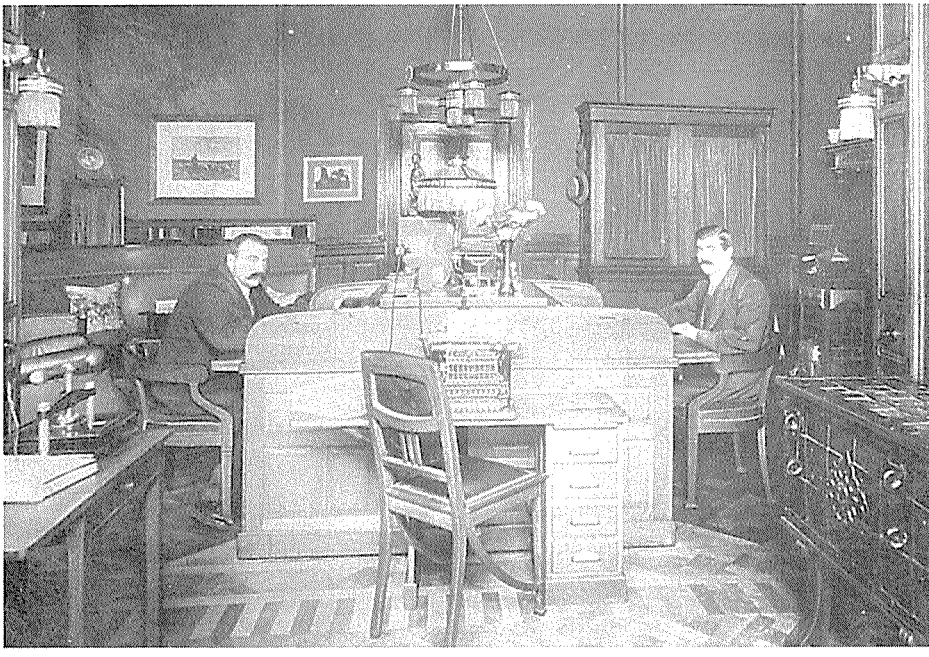
Kantoor van de firma Zaalberg, 1913.

ook duffel en garen geproduceerd. Het bedrijf groeide zo voorspoedig. Na het overlijden van Johannes Cornelis in 1849 volgden zijn twee zonen Johannes Cornelis (1797-1879) en Hermanus (1812-1884) hem in het bedrijf op. Hermanus werd echter al in 1854 door zijn broer uitgekocht. Johannes Cornelis, dus de tweede generatie dekenfabrikant, moderniseerde de fabriek en het ging hem voor de wind. Toen Zaalberg voor de inzending op de wereldtentoonstelling in Londen in 1851 een onderscheiding ontving, volgde weldra internationale erkenning. Zaalbergdekens werden zelfs naar China geëxporteerd. In deze jaren werkten in de fabriek meer dan honderddertig mensen, en dat bleef zo tot de Eerste Wereldoorlog (1914-1918).

Halverwege de negentiende eeuw behoorde de fabrikantenfamilie Zaalberg echter nog niet tot de Leidse elite of de gegoede burgerij. We kunnen dat meten met de aanslag in de personele belasting, want die wordt wel beschouwd als een welstandsindicator. Voor Leiden valt de ondergrens van de gegoede burgerij te berekenen bij een aanslag in het personeel van *f* 94.[13] Met zijn aanslag van *f* 74,76 in 1851 kunnen we stellen dat Johannes

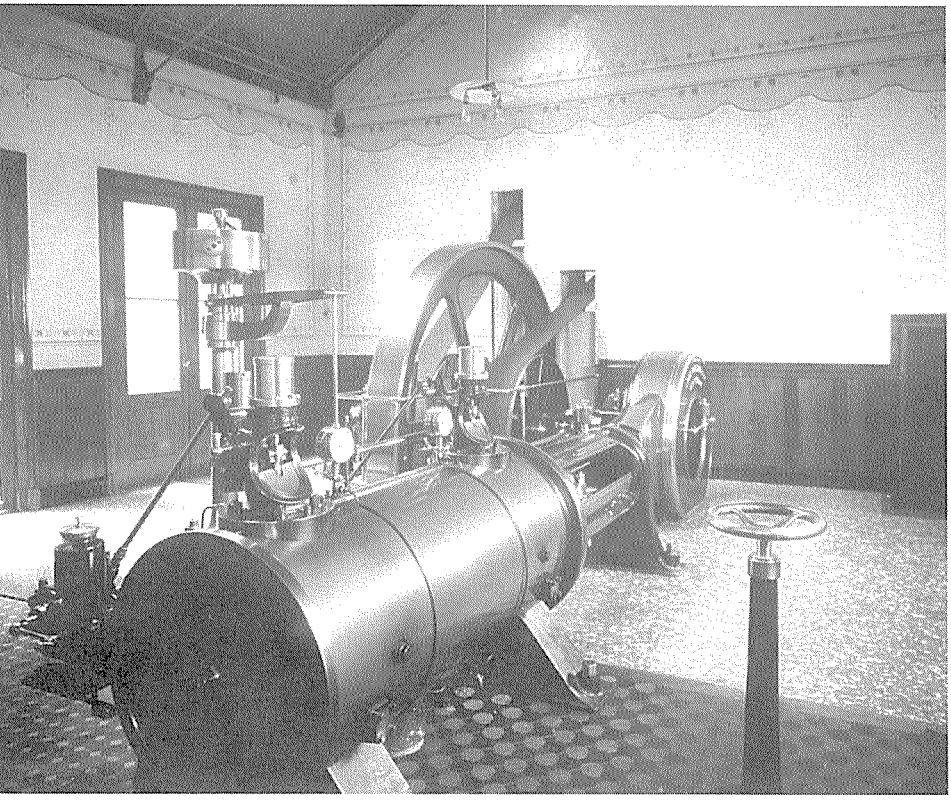
Directiekantoor van de firma Zaalberg, 1913.

Directie en personeel van de firma Zaalberg, 1913.

Stoommachine (240 PKg) van de firma Zaalberg, 1913. Foto H. Jonker. GAL, PV 31570, 101.524.

Cornelis Zaalberg (geboren in 1797) tot de sociale middengroepen van de Leidse burgerij behoorde, en wel tot het hoogste segment daarvan. Daarnaast betaalde hij overigens *f* 169,64 grondbelasting en *f* 170,24 patentbelasting, zodat hij in 1851 tot de kiezers van de gemeenteraad behoorde.[14]

De familie was kinderrijk en slaagde erin opeenvolgende generaties directeuren te leveren, en ook om het bedrijf uit eigen middelen te financieren, dus zonder een beroep te hoeven doen op vreemd vermogen.[15] Zaalberg was een karakteristiek familiebedrijf, met ook later in de twintigste eeuw typisch familistische tradities.[16] Vanaf 1869 was Jonathan (1829-1909), de zoon van Johannes Cornelis (1797-1879) de derde generatie directeur/dekenfabrikant. Dat de fabrikantenfamilie Zaalberg gedurende de tweede helft van de

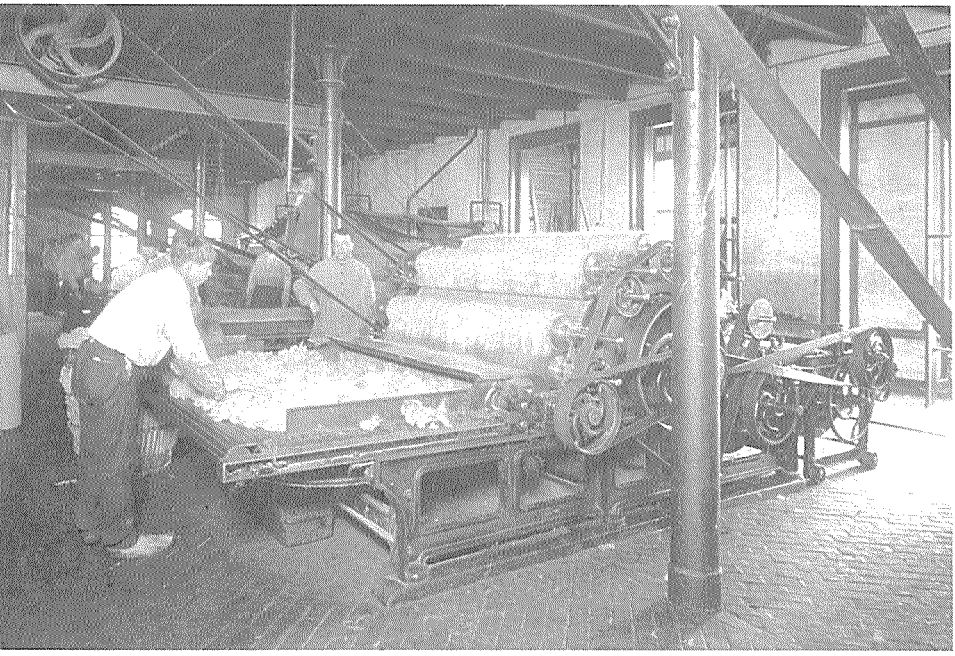
Wolsorteerderij, 1913. Foto H. Jonker.

negentiende eeuw in sociaal opzicht aardig in de lift zat, moge wederom blijken uit fiscale gegevens. Uit de in de *Staatscourant* gepubliceerde Zuid-Hollandse lijst van verkiesbaren voor de Eerste Kamer in 1890 blijkt dat Jonathan (geboren 1829) tot de prestigieuze hoogstaangeslagenen in de provincie behoorde wegens zijn totale aanslag in de rijksdirecte belastingen van *f* 878,01[5]. Dat jaar betaalde hij in Leiden *f* 326,84[5] personele belasting, ruim vier keer zoveel als zijn vader zo'n veertig jaar eerder, terwijl de belastingdruk ondertussen niet noemenswaardig was veranderd. Verder betaalde Jonathan in 1890 *f* 318,21 grondbelasting en *f* 232,96 patentbelasting, vergeleken met zijn vader respectievelijk dus twee keer zoveel grondlasten en een derde meer bedrijfsbelasting.

In 1880 was zijn zoon Jean Corneille (1857-1909) officieel als firmant in het bedrijf opgenomen. Hij behoorde tot de vierde generatie dekenfabrikanten. De fabriek werd tijdens zijn bewind verder gemoderniseerd. Zo viel al meteen in 1880 het besluit om de oude stoommachine te vervangen door

Kaardmachines, 1913. Foto H. Jonker.
GAL, PV 31570, 6-2.

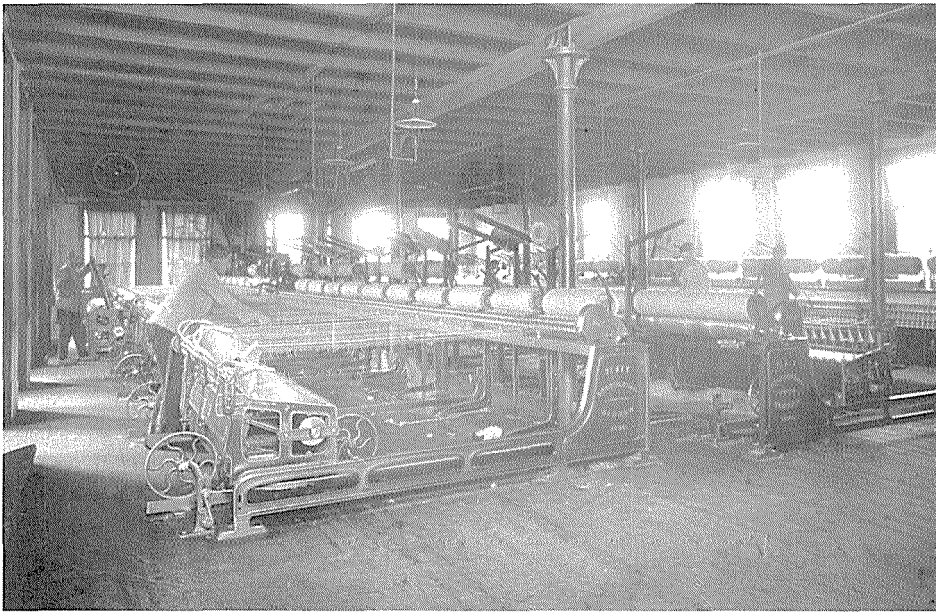

een nieuwe, en dat gebeurde in 1881. De grote brand in 1889 heeft dat vernieuwingsproces ongetwijfeld versneld. Volgens het gedenkboek was alle handenarbeid geleidelijk vervangen door machinale. Daarmee waren de oude handgetouwen overbodig geworden. Een aantal verhuisde vermoedelijk als een schenking ten behoeve van minderbedeelde stadgenoten naar de Stedelijke Werkinrichting.[17]

Het beeld van Zaalbergs sociaal voelende karakter dient genuanceerd te worden. Enerzijds kwam in zijn fabriek kinderarbeid voor; zo bestond omstreeks 1874 ongeveer tien procent van het werknemersbestand van Zaalberg uit kinderen.[18] Aan de andere kant was er bijvoorbeeld al in 1871 een ziekenkas voor de arbeiders ingevoerd en in 1888 werd de dagelijkse werktijd door Jean Corneille teruggebracht van 11½ tot 9½ uur. Zoiets was toen uniek in Leiden.[19]

Omstreeks 1900 valt de familie Zaalberg zonder meer tot de gezeten burgerij ofwel de elite te rekenen. Dat blijkt niet alleen uit de reeds genoemde

Spinnerij met *selfactors*, 1913. Foto H. Jonker. GAL, PV 31570, 101.525.

aanslag in het personeel van 1890, maar ook uit het feit dat bestuurlijke activiteiten werden ontplooid. Jean Corneille was namelijk van 1905 tot 1909 lid van de gemeenteraad.[20] Dat laatste jaar was moeilijk, zowel voor de familie als voor het bedrijf. Kort nadat hij op 1 januari 1909 uit de firma was getreden overleed Jonathan Zaalberg op 9 april te Scheveningen. Twee weken later bezweek zijn zoon Jean Corneille na een zware operatie. Toen stond de nog jonge Jonathan (geboren in 1883) een tijd alleen aan het roer, totdat zijn broer Lambertus (geboren in 1887) hem in 1910 kwam bijstaan. Zij waren dekenfabrikanten van de vijfde generatie.

Ondanks deze tegenslagen ging het in deze jaren commercieel zeer voor de wind. Het succes van de Zaalbergdekens lokte omstreeks 1900 vanzelf concurrentie uit, soms ook valse concurrentie. Dan werden bijvoorbeeld lagere kwaliteiten dekens verkocht als Zaalbergdekens. Ter bescherming van het eigen product en ter garantie aan het publiek ging Zaalberg in 1904 over op het bevestigen van wettig gedeponeerde loodjes met de firmanaam aan de dekens.

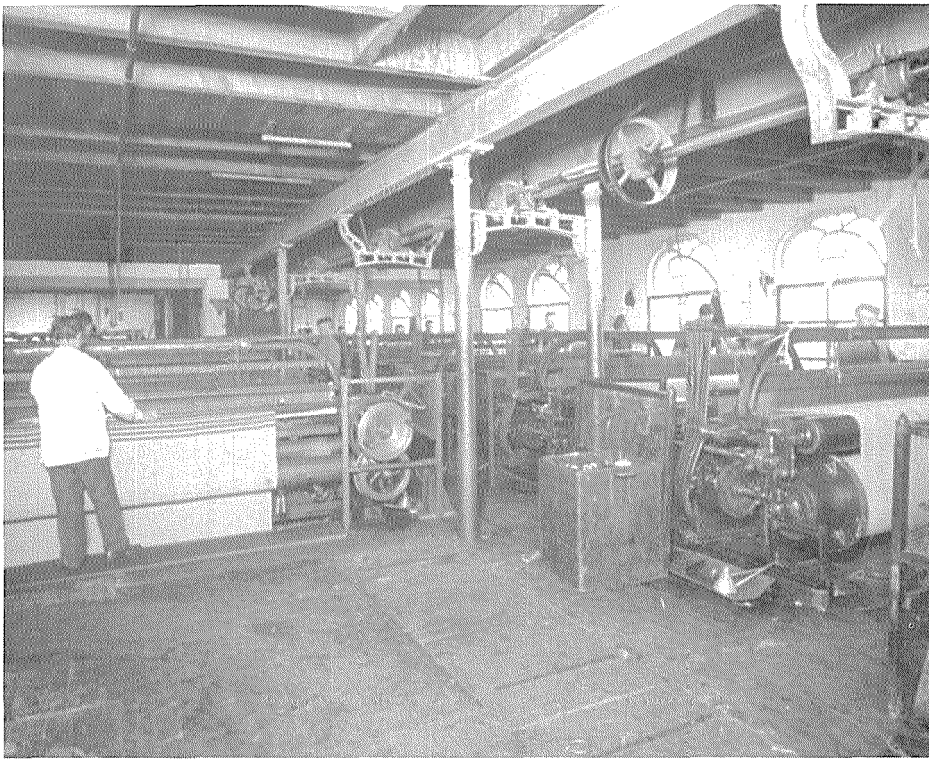
Kettingscheerderij en boomerij, 1913.
Foto H. Jonker. GAL, PV 31570, 6D.

In het eerste decennium van de twintigste eeuw werden verschillende innovaties gerealiseerd. Zo verschenen in de fabriek grotere stoomketels, meer machinale weefgetouwen en deed ook het novum van die tijd zijn intrede: elektromotoren. *Last but not least* werd de fabriek uitgebreid. In 1913 produceerden ongeveer 150 werknemers zo'n tweeduizend dekens per week. Dat is een aardige productiviteit van gemiddeld meer dan twee dekens per persoon per dag bij een werkweek van zes dagen. Lambertus zei de firma echter al in 1917 vaarwel, zodat Jonathan er weer alleen voor stond.

Gelet op het gedenkboek uit 1913 dat hier met de fraaie fotoserie van het productieproces centraal staat, zal ik de bedrijfsgeschiedenis na de Eerste Wereldoorlog kort samenvatten. Na ruim een eeuw familiefirma te zijn geweest, werd Zaalberg in het begin van de jaren twintig een Naamloze Vennootschap, overigens net als veel andere Nederlandse bedrijven. De financieringsbehoefte van het bedrijf was zodanig dat het benodigde kapitaal niet meer door de familie kon worden opgebracht. Vreemd vermogen werd aangetrokken. Jonathan verdween daarop in 1934 uit de fabriek en W.A.

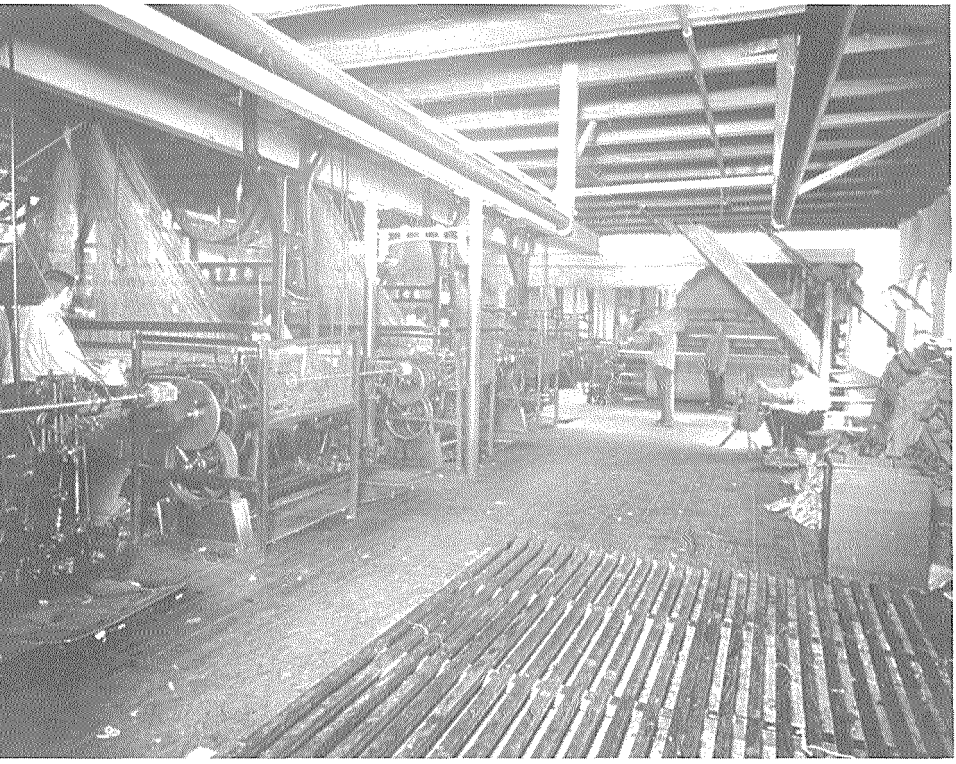
Weverij, 1913. Foto H. Jonker.
GAL, PV 31570, 101.526.

Schrandt (1895-1962) werd als directeur van buiten de familie aangesteld.[21]

Daarna werd in de jaren dertig wederom een grondige reorganisatie doorgevoerd. Deken bleef het belangrijkste product, maar stoom behoorde voorgoed tot het verleden. De overschakeling op elektriciteit werd voltooid. In 1941 werd de bedrijfsnaam veranderd in Zaalberg's Wollenstoffenfabriek NV. De fabriek werd in 1942 gesloten. Na de oorlog werkten ongeveer 250 werknemers bij Zaalberg. In de eerste naoorlogse jaren werd een drietal stakingen geteld, namelijk in 1948, 1949 en in 1952.[22] Zulke arbeidsconflicten waren bij Zaalberg echter uitzonderingen. Net als bij de Zaalbergen honderd jaar eerder al gewoon was, kwam H.I.J.A. Schrandt in 1954 naast zijn vader in de directie. In deze jaren ontstond voor de Leidse textiel een toenemende concurrentie, en in de jaren zestig waren er heel wat bedrijfs-

Weverij met Jacquardgetouwen, 1913.
Foto H. Jonker. GAL, PV 31570, 6-3.

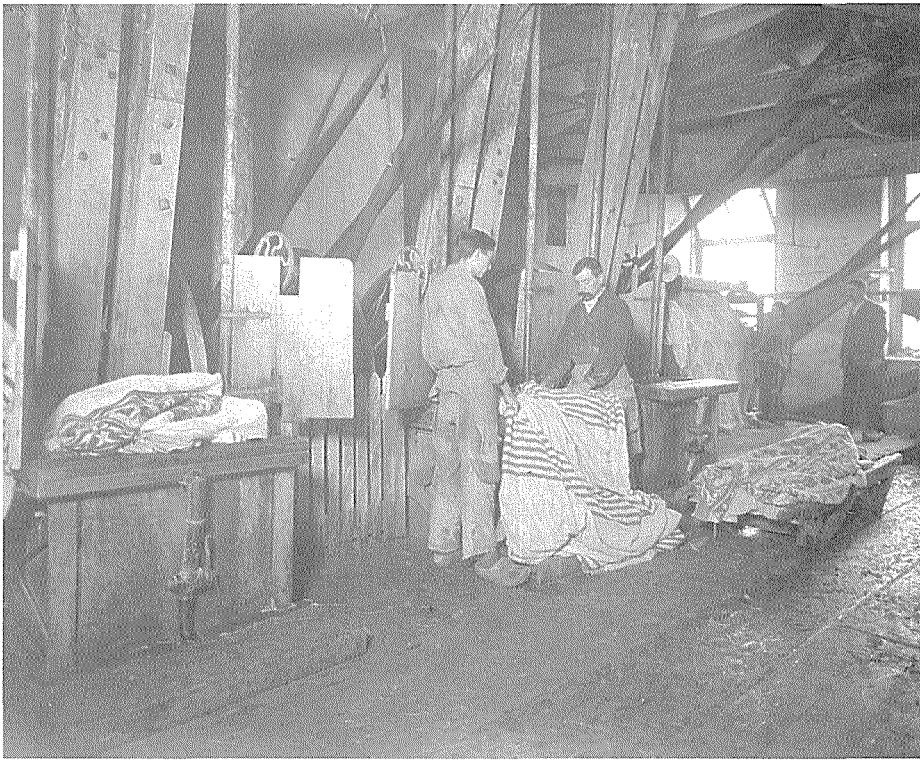

fusies.[23] Zaalberg ging in 1972 samen met Van Wijk en verhuisde naar een nieuw fabrieksgebouw aan de Kanaalweg. Het spinnen van Zaalberg was al eerder verdwenen uit Leiden naar Vlijmen (Noord-Brabant). Het waren moeilijke tijden voor de Leidse textiel. Schrandt bleef de onderneming leiden tot het bedrijf in 1976 door AaBe (Sigmacon BV) uit Tilburg werd overgenomen en het doek in Leiden definitief viel.

Het gedenkboek uit 1913

Achtereenvolgens staan we stil bij de inhoud van het gedenkboek, de intenties die Zaalberg ermee had, en ten slotte een inschatting van de historische betekenis ervan.

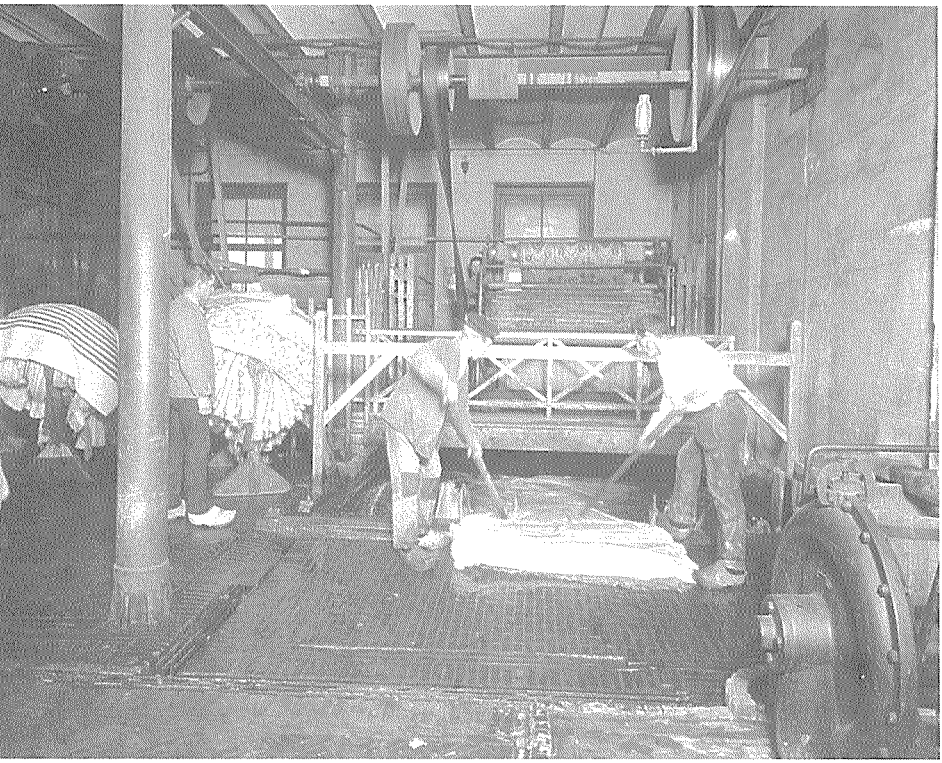
Vollerij, 1913. Foto H. Jonker.
GAL, PV 31570, 6-6.

INHOUD

Het boek bestaat uit een zachte kaft met daarin achttien ongenummerde pagina's (afmetingen: 37 cm hoog en 28 cm breed) waarvan vijftien bedrukt (zwart/wit). Een auteursnaam ontbreekt. De jubileumuitgave verhaalt van de oprichter van de wollendekenfabriek, zijn familie en de ontwikkeling van de fabriek, vooral de modernisering ervan in de vorm van stoomkrachtinstallaties en fabrieksuitbreidingen, en de onderscheidingen op verschillende binnen- en buitenlandse tentoonstellingen. Vervolgens komt het bezoek van de koningin-moeder Emma aan de fabriek in 1903 uitvoerig aan de orde. Het verslag dat daarvan op 5 mei 1903 in het *Leidsch Dagblad* verscheen, wordt in het gedenkschrift afgedrukt, inclusief de afbeeldingen van de dekens met het gouden kroontje en het Nederlandse wapen. Daarna worden de

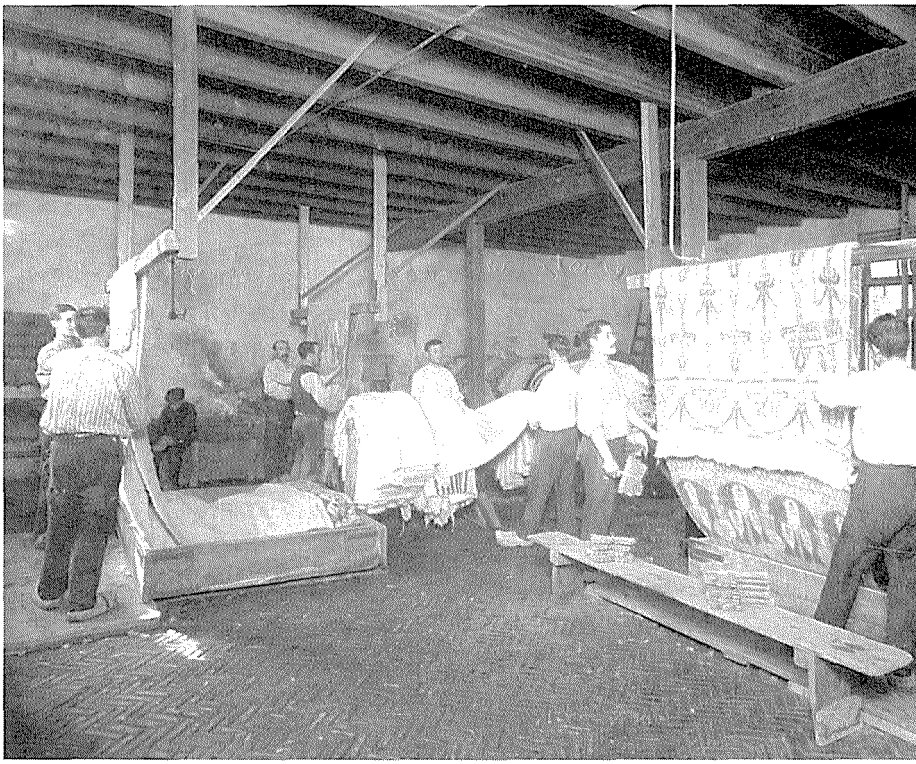
Ruwerij en wasserij, 1913. Foto H. Jonker.
GAL, PV 31570, 6-5.

laatste moderniseringen en uitbreidingen besproken. "De fabriek is ruim en luchtig en beantwoordt aan alle eischen der hygiëne." Ten slotte wordt het productieproces uiteengezet.

Ter illustratie van het moderne karakter van de firma Zaalberg & Zoon wordt een serie bedrijfsfoto's gepresenteerd, zodat de lezer zich daarvan met eigen ogen kan overtuigen. In die presentatie wordt de situatie 'voorheen' en 'thans' letterlijk en figuurlijk tegenover elkaar geplaatst. De oude, ambachtelijke wijze van produceren wordt uitgebeeld door bijvoorbeeld foto's van handspinnewielen en handweefgetouwen op een linkerpagina, terwijl de moderne situatie met machines anno 1913 op de rechterpagina wordt afgebeeld. Zo ontstaat in één oogopslag een scherp contrast tussen de ouderwetse productiewijze en een moderne. Op deze manier presenteert Zaalberg zich

Strijkerij, 1913. Foto H. Jonker.
GAL, PV 31570, 101.527.

aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog effectief als een modern, *up-to-date* bedrijf. Die indruk wordt bevestigd als we dit bedrijfsportret vergelijken met bijvoorbeeld de serie bedrijfsfoto's die in 1907/1908 van Vervoort en Van Cranenburgh is gemaakt.[24]

INTENTIES

De bedoeling van het gedenkboek spreekt voor zich: het bedrijfsjubileum luister bijzetten. Maar tegelijkertijd werd het aangename met het nuttige verenigd. In het bewaard gebleven begeleidend schrijven uit december 1913 bij het gedenkschrift staat te lezen: "Wy spreken hierby den wensch uit, dat de aangename relatie tusschen onze firma's niet alleen bestendigd moge blyven doch steeds tot grooteren omvang moge toenemen." Het boek is

Zwavelkamers, 1913. Foto H. Jonker.
GAL, PV 31570, 101.528.

dus kennelijk ook bedoeld als relatiegeschenk voor andere bedrijven.

Daartoe blijft het niet beperkt. De uitgave heeft ook een reclameachtige boodschap. Door de gekozen presentatie richt het boek zich ook op het publiek, de afnemers, en daarbij wordt nadrukkelijk aandacht geschonken aan de bijzondere kwaliteit van het product. In feite wordt zo de merknaam 'Zaalberg' ontwikkeld. We zouden dat nu met een Angelsaksische term een vorm van *branding* noemen.

Verder is het beeld dat uit het geschrift oprijst dat van fabrikanten die met hun tijd zijn meegegaan en dat zij hun alom geroemde kwaliteitsproducten in een modern geoutilleerde fabriek vervaardigen. Het gedenkboek wil daarmee eveneens een bevestiging zijn van het succes, van de gevestigde sociaal-economische of maatschappelijke positie van zowel het wolverwer-

Expeditie-afdeling, 1913. Foto H. Jonker.
GAL, PV 31570, 6-7.

kende bedrijf als van de fabrikantenfamilie Zaalberg, die nu immers tot de elite van de stad behoorde.

HISTORISCHE BETEKENIS

Inhoudelijk gezien heeft het gedenkboek niet veel nieuws om het lijf. Het meeste is ons reeds bekend uit het gedenkboek dat krap veertig jaar later verscheen, namelijk van A.J. Backer, *Leidse wevers onder gaslicht. Schering en inslag van Zaalberg dekens onder gaslicht (1850-1915)* (Amsterdam 1952). Toch kan het oude gedenkschrift wel nieuwe inzichten opleveren.

In de laatste jaren is een toenemende belangstelling voor bedrijfsfotografie ontstaan.[25] De serie foto's van Zaalberg behoort naar mijn idee tot het belangrijkste dat het gedenkboek ons te bieden heeft. De bekende Leidse fotograaf Hendrik Jonker heeft vermoedelijk opdracht gekregen om de foto's speciaal ten behoeve van de jubileumuitgave te maken. Dit zou betekenen dat de foto's als een serie bij elkaar horen en dat zij bedoeld zijn als een bedrijfsportret van de wollendekenfabriek van J.C. Zaalberg in 1913.

Fabrieksgebouwen in de Vestestraat, 1913. Foto H. Jonker.

Alvorens het portret te presenteren wordt met het oog op de duidelijkheid hierna eerst het productieproces van Zaalberg kort beschreven. Daarna wordt deze bijdrage afgesloten met de serie bedrijfsfoto's.

Van schapenvacht tot Zaalbergdeken

De grondstof van Zaalberg bestond uit pure wol, ten dele afkomstig van Nederlandse of Noord-Duitse schapen. Het ging daarbij om speciaal langharige wol, afkomstig van de vacht van geslachte schapen, zodat de vezel met haarwortel kon worden gebruikt. De wol arriveerde in grote balen in de fabriek. Doorgaans werd de grondstof eerst geverfd. Men noemde dit 'wolverven'. Het was ook mogelijk om later, na het weven, te verven. Men sprak dan van 'stukverven', naar het reeds geweven stuk. Na het verfbad werd de wol koud gespoeld en vervolgens gedroogd.

Op deze voorbereiding volgde de eerste echte hoofdbewerking. Deze bestond uit spinnen, te verdelen in kaarden en het eigenlijke spinnen. Eerst

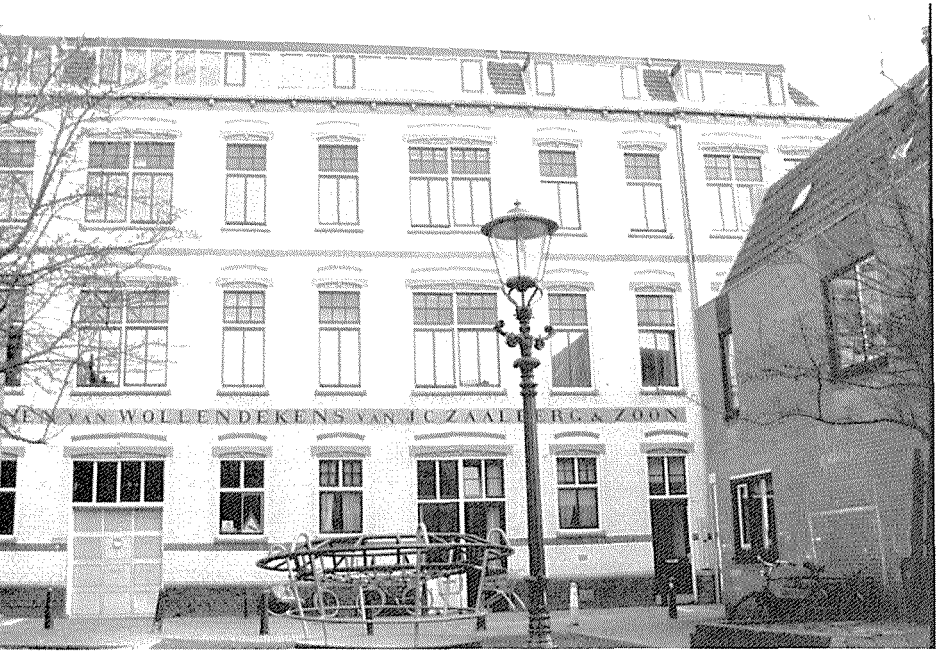
werd de wol met een vettige substantie (smout of olie) vermengd, zodat de vezels soepeler en daardoor beter spinbaar werden. Daarop werd de wol gekaard, dat wil zeggen, de wolharen werden met behulp van distels in één richting gelegd.[26] De eigenlijke spinwerkzaamheden werden omstreeks 1900 door machines, de zogenoemde *selfactors*, verricht. Dat resulteerde in een draad.

De tweede hoofdbewerking bestond uit weven. Elk weefsel bestaat uit twee series draden, die haaks ofwel rechthoekig op elkaar staan. Deze noemt men de *schering* of de ketting en de *inslag*. Daar komt overigens de uitdrukking 'schering en inslag' vandaan. De sterkte van het weefsel wordt in hoge mate bepaald door de kracht van de schering. De kettingdraad moest dan ook sterker gedraaid zijn dan de lossere inslagdraad. Het weven was dus in feite niets meer of minder dan de inslagdraad heen en weer door de ketting halen. Er werden effen dekens gemaakt, maar ook zogenoemde 'fantasiedekens' met een dessin of patroon. Het laatste was een ingewikkelde werkzaamheid, die door Jacquardmachines werd verricht. Al wevende werd een 'stuk' gevormd. Uit zo'n stuk werden later meerdere dekens gemaakt. In dit stadium heette het weefsel een 'vette deken'. De stof voelde ruig en hard aan, maar het weefsel was nog niet dicht genoeg. Om dat te bereiken, moest een volgende bewerking worden uitgevoerd.

Het weefgoed moest worden geappreteerd. Dat viel uiteen in vollen (heet wassen in water met vol-aarde) waardoor het weefsel kromp en een dichte textuur kreeg ofwel verviltte. Bovendien verdween het vet en vuil eruit. Vol-aarde is een kleisoort met een grote reinigende werking. De half vervilte deken was nog steeds hard en niet wollig. Geen pretje om onder te slapen, dus daarom werd daarna de gevolde stof geruwd met kaardenbollen. Dat zijn zaaddozen van de kaardendistel, die speciaal in het zuiden van Frankrijk en Spanje werd geteeld. Van deze bewerking werd de deken zacht en donzig.

Daarop volgde de zogenoemde nabewerking of afwerking, die bestond uit het strijken, spoelen, zwavelen en drogen. Door het zwavelen werd de kleur als het ware versterkt, scherper gemaakt, en bovendien werden alle resterende bacteriën gedood. Ten slotte werd de deken 'opgemaakt' in een atelier. De dekens werden van het stuk geknipt, waarna de randen meestal door meisjes werden gefestonneerd (omboord) om rafelen te voorkomen. Als allerlaatste werd het fabrieksmerkje erop genaaid, het bekende witte

Wat er van het complex in de Vestestraat in 2004 over is. Foto Bert van der Veer.

zijden etiket met in goud een ramskop en de woorden: "Dit is een Zaalberg deken 100% wol". Omstreeks 1904 werden ook nog loodjes aan een blauw lintje bevestigd. Bij elkaar garandeerde dit de kwaliteit van het Leidse product en een levensduur van vijftien tot twintig jaar. Wij weten nu dat dit aan de voorzichtige kant was, want Zaalberg mag dan al bijna dertig jaar geleden zijn verdwenen, er duiken nog steeds regelmatig dekens op met het bekende merkje met de Ramskop, soms voorzien van een lakenloodje. En zo zijn we weer terug bij de eerste zin van deze bijdrage.

Noten

1. Zie: 'Bestuursmutaties en korte kroniek over 1991', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* (hierna aan te halen als: *Jaarboek*) 1991 14-15.
2. Jaap Moes, 'Terug van weggeweest. Over de zeventiende-eeuwse weefgetouwen in Leiden en een textielhistorisch museum in de Sleutelstad', *Jaarboek* 1999, 36-63; vooral noot 2 voor een beschrijving van de gang van zaken.
3. De stalendoos van Zaalberg is door het bestuur van de Dirk van Eck-Stichting in bruikleen afgestaan aan Stedelijk Museum De Lakenhal: *Jaarboek* 1992, 16; De 'herdenkingsdoek' uit 1922 van de Leidsche Zoutkeet 'voorheen Weyland en De Fremery' is vermeld in *Jaarboek* 1993, 14-15.
4. Jaap Moes, 'Muziek en toneelvereniging "Nut en vermaak"', *Jaarboek* 1993, 14-15, 167-175.
5. Zie: J.K.S. Moes, *Catalogus Leids Audiovisueel Archief 1992* (Leiden 1992). Daarna werden vele nieuwe aanwinsten geboekt. Inmiddels zijn vijf edities verschenen van de videoserie *Stadsbeeld in beweging* met compilaties van oude Leidse stadsfilms.
6. In het Gemeentearchief Leiden, Bibliotheek van Leiden en omstreken (hierna aan te halen als: GAL BLO) cat. nr. 58441 f bevindt zich nog een exemplaar van ditzelfde gedenkboek. Ook het IISG/NEHA in Amsterdam en de bibliotheken van de universiteiten van Enschede en Rotterdam bezitten een exemplaar.
7. GAL, Archief Zaalberg inv.nr. 31 pag. 643, 787 en 977 en inv.nr. 32 pag. 35, 36, 43, 138, 302 en 547. Met dank aan Piet de Baar voor deze informatie.
8. Jaap Moes, 'Een beeld van een Leidse textielfabriek: Vervoort & Van Cranenburgh 1907/1908', *Textielhistorische Bijdragen* 36 (1996) 124-146.
9. De originelen worden in het Gemeentearchief Leiden bewaard. Gaarne bedank ik op deze wijze Piet de Baar voor zijn aanvullende opmerkingen naar aanleiding van een vergelijking van de losse foto's in de Prentverzameling van het Gemeentearchief Leiden met de foto's uit het gedenkschrift van Zaalberg.
10. A.J. Backer, *Leidse wevers onder gaslicht. Schering en inslag van Zaalberg dekens onder gaslicht (1850-1915)* (Amsterdam 1952). Zie voor een kritische waardering van die reputatie: C.G. Quispel, 'Aspecten van de industrialisatie in negentiende-eeuws Leiden'

in: J.K.S. Moes en B.M.A. de Vries (red.), *Stof uit het Leidse verleden* (Utrecht 1991) 117-118.

11. Backer, *Leidse wevers onder gaslicht*, bijlage VIIa.
12. Jaap Moes, 'Het uitgavenpatroon van een Leids gemeenteraadslid in de negentiende eeuw: Jan van Heukelom (1813-1886). Een bijdrage aan de geschiedschrijving van Leidse elites', *Jaarboek* 2002, 16-18.
13. In Amsterdam en Rotterdam betaalde een gezinshoofd uit de 'gegoede burgerij' minimaal *f* 100 personele belasting. Zie: Boudien de Vries, *Electoraat en elite. Sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam 1850-1895* (Amsterdam 1986) 24-31. De equivalent in Leiden is een belastingaanslag van minimaal *f* 94. De middengroepen betaalden in de grote steden minder dan honderd gulden personele belasting. In Leiden betaalden zij dus minder dan *f* 94. De volksmassa betaalde geen personele belasting.

    We kunnen deze sociale strata in Leiden met behulp van een aanslag in het personeel verder als volgt onderverdelen. Middengroepen: 'kleine burgerij' met een personele belastingaanslag tot *f* 45, hogere middengroepen tot *f* 94. 'Gegoede burgerij' minimaal *f* 94 en maximaal *f* 235, en ten slotte de elite die minimaal *f* 235 betaalde. De genoemde drempelwaarden personele belasting zijn inclusief opcenten. Zie: E. Homburg, 'Personele belastingen en sociale stratificatie: De invloed van de woonplaatsomvang', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 14 (1988) 319-320. Zie ook: Jaap Moes, 'Sociale verhoudingen en maatschappelijke zorg' in: *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, deel 3: *1795-1896* (Leiden 2004).
14. GAL BLO 15532, 'Staat van personen, die de bevoegdheid bezitten tot het kiezen van leden voor den gemeenteraad der stad Leyden', 1851.
15. C.B.A. Smit, 'De asem van Beëlzebub. De modernisering van de Leidse textielindustrie 1800-1865' in: Moes en De Vries, *Stof*, 139.
16. Zie voor een goede inleiding op familisme: A.L. van Schelven, *Onderneming en familisme. Opkomst, bloei en neergang van de textielonderneming Van Heek & Co. te Enschede* (Leiden 1984); en meer specifiek voor Leiden: J.K.S. Moes, 'De laken- en wollenstoffenfabriek van J.J. Krantz en Zoon' in: C.B.A. Smit en H.D. Tjalsma (red.), *Leids fabrikaat. Een stadswandeling langs het industrieel erfgoed* (Utrecht 1991) 77-99; D.J. Noordam, 'De werknemers bij de Leidse textielfabriek Zaalberg in 1931/32', *Jaarboek* 1997, 117-133.
17. Hoewel het bewijs (nog) niet is geleverd, meen ik dat de foto's van de oude weefgetouwen die in het gedenkboek de oude productiewijze illustreren niet in de fabriek van Zaalberg, maar in de Boerhaave Zalen zijn gemaakt. Zie: Moes, 'Terug van weggeweest', in het bijzonder bijlage 1.
18. Cor Smit, 'Kinderarbeid in de Leidse textielindustrie in de negentiende eeuw', *Textielhistorische Bijdragen* 36 (1996) 78.
19. Jaak Slangen, 'Sociale vernieuwing anno 1890: Arnold Kerdijk en Hélène Mercier en de Leidse arbeidsenquête', *Jaarboek* 1990, 73.
20. J.A. van Doorn-Beersma en D.J. Faber (red.), *Het Leidse Pluche. 150 jaar Gemeente-*

bestuur in Leiden (Leiden 2001) 267.

21. Volgens Noordam was Schrandt door de Rotterdamse Bank bij Zaalberg 'geparachuteerd', zie D.J. Noordam, J.K.S. Moes en J. Laurier, *Door de wol geverfd. Herinneringen aan de Leidse textielindustrie in de twintigste eeuw* (Zutphen 1998) 124.
22. Zie: F.A.J. Zonneveld, *Leidse arbeiders, arbeidsverhoudingen, arbeidersbeweging en verzet van arbeiders van 1750 tot 1980* (Leiden 1992) 118-119.
23. Zie: S. Groenewegen, 'De Leidse textiel 1950-1975' in: Moes en De Vries, *Stof*, onder andere 173.
24. Moes, 'Een beeld van een Leidse textielfabriek'.
25. Zie bijvoorbeeld: P.W.J. den Otter, m.m.v. B. Woelderink en J.C.M. Jansen, 'Bedrijfsfotografie in de Twentse textielnijverheid, 1895-1907', *Textielhistorische Bijdragen* 35 (1995) 62-82; Moes, 'Vervoort & Van Cranenburgh 1907/1908', 124-146; Marga Altena, 'Het oog van de meester. Arbeidsters in de fotografie van wollenstoffenfabrikant Krantz & Zonen', *Jaarboek* 1999, 101-126.
26. Zie ook Els de Baan, *Goed garen. Termen en begrippen van de nijverheid uit heden en verleden* (Leiden z.j.).

Communistisch verzet in en om Leiden

Enkele impressies en kanttekeningen bij de activiteiten van de gebroeders Olivier (1933-1945)

JAAK SLANGEN

Als ik zo'n verhaal [*over het Leidse verzet*, JS] zou moeten schrijven, dan zou ik niet proberen de boel te reconstrueren, zoals het was. Dan zou ik zeggen dat het onmogelijk is om daar [naar] waarheid op terug te komen. [...]

Daar zou ik dan genoegen mee nemen. [...] Dat is namelijk beter, vaster en kernachtiger, dan dat je probeert te achterhalen, of wat al die mensen zeggen allemaal met elkaar correspondeert [...] Nou, je komt tot de ontdekking dat het op allerlei fronten niet met elkaar correspondeert! Het gevolg is dat er een heleboel *make believe* in zal zitten, wat er achteraf in de tijd is ingegroeid.

Ik probeer het zoveel mogelijk terug te brengen tot essentiële zaken, maar dat kan ik ook niet allemaal op alle punten. [...] Daarover kun je dan een aardige theorie opbouwen wat geschiedschrijving eigenlijk zou kunnen zijn in dit geval.

Nico Olivier op 29 maart 1983.

Geschiedenis van het Leidse verzet: puzzelen met ontbrekende stukken

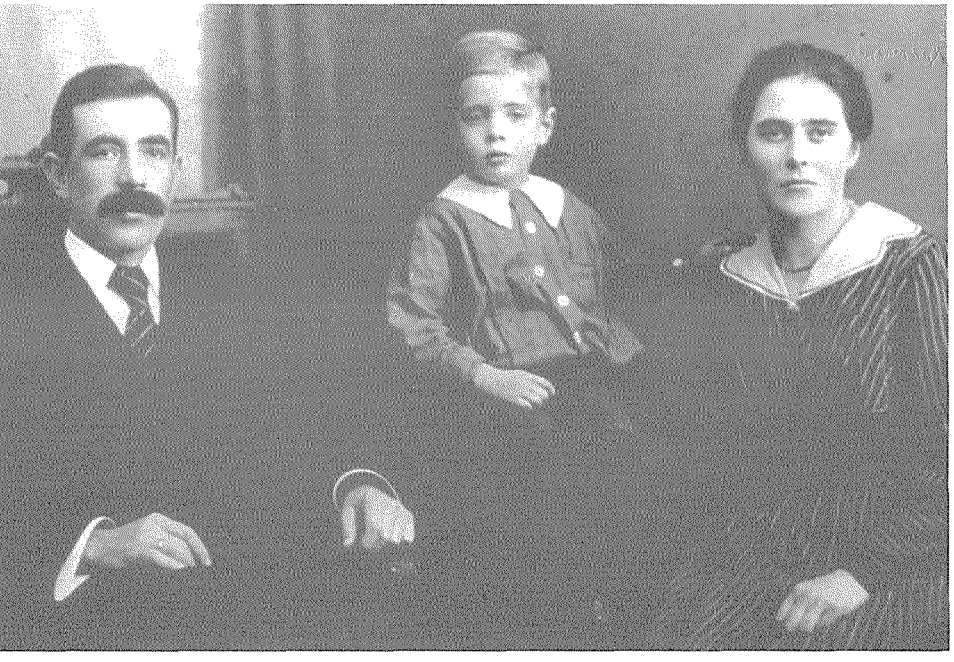
De Tweede Wereldoorlog van 1940 tot 1945 blijft zeker bij de oudste generatie onder ons die deze nog aan den lijve heeft ondervonden, tot de verbeelding spreken. Hoewel er over Leiden tijdens de Duitse Bezetting al heel wat is gepubliceerd, bestaan er nog verschillende lacunes.[1] Dat geldt in het bijzonder voor Leidse 'verzetsgroepen' van linkse signatuur, die onvoldoende voor het voetlicht zijn gebracht.[2] Ten dele is dit toe te schrijven aan de ongelooflijke complexiteit bij de reconstructie van de toenmalige, informele netwerken, en van de enerverende, al dan niet geslaagde verzetsactiviteiten. Die zijn in de herinnering van de meesten heel fragmentarisch en ook sterk persoonlijk gekleurd gebleken. Deze verbrokkeling aan feitelijke infor-

matie bemoeilijkt het historisch onderzoek uitgevoerd op basis van spaarzame schriftelijke bronnen en mondelinge informatie geleverd door *oral history* (interviews) aanzienlijk. Vanuit de actualiteit van de illegaliteit tijdens de Bezetting bezien, was het bewust voorkómen van een totaaloverzicht heel begrijpelijk en wel zo verstandig om bij onverhoopt verraad zoveel mogelijk levens van betrokkenen te sparen.

Die handelwijze verklaart tevens de schaarste aan schriftelijke bronnen waarmee een onderzoeker wordt geconfronteerd, want ieder briefje, of kattebelletje, vergrootte het gevaar van onthulling van een persoon, 'verzetsgroep', of het uitlekken van een geplande actie. In een overwegend anonieme 'organisatie' probeerde een 'verzetskern' (men werkte via vluchtige, persoonlijke contacten, kende elkaar alleen bij schuilnaam en wist verder van toeten nog blazen) zoveel mogelijk risico's uit te sluiten en er alles aan te doen dat bij het uitvallen van één schakel niet meteen de hele ketting zichtbaar werd voor de vijand. Tegelijkertijd lag hierin ook de kwetsbaarheid van het op persoonlijk vertrouwen gebaseerde netwerk: opportunisme, dubbelspel, persoonlijke rivaliteit, of nog erger verraad van deze of gene, kon een op stapel staande actie doen mislukken en de erbij betrokken personen in levensgevaar brengen.

Nog een andere factor heeft in de hand gewerkt dat we vandaag de dag nog steeds een compleet historisch totaalbeeld van het Leidse verzet ontberen. In uiteenlopende kringen van de Leidse bevolking werden op verschillende momenten – deels spontaan, deels daartoe aangezet door anderen van buitenaf, of naar aanleiding van bepaalde gebeurtenissen – initiatieven genomen die tot verzetskernen en -acties leidden. Ook de motieven om over te gaan tot verzetsdaden waren niet eenduidig. Naast welgemeende, oprechte humanitaire, of christelijke redenen om op te staan tegen de bruutheid en gewelddadige willekeur van de bezetters in een rechteloze orde, speelden bij anderen overwegingen mee, die ingegeven waren door hun ideologisch wereldbeeld. Kwam de een in beweging door de inperking van de vrijheid en schending van de mensenrechten, anderen streefden vanuit een socialistische overtuiging in de strijd tegen de Duitse bezetters naar een nieuwe, rechtvaardige naoorlogse samenleving. Dit streven betekende tegen het einde van de oorlog juist voor behoudende kringen en vooroorlogse machthebbers een waar schrikbeeld en deze deden er alles aan om zich te elfder ure alsnog van de

Nico Olivier sr. (1884-1945) en Jopie Olivier-Schillemans (1889-1956) met hun oudste zoon Jan rond 1919. Particuliere collectie; dia Frank Borger.

leiding van het verzet meester te maken teneinde de vertrouwde maatschappelijke orde van voor de oorlog na de capitulatie van de Duitsers zo spoedig mogelijk te restaureren. Zo gaat er achter het Leidse verzet tevens een politieke machtsstrijd schuil, terwijl er zeker in de laatste fase van de oorlog ook nog eens pure criminelen deze kringen binnendrongen. In voorhanden zijnde bronnen blikken de zegslieden natuurlijk terug op hun eigen verzetsverleden om bij ontstentenis van een algeheel overzicht hun eigen aandeel groter te maken dan het in werkelijkheid is geweest. Al met al zijn het slechts veelkleurige facetten van een caleidoscoop aan gebeurtenissen, initiatieven en incidenten, die soms op hun beurt weer als een kettingreactie onverwachts nieuwe verrassingen hebben opgeroepen.

Wahrheit und Dichtung, zie het kaf maar van het koren te scheiden. Het citaat van Nico Olivier in de aanhef van dit artikel indachtig waag ik mij in dit bestek niet aan die legpuzzel uit een voor sommigen levensbedreigend verleden, zoals beleefd door individuele verzetslieden en pas zoveel decennia

later moeizaam verwoord in confronterende interviews, om nog maar te zwijgen van de vele lacunes, vraagtekens en valkuilen. Voorzover al mogelijk is het, om alle stukjes op hun plaats te krijgen, daarvoor ook nog te vroeg. Mijn ambitie is – niet meer en niet minder – om recht te doen aan de gebroeders Jan (1913-1993) en vooral ook Nico Olivier (1920-1985) wier illegale activiteiten onmiskenbaar sporen hebben achtergelaten in de Leidse geschiedenis.

Hoe zeer dat nodig is, blijkt uit recente publicaties als die van R. van Maanen (1995) en C. Kromhout (2001) waarin niet eens gerept wordt van Nico Oliviers belangrijke rol in het Leidse verzet (B. Goudriaans oorlogskroniek noemt tenminste nog man en paard).[3] Na een eerste synthetische studie van het verzetswerk in en om Leiden onder redactie van M. Schwegman en I. Schöffer in 1985 en na Goudriaans oorlogskroniek in 1995 lijkt de geschiedschrijving over het Leidse verzet weer te 'verzuilen' in detailstudies. Welnu, in het navolgende wordt belangwekkend historisch materiaal aangedragen uit de koker van het 'communistisch' verzet, waarmee een toekomstige geschiedschrijver over hét Leidse verzet zijn voordeel zou kunnen doen.

Het relaas van Jan Olivier (1985)

Eind 1985 – enkele maanden na het overlijden van Nico Olivier – schreef zijn broer Jan op aandringen van familieleden zijn herinneringen op aan het gemeenschappelijk verleden met zijn jongere broer Nico, tot kort na de oorlog toen hun wegen zich scheidden. Daarmee heeft hij zeker de kinderen van Nico, voor wie hun vader 'altijd een groot geheim is gebleven', een dienst willen bewijzen.[4] Tijdens de bezetting stond Jan – alsof het de gewoonste zaak van de wereld was – steeds klaar om allerlei hand- en spandiensten voor Nico te verrichten, wanneer die zijn hulp inriep. Toch kon ook broer Jan lang niet alle geheimen onthullen die Nico met zich heeft meegedragen. Niet alleen tijdens noodgedwongen rustpauzes in de oorlog was Nico uiterst spaarzaam met aanvullende informatie, maar ook na de oorlog bleek het leed nog niet geleden. Wat Nico allemaal ondernomen had, hoe hij het had beleefd, dat alles bleef voor zijn broer een gesloten boek. Zodoende ontbreken in Jan Oliviers 'herinneringen' enkele belangrijke verzetsactiviteiten van Nico

in en buiten Leiden. In zijn naoorlogse contacten met Nico was het Jan Olivier langzamerhand wel duidelijk geworden dat zijn broer de oorlog psychisch niet ongeschonden was doorgekomen.

Enkele jaren geleden kwam ik in contact met Arja Olivier, een van de dochters van Nico, die op zoek was naar meer informatie over het verleden van haar vader. Bij een van die gelegenheden kwam het typoscript van Jan Olivier boven water, dat hierna zal volgen. Maar ik wil nu eerst even stilstaan bij enkele andere bronnen die belangrijke aanvullingen geven op Jan Oliviers relaas en bij Nico's uitzonderlijke rol in het Leidse verzet.[5]

Nico Oliviers eigen terugblik in 1983

Het blijkt dat Nico Olivier op latere leeftijd wel wat meer over zijn verzetsverleden heeft laten doorschemeren. Zo moet 1983 voor hem een belangrijk jaar zijn geweest, toen hem van verschillende kanten – onafhankelijk van elkaar – werd gevraagd opening van zaken te geven. Eind maart van dat jaar maakten twee studenten in het kader van het onderzoek onder supervisie van Schwegman en Schöffer een interview met Nico en op een warme zomerse avond begin juli werd hij verzocht om commentaar te geven op enkele passages uit Knuttels *Levensloop* waarin hij en zijn familie voorkomen.[6]

In het interview met de studenten – Ruud Vernooy en Henk van der Well – was Nico doorgaans heel terughoudend in het bevestigen van concrete feiten uit zijn verzetsverleden. Aannemelijk is dat hij die – mede door zijn manier van werken – eenvoudigweg was vergeten na veertig jaar, óf effectief had weten te verdringen. Een van Nico's gouden regels was immers niets, maar dan ook niets op papier te zetten. Pijnlijk was dan ook de confrontatie met twee brieven die hij in de herfst van 1944 zou hebben geschreven aan 'Blonde Klaas', pseudoniem van Gerben Wagenaar, communistisch afgevaardigde in de Raad van Verzet (RVV), om diens steun te krijgen bij het 'onschadelijk' maken van een Haagse opportunist die enkel en alleen uit zou zijn op eigen gewin en binnen Leidse verzetskringen een machtspositie probeerde te verwerven.[7] In kringen van de Oliviers werden deze lieden 'rijstpikkers' genoemd. Traag verliep ook de erkenning van Nico Olivier dat hij op zeker moment hoog spel had gespeeld om verschillende geledingen van het Leidse verzet weer in het gareel te krijgen.

Zo moeizaam als het verifiëren van concrete feiten in dit interview verliep, des te uitvoeriger ging Nico Olivier in op ideologische bespiegelingen en stokpaardjes, die hij ook met concrete voorbeelden onderbouwde. Het bewuste interview moet bij hem oude wonden hebben opengereten. Hier is van belang te bedenken dat zijn inzet voor het (Leidse) verzet zijn puberteit en jonge volwassenheid heeft gedomineerd, maar dat zijn verwachtingen voor de naoorlogse tijd op een nieuwe rechtvaardige maatschappij op geen enkele wijze bewaarheid zijn geworden. Tekenend in dit verband is dat hij anno 1983 nog steeds achter de inhoud van een brochure stond, die hij in oktober 1945 met enkele anderen had ondertekend: *Offensief voor het socialisme. Een analyse om te komen tot een juiste communistische politiek.* Een 24-jarige jongeman, vol van communistische idealen en humanistische principes, voor wie de illegaliteit na twaalf jaar een tweede natuur was geworden, die op het scherp van de snede had moeten leven, die vrienden als Gerrit Kastein en Jan Rik van Gilse had verloren en op jeugdige leeftijd voor immens moeilijke keuzes was komen te staan, leek een stralend mooie toekomst tegemoet te gaan. Aanvankelijk leek zich voor Nico een veelbelovende carrière af te tekenen, juist vanwege de uitzonderlijke kwaliteiten die hij in het verzet had gedemonstreerd.

Of het kwam door de naoorlogse partijleiding van de CPN, wier lidmaatschap Nico ten stelligste heeft ontkend[8] en die liever jaknikkers zag dan eigengereide personen die uit de pas liepen, of door andere kongsi's? Zijn baan als ambtenaar op het Ministerie van Sociale Zaken was in ieder geval geen lang leven beschoren. Ook in zijn latere beroepsleven is Nico niet gelukkig geweest. Gedesillusioneerd wendde hij zich van het politieke gekrakeel in 'herrijzend Nederland' af. Idealisten moeten het nu eenmaal afleggen tegen pragmatici en opportunisten.

Nico Oliviers aandeel aan het (Leidse) verzet

Wat maakt de geschiedenis van het verzet van de gebroeders Olivier nu zo uitzonderlijk? Het leed over hun vader, Nico Olivier sr. (1884-1945), die als een van de circa twintig Leidse communisten al vroeg in de oorlog werd opgepakt door de Duitsers om uiteindelijk in Bergen-Belsen te overlijden, lijkt niet het mogelijke motief te zijn geweest. Dat lot zou anderen later

De stralende Oliviers bij het huwelijk van zoon Jan met Cor Tol in 1940. Particuliere collectie; dia Frank Borger.

ook treffen. Praktisch de hele familie van bijvoorbeeld verzetsstrijder Joop Dubbeldeman (huisschilder in dienst van de socialistische woningcorporatie De Eendracht) werd tijdens een razzia in de Leidse wijk De Kooi gearresteerd. Joops ouders zouden niet meer levend terugkeren. Wel was het communistisch milieu van de Oliviers thuis in zoverre bijzonder dat met name voor de jonge Nico – hij was nog maar een puber – het illegale werk niet in 1940, maar reeds vanaf 1933, direct na de machtsovername van Hitler, was begonnen.

Toen kwamen er al vluchtelingen [...] die ondergebracht moesten worden, niet welkom bevonden door de Nederlandse regering. Dat waren illegalen en daarmee begon de illegaliteit. Deze mensen moesten ondergebracht worden, moesten te eten hebben, die moesten

getransporteerd worden van de ene naar de andere plaats. Nou, als jongetje van veertien, vijftien jaar, ben ik daarmee bezig geweest. Politie derhalve was iets vijandigs.[9]

Zeven jaar later, prompt na de Duitse Bezetting, maakte de 'kwekeling' Nico zijn opleiding niet meer af, terwijl zijn oudere broer Jan datzelfde jaar trouwde en als onderwijzer werkzaam was aan een lagere school in Voorburg. Voor Nico was verzetswerk geen vrije keuze, hij was er als vanzelf ingegroeid.

Iedereen, die zegt dat hij kiest voor het verzet, is een fantast. Dat is een klootzak. Dat doe je niet. Je kiest niet voor dat soort dingen. Je kunt niet ergens aanbellen: "Mag ik soms ...?" [...] Dingen, die gebeuren. [*Je rolt er*, JS] van het een naar ander in. Bovendien is er een soort morele dwang: "Jij doet dat toch wel voor mij, hè?" Ja, dat doet ie dan natuurlijk, want hij durft geen nee te zeggen! Anders is die een lafaard, of wat dan ook.[10]

Zoals Nico's moeder, Jopie Olivier-Schillemans (1889-1956):

[...] die heeft zeven joodse mensen gedurende de hele oorlog in een huis in de Roodenburgerstraat onderhouden. Dat was ook zo iets. Die werkte daar als werkster bij mw. Nicolaï. Die mevrouw stelde haar huis ter beschikking, ging zelf ergens anders wonen. [...] Dat zijn gewoon dingen waar je inrolt. Waar helemaal niets bijzonders aan is: van patriottisme, van je tegen de Duitsers verzetten, of wat dan ook! Die bezetting, dat was precies hetzelfde als hetgeen wat er voor die oorlog was, eigenlijk hè? Het was één lijn. En zo rol je dus van het een in het ander.[11]

In de beleving van Nico Olivier was er geen plaats voor het heroïsche beeld van de *Soldaat van Oranje*, voor jeugdige bravoure om de kick van het avontuur. Integendeel, jarenlang dat gespannen gevoel in je lijf, dat een enkele maal een uitweg zocht in fysieke angstaanvallen.

Uitzonderlijk was ook dat Nico van kinds af aan thuis geconfronteerd werd met representanten uit de 'linkse' hoek, zowel keurige voorname heren uit de burgerij, als simpele Leidse arbeiders, maar ook studenten. Later deden Duitse vluchtelingen – al was het maar kort – het ouderlijk huis aan. Met Raden Mas Hadiono Koesomo Oetoyo ('Haddie')[12] ontstonden zelfs nauwe vriendschapsbanden. Die kwamen zeer wel van pas tijdens de bezetting. Nico haalde per fiets het zetwerk voor *De Waarheid* op in Amsterdam en Haddie belastte zich met het drukken en de distributie van de Leidse editie van *De Waarheid*. Tegelijkertijd werkte 'Haddie' voor de Perhimpoenan Indonesia in Leiden al vóór 1943 mee aan het blad *Feiten*, later *De Bevrijding*, waarin niet alleen het nazisme werd bestreden, maar men ook een lans brak voor de komende onafhankelijkheid van Indonesië. Dat Nico nauw samenwerkte via Haddie met ongeveer elf Indonesische studenten in Leiden, is toch een significant gegeven.

Even zo indrukwekkend is het voortdurend hameren van Nico Olivier op het belang van de praktische, belangeloze hulpvaardigheid die 'gewone' mensen met angst en beven aan de dag legden. Zij vormden de onmisbare olie om de machinerie van het verzetswerk gaande te houden. Met veel respect memoreerde hij de welwillende, oude sigarenmaker en communist R. Pet, die zijn onooglijk huisje aan de Sint Jorissteeg steeds weer beschikbaar stelde om er de zoveelste editie van *De Waarheid* te drukken. Een illegale activiteit die voor een nieuwsgierig iemand makkelijk van buiten door het raam te zien was. Later week men uit naar een huis aan de Merelstraat in Leiden, in samenwerking met de bewoner, ovenbouwer Sam Mieloo. Evenzo was hem de bereidwilligheid van drukker Elkerbout van *Luctor et Emergo* in de Nieuwsteeg goed bijgebleven; deze durfde het risico aan om kostbaar loodzetsel (makkelijk traceerbaar voor de Duitsers) aan hem over te dragen.

Zo passeerden ruim veertig jaar na dato verschillende 'gewone' Leidenaars de revue die hadden meegewerkt en gedaan wat hun werd verzocht zonder hier tekst en uitleg over te vragen. Het waren Leidenaars die tussen hoop en vrees leefden en het liefst niets van doen wilden hebben met illegale praktijken. Vaak waren dat ook nog eens mensen met een totaal andere achtergrond, zoals bijvoorbeeld Kolderman, zijn gereformeerde schoonvader in spe aan de Lage Rijndijk, of prof. Escher. Die vonden op de meest onverwachte momenten Nico op de stoep voor hun huis staan om op hun adres weer eens een nachtje te slapen.

VAN OUTSIDER TOT INSIDER

Nico's aandeel aan het verzet was aanvankelijk dat van verbindingsman tussen Leiden, Amsterdam, Den Haag (Rotterdam en Utrecht), logisch voortvloeiend uit zijn vooroorlogse activiteiten om internationale vluchtelingen sinds 1933 her en der in de Randstad op veilige schuiladressen onder te brengen. Na de bezetting kwamen daar als vanzelf nieuwe taken bij, waarbij hij allengs het reizen per trein inwisselde voor veiliger gewaande fietstochten.

Behalve het overbrengen van de kopij voor de Leidse *De Waarheid*, deden leden van de ondergrondse CPN steeds weer opnieuw een beroep op hem voor nieuwe klussen. Het ritselen van bonnen en geld, waarvan hij zelf ook moest zien te leven, maar ook het leggen van contacten met betrouwbare

personen om cellen te vormen in een door Duitsers en NSB'ers gedomineerde openbare samenleving. In Leiden waren dat buiten zijn eigen familie- en vriendenkring onder andere Joop Dubbeldeman, Albert (Bert) de Jong uit de Alexanderstraat en Cees Piena ('Blonde Kees') uit de Pioenhof, in zekere zin een 'doorbraak-socialist' *avant la lettre*. Naast twee schuiladressen in Leiden kende Nico Olivier er weldra ook eentje in het Amsterdamse Sarphatipark.

> En daar had ik dus mijn meeste spullen. Ik reisde dus op en neer naar Leiden, veel naar Den Haag en Utrecht voor contacten. Dus een erg locale Leidse figuur ben ik niet geweest. [...] Maar om het contact naar buiten te schetsen [...] die liepen meestal over mij.

In Den Haag vond hij bij gelegenheid een onderkomen bij psychiater Rhijnvis Feith op Stationsweg 4. Op zeker moment had deze illegale handelsreiziger de beschikking over twee vervalste *Ausweise*: 'Nico Jonker' en 'Willie Weihencke'. In Leiden heette hij 'Gerard', in Amsterdam, Den Haag en Utrecht: 'Nico'. Later kwam een nieuwe schuilnaam: 'Willie' in zwang.

ENERVERENDE GEBEURTENISSEN IN 1944

Of het kwam door gebrek aan mankracht in Leiden, of door instructies van de RVV, dat blijft vooralsnog duister: in ieder geval betrok men begin 1944 verbindingsman Nico persoonlijk bij enkele acties in Leiden. Op maandag 3 januari 1944 om zeven uur 's avonds werd 'een fanatieke NSB'er', G.W. Diederix, directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau, op de hoek van het Rapenburg en de Langebrug door Nico Olivier van achteren neergeschoten. Deze aanslag zou eerder door de RVV zijn gesanctioneerd. Het slachtoffer overleefde de aanslag, maar de represailles van de Duitse bezetters waren ongemeen scherp. Leiden moest boeten, dat stond als een paal boven water. Uiteindelijk werden ruim 32 personen in gijzeling genomen en afgevoerd naar het kamp Sint Michielsgestel. Onder hen bevonden zich onder meer de hoogleraren R.P. Cleveringa en P.C. Flu, afkomstig uit Suriname. Op dinsdag 4 januari voerde de *Sicherheitspolizei* een vergeldingactie uit door drie Leidse burgers: de jonge huisarts H. Flu, H. Douma van de 'Eerste Leidsche Schoolvereeniging' en C. de Jong, conrector van het Stedelijk Gymnasium, 'op de vlucht dood te schieten'. "Er ontstond groote onrust en woede in de stad. [...] maar wordt dit verzet, hoe goed ook, niet te duur gekocht met onschuldige gijzelaars?", schreef winkelier De Wilde in zijn

Een van de twee vervalste *Ausweise* van Nico Olivier. Deze staat op naam van "Nicolaas Jonker", geboren in Arnhem op 12 september 1915. Particuliere collectie.

dagboek.[13] Op 22 juli van dat jaar zouden de meeste gijzelaars uit Sint Michielsgestel weer vrijkomen.

Op vrijdag 17 maart was het opnieuw raak in Leiden. Nu moest de vuurwerkfabriek Kat aan de Haarlemmerweg het ontgelden. In het eerdergenoemde interview beaamde Nico dat bij deze overval klungelwerk troef was. Hier deed de wet van Murphy zich gelden. Alles wat mis kon gaan, ging mis. Waar was het de overvallers – onder wie Nico, Albert de Jong en Joop Dubbeldeman – om te doen? Kat maakte lichtspoormunitie voor de Duitsers, waarvoor ook het verzet veel belangstelling toonde. W. van Gelle-

cum, die zich tijdens de bezetting in Leiden had gevestigd op Melchior Treublaan 19 en die op het Kamerlingh Onnes-laboratorium werkzaam was als glasblazer, maakte thuis in opdracht van het verzet uit vimbussen provisorische brandbommen; daar was ook elders in het land grote vraag naar. Mies (Maria) Rooseboom, directeur van het Rijksmuseum voor de Geschiedenis der Natuurwetenschappen, en Nico's verloofde Rie Kolderman brachten de gevraagde bestellingen dan weg. Op die bewuste avond wisten de overvallers weliswaar de enige bewaker van de vuurwerkfabriek te overmeesteren en vast te binden, maar door slecht werkende ontstekingen gingen de brandbommen voortijdig af en moesten de overvallers hals over kop de fabriek onverrichter zake de rug toekeren. De vuurwerkfabriek van Kat werd in de as gelegd.[14]

Een enkele maal werd de assistentie van Leidse verzetslieden uit de contactkring van Nico ingeroepen om mankracht te leveren om een vooraanstaand communist uit het landelijk verzet uit de klauwen van de Duitsers zien te krijgen. Een poging om Jan Postma met geweld te ontzetten moest worden afgeblazen. Later, op 2 juli 1944, zou Postma door de Duitsers worden gefusilleerd.

Intussen, op 28 juni, was Nico zelf in de val gelopen op een adres dat 'verlinkt' was. Hij werd opgebracht naar het huis van Bewaring aan de Weteringschans in Amsterdam. Een geluk bij een ongeluk was dat zijn echte identiteit niet bekend was bij de Duitsers. Die dachten met 'Nico Jonker' van doen te hebben. Hij kroop door het oog van de naald, zoals hierna valt te lezen in de herinneringen van Jan Olivier. Na de Weteringschans ging hij nog een gruwelijke tijd tegemoet in het kamp Amersfoort. Rond 1 september werd hij plotseling vrijgelaten, om voor enige tijd onder te duiken bij Rhijnvis Feith in Den Haag. Gerben Wagenaar feliciteerde hem met zijn herwonnen vrijheid en stuurde hem bij wijze van cadeau een pistool. Met zekerheid was Nico oktober 1944 weer actief in het verzet. Ook in Leiden, waar na Dolle Dinsdag (5 september) plotseling 'septemberluizen' hinderlijk actief werden, of, zoals Nico het uitdrukte: een ware 'wildgroei' in het verzet was ontstaan. In dat najaar ontstond binnen Leidse verzetskringen een machtsstrijd. Joop Dubbeldeman drukte dat zo uit:

> En na die Dolle Dinsdag kreeg ik dan te horen dat de communisten eruit gegooid moesten worden. Jongens die voor mij hun leven hadden gegeven. En dat, terwijl er tegelijkertijd

figuren in de BS [*Binnenlandse Strijdkrachten*, JS] opdoken die eerder voor de Wehrmacht hadden gewerkt.[15]

Ook de Haagse nieuwlichter Ab van Straten, die uit was op een machtspositie in Leiden, baarde Nico veel kopzorgen. Als we zijn getuigenis mogen geloven, werd ergens in december boven de fietsenwinkel van Dusoswa aan het Levendaal nr. 93 een uiterst belangrijke geheime bijeenkomst gehouden, waarbij de meeste voormannen van het Leidse verzet aanwezig waren. Voor de zekerheid had Nico Mies Rooseboom gevraagd ter plekke een oogje in het zeil te houden. Daar sloeg men onder zijn leiding spijkers met koppen. Toen werden de plannen ontvouwd voor een herverdeling van de macht tussen de verschillende Leidse groeperingen. Tegen het einde van de bijeenkomst voerde Nico een huzarenstukje uit. Hij vroeg de gewapende mannen bij wijze van instemming hun pistool op tafel te leggen... Dat gebeurde. Een plotseling schot uit een van de belendende kamers, waar een van de begeleiders zat te spelen met zijn pistool, bracht het moeizaam verworven herenakkoord niet in gevaar.

Wat de nieuwe mondelinge afspraken precies hebben ingehouden, is niet bekend. Zoveel is wel duidelijk dat de machtsaspiraties van Van Straten werden geblokkeerd, maar ook dat Cees Piena (dat 'politieke dier'), die bij de andere partijen veel beter lag dan Joop Dubbeldeman, namens de sociaaldemocraten diens plaats ging innemen. Joop Dubbeldeman scheidde zich prompt met tien getrouwen af van de BS.[16] Waarschijnlijk is Nico Olivier toen in zijn mandaat van commandant van een van de secties, die onderling hun taken en werkterreinen hadden afgebakend, bevestigd.

Hoe het Nico verder is vergaan tijdens de hongerwinter, beschrijft Jan Olivier. Tot slot nog een prangende vraag: waar was Nico tijdens de bevrijding? In Leiden of Amsterdam. Op dit laatste wijst een foto, waarop een ietwat verbeten, maar ook peinzende Nico als lid van de BS toeziet bij de scheiding van goed en kwaad op een plein in Amsterdam.[17] Er blijven raadsels en nog meer vragen.[18]

Noten

1. Zie hiervoor het thema oorlog en verzet in het *Leidsch Jaarboekje* 38 (1946); B. Goudriaan, *Leiden in de Tweede Wereldoorlog van dag tot dag: een kroniek van 10 mei 1940 tot 15 augustus 1945* (Leiden 1995) en *Leids Jaarboekje* 87 (1995).
2. M. Schwegman en I. Schöffer, *Ook in Leiden ... over verzetswerk in en om de stad 1940-1945* (Leiden 1985); R.C.J. van Maanen, 'Getuigenissen van het Leidse verzet', *Leids Jaarboekje* 87 (1995) 33-67 en C. Kromhout, 'Hoe kwam de Leidse afdeling van de landelijke organisatie voor hulp aan onderduikers (LO) tot stand?', *Leids Jaarboekje* 93 (2001) 129-143.
3. Zie vorige noot.
4. Brief van Arja Olivier van 6 februari 2002 aan de schrijver.
5. De familie Olivier en de redactie van dit jaarboek ben ik zeer erkentelijk dat zij hebben meegewerkt aan deze publicatie, ook al heeft dat langer op zich laten wachten dan was voorzien. Voorts wil ik hier de volgende personen in het bijzonder bedanken voor hun bereidwillige medewerking: Arja Davis-Olivier te Zeist, ing. W.G.J. Marché te Den Haag, P.J.M. de Baar en Gert-Jan van Rijn, beiden te Leiden.
6. Op 29 maart 1983 werd Nico Olivier geïnterviewd door de doctoraalstudenten Ruud Vernooy en Henk van der Well in het kader van het werkcollege van M. Schwegman en I. Schöffer. Mw. Schwegman dank ik voor haar toestemming dit interview te mogen gebruiken. Op 3 juli 1983 werd hij geïnterviewd door J. Slangen in het kader van diens Knuttel-project, waarin volgens het principe van hoor en wederhoor enkele passages van Knuttels autobiografie over de ouders en de gebroeders Olivier kritisch zijn doorgenomen. In dit laatste interview stond niet direct Nico's verzetsverleden centraal. Ons contact bleef om verschillende redenen beperkt tot die ene indrukwekkende ontmoeting. Na zijn voor mij plotseling komend overlijden op 23 oktober 1985, leerde ik eerst Jan Olivier persoonlijk kennen. Met hem heb ik verschillende ontmoetingen gehad in de jaren daarna. Jan Olivier was heel wat spraakzamer en toegankelijker en hij heeft mij op voortreffelijke wijze geholpen bij de totstandkoming van Knuttels *Levensloop*.
7. Brief van Nico aan Blonde Klaas (= Gerben Wagenaar) van 20 oktober 1944 en idem aan 'Waarde Makker' van 7 november 1994 (bron: RVV, NIOD).

8. In het interview met de schrijver op 3 juli 1983.
9. Uit het interview van Ruud Vernooy en Henk van der Well met Nico Olivier op 29 maart 1983.
10. Ibidem.
11. Ibidem.
12. Raden Mas Hadiono Koesomo Oetoyo, geboren Japara 22-1-1909; hij trouwt Leiden 30-12-1940 Heika Florencia Magdalena Huijbrecht, geboren Rotterdam 1-6-1911.
13. Vergl. Goudriaan, *Leiden*, 159-163.
14. Ibidem, 171.
15. Geciteerd bij Goudriaan, *Leiden*, 203.
16. Vergl. Goudriaan, *Leiden*, 203, en Nico Oliviers interview op 29 maart 1983.
17. Uit *Kijkboek 'De Tweede Wereldoorlog'* (Amsterdam, Arbeiderspers 1960), foto 253.
18. Dat dit verzet de naoorlogse CPN geen windeieren heeft gelegd blijkt wel uit de gemeenteraadsverkiezingen van 1946, toen de communisten vijf zetels verwierven.

Kort na de Bevrijding van Amsterdam. Als lid van de SS ziet Nico Olivier toe hoe zijn manschappen collaborateurs uit hun huizen halen. Uit: *Kijkboek "De Tweede Wereldoorlog"* (Arbeiderspers 1960, nr. 253).

Strijdbaar tot de bevrijding

Enkele herinneringen aan het verzetsverleden van Nico Olivier door zijn broer Jan Olivier

Bewerkt en geannoteerd door JAAK SLANGEN

In de vroege ochtend van de dag waarop het Duitse leger de Sovjet-Unie binnenrukte, 22 juni 1941, werden overal in Nederland zoveel mogelijk bekende socialisten en communisten opgepakt en opgesloten in een concentratiekamp bij Schoorl.[1] Het was duidelijk een goedvoorbereide onderneming, waaraan de Nederlandse politie alle medewerking verleende. Slechts enkele politiemensen wisten zich aan die opdracht te onttrekken of deden hun best de opdracht te saboteren. De meesten waren óf domme robots, óf bange baantjesjagers, óf overtuigde medewerkers van de vijand. Zo werd ook mijn vader Nico Olivier op die dag 's morgens om half zeven opgehaald door twee hem welbekende Leidse rechercheurs, die zich uitputten in laffe verontschuldigingen.[2]

Een paar maanden voordat de 'oude Niek' was opgepakt, verliet 'jonge Niek' de Haagse Kweekschool, waar hij werd opgeleid tot onderwijzer. "Ik heb toch de pest aan die school", zei hij, "en 't vak van schoolmeester is helemaal niks voor mij. Bovendien moet de directeur lijsten inleveren met de namen van alle mannelijke leerlingen van achttien jaar en ouder, die opgeroepen kunnen worden voor de arbeidsdienst." Nico bleef dus thuis, hielp Jopie (zo noemden wij onze moeder vaak), deed boodschappen, speelde veel cello en – daar gaat het om – zwierf veel door Leiden om vrienden en kennissen te bezoeken.

De achtergrond

Voor de oorlog was ons ouderlijk huis in Leiden een bescheiden, maar toch onmiskenbaar centrum van politieke en culturele activiteit. Daar in de

Magdalena Moonsstraat 63 ontmoetten vrienden en kennissen elkaar om te discussiëren over uiteenlopende politieke, economische of filosofische onderwerpen. Niet zelden eindigden zulke gesprekken pas na middernacht.[3]

Broekhuizen,[4] een van de oudere huisvrienden en anarchist, zei eens: "As wij arbeiders willen discussiëren, motten we dat 's nachts doen, want overdag zijn wij nooit vrij." Linkse studenten, zoals Frits van Sandwijk, Hadiono,[5] Gerrit Kastein[6] en nog anderen organiseerden bij ons thuis cursussen in maatschappelijke en politieke vorming voor groepjes verpleegsters, eerstejaarsstudenten en jonge arbeiders.

Hoewel vader Nico een niet erg toegankelijke en zeker ook een wat rechtlijnig denkende man was, die meer zweeg dan sprak, werd aan zijn oordeel veel waarde gehecht. Dit te meer omdat hij nooit naar zijn eigen gelijk, maar naar de waarheid zocht. Soms leek hij koppig, omdat hij nooit bereid was tot welk compromis dan ook; niet in zijn eigen werk, en niet in de moraal van het dagelijks leven.

Ik geef nu een citaat uit de memoires van dr. J.A.N. Knuttel. Knuttel was neerlandicus en medewerker aan het *Woordenboek der Nederlandse Taal*, het 'woordenboek dat [*anno 1985*, JS] nooit afkomt'. In de jaren twintig en dertig behoorde Knuttel, met onder anderen de sterrenkundige dr. Pannekoek en de lerares mejuffrouw Vos, tot de kring van goede kennissen en geestverwanten van vader Nico. Oude Niek was van mening dat elk van deze mensen de anderen oversteeg waar het hun specialiteit betrof, maar dat zij allen elkaars gelijken waren als het om idealen of sociaal besef ging. Die intellectuele lieden, allen communist, vormden een soort studiekring. Nu volgt het citaat:

> Zeldener verschenen enkele anderen, van wie ik noemen wil de veelzijdig begaafde timmerman, oorspronkelijk meubelbeeldhouwer, Nico Olivier, spinozist en verscheidene jaren dirigent van ons zangkoor. Een gevoelig man met groot verantwoordelijkheidsgevoel, dat echter ontaardde in een koppig onvermogen over iets heen te stappen of met iets de hand te lichten. Vandaar een langzaam werker in het bouwvak, een veeleisend dirigent en een ongemakkelijk partijgenoot. In de keuze (of moet ik zeggen: verovering?) van zijn zeer biezondere vrouw, die de druk van veel werkloosheid door een ontembare energie en onzelfzuchtigheid wist te overwinnen, is hij zeer gelukkig geweest. Van alle vrouwen heeft zij Maartje [*de vrouw van Knuttel, die veel ziek was*, JS] het best begrepen. Zij heeft wel wat veel in zijn schaduw gestaan. Hij is tijdens de bezetting omgekomen.[7]

De gezellige en kameraadschappelijke sfeer in de Magdalena Moonsstraat

Magdalena Moonsstraat 63 (het huis met de bloembakjes) in 2004.
Foto Bert van der Veer.

kwam van moeder Jopie. Zij werd door vrijwel iedereen met vriendschap, maar vooral ook met enig ontzag bejegend. Met ontzag, want ze kon tamelijk streng zijn, vooral tegen op discussie beluste mannen. Zij had ongeveer dit standpunt: "Die discussies van jullie zijn misschien erg interessant, misschien ook wel nodig, maar je moet mij maar eens vertellen hoeveel geld jullie hebt verzameld voor de Internationale Rode Hulp, voor de slachtoffers van de Spaanse Burgeroorlog." Zelf gaf zij het voorbeeld. Zij ging met groepjes vrouwen zeker elke veertien dagen, maar soms veel vaker, de arbeidersbuurten in met collectelijsten ten behoeve van Duitse vluchtelingen. Zij verkocht dan ook boekjes en brochures over allerlei politieke kwesties.

Het begin

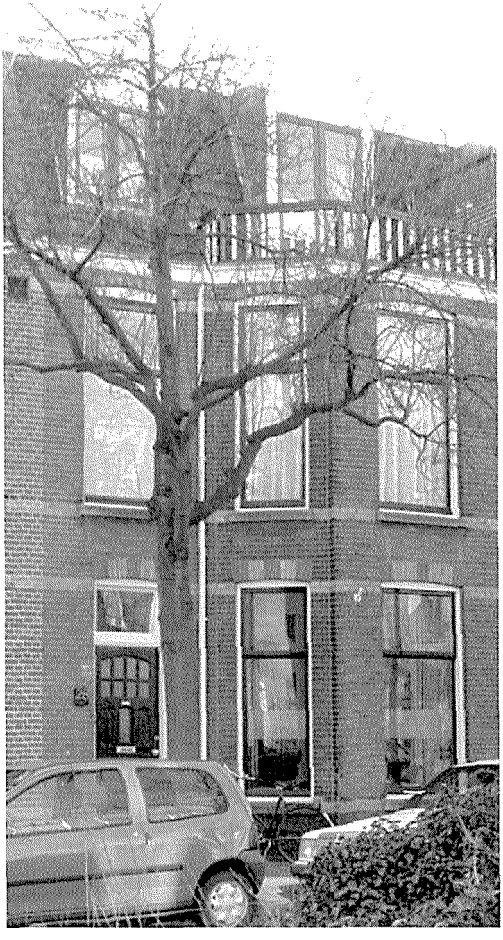
Toen de Duitsers Nederland hadden bezet, was het officiële standpunt van

de communistische partij dat socialisten niets te maken hadden met de oorlog tussen twee imperialistische machten: Duitsland en Engeland. Die opvatting deelden wij in Leiden niet.[8] Nog in mei 1940 werden plannen ontworpen voor een ondergronds voortbestaan van de communistische partij. Waarschijnlijk gebeurde dat op veel plaatsen in Nederland. In ieder geval waren wij van mening dat de kiemen van de socialistische beweging het best levend gehouden konden worden door het organiseren van verzet tegen het fascisme. Daartoe moest een geheel nieuw leidinggevend apparaat worden opgezet.

Ik maakte toen propaganda voor de 'naald in de hooiberg': elke medewerker moest omgaan met zoveel mogelijk vrienden en kennissen, die niet alleen actief waren, maar bovendien geen vermoeden moesten hebben van wat er gaande was. Nu kan meteen het verschil duidelijk worden tussen Nico en mij. Ik was misschien wel geschikt voor het ontwerpen van organisatiemogelijkheden die in de omstandigheden pasten, maar toen Nico, na de arrestatie van alle Leidse socialisten [*communisten*, JS] bij het uitbreken van de oorlog met Rusland, zo losjesweg door Leiden zwierf, hergroepeerde hij het nieuwe ondergrondse kader in kleine groepjes, die alleen van groep tot groep contact hadden via het 'naald in de hooiberg'-principe.

Voor de strijd om de vrijheid is een stelselmatige en betrouwbare voorlichting van onschatbare waarde. Een goedgeorganiseerde ondergrondse pers is niet alleen noodzakelijk voor onderling contact, maar ze werkt ook bemoedigend op het onderdrukte volk. Daardoor ontstaat dan weer een goede voedingsbodem voor het verzet. Een ondergrondse krant, hoe bescheiden ook, vreet massa's papier, stencils en inkt. Langs normale wegen konden wij daar niet aankomen; er moesten contacten gelegd worden met betrouwbare mensen in de papierhandel, op drukkerijen en krantenbedrijven. Vóór alles moest er ook geld komen. Een kleine handpers was een zeer kostbaar bezit, maar had het nadeel van een standplaats op een vast adres. In Leiden was al het werk sterk gedecentraliseerd: schrijven, het maken van stencils, afdrukken en papieropslag. Zelfs het kasgeld was verspreid over enkele adressen. Omdat niemand wist waar andere medewerkers zaten, of wat die deden, weet ik ook niet goed welk aandeel Nico in die organisatie had, maar het is wel zeker dat hij een leidende figuur was. Een zeer belangrijk deel in dit werk hadden ook Hadiono en zijn vrouw, en de drukker Briër.

Stadhouderslaan 28 in 2004.
Foto Bert van der Veer.

Door hem te noemen doe ik al die overige werkers (en dat zijn er vele tientallen) schromelijk tekort.[9]

Alem

De verbindingen tussen de illegale werkers werden onderhouden door zogenaamde koeriersters. Van hun vindingrijkheid, voorzichtigheid en koelbloe-

digheid hing zeer veel af. Zij vormden als het ware de levensaderen van het systeem.

Alem was zo'n koerierster,[10] evenals de vrouw van 'Haddie' [*Hadiono*, JS]. Zij was dienstmeisje (dienstbode, zeiden we toen) in het huis van professor Blanksma.[11] Moeder Jopie kwam daar eens of twee keer per week als werkster. Dat huis aan de Stadhouderslaan was dus een voortreffelijk contactadres voor Nico. Evenals een verpleegster in uniform (Haddie's vrouw) was ook een dienstbode in uniform een uitstekend gecamoufleerde koerierster. Als Alem de stad in ging om boodschappen te doen voor mevrouw Blanksma (Alem regelde dat zelf), ontmoette zij dan in deze, dan in die winkel wel een collega met wie zij een boodschap of materiaal uitwisselde. Of zij kwam een 'vriendin' tegen met wie zij gezellig babbelend een eindje opliep. Ondanks alle voorzorgsmaatregelen gebeurden er af en toe toch ongelukken. Het nu volgende verslag heb ik samengesteld uit mededelingen van Jopie, van haar moeder, opoe Schillemans,[12] en van Nico.

Alem was even bij moeder Jopie en opoe binnengewipt om een kopje koffie te drinken, toen er drie, vier keer wild aan de bel werd gerukt, terwijl iemand schreeuwde: "Aufmachen, schnell, schnell, aufmachen!" De drie vrouwen verstijfden van schrik. Alem stotterde licht toen ze zei: "Ik, ik zal wel open doen. Het is toch om mij te doen."

Nico was bij het eerste geluid door de keukendeur naar het schuurtje in de tuin gerend. Hij pakte een grote tas met stencils van *De Waarheid* die daar stond, vloog door de tuin naar de heg die onze tuin scheidde van de tuin van achterbuurman Elkerbout en floot schel om de aandacht te trekken. Elkerbout, die toevallig op zijn plaatsje was, keek op. Nico wees op de tas en was met enkele passen weer in het schuurtje. Hij greep de bus met geld (een deel van de kas), stortte het geld op de werkbank en begon dat te sorteren. Een SD-man [*Sicherheitsdienst*, JS] kwam het schuurtje binnen: "Wer sind Sie? Was machen Sie da?" Nico keek verschrikt op en stamelde: "Ik woon hier ..." "Was machen Sie da?" De Duitser wees op het geld. "Ik tel het geld van mijn spaarpot." Het schuurtje was zo keurig opgeruimd, dat de SD-man volstond met even rondkijken. Toen verdween hij naar binnen. Daar hadden twee andere Duitsers Alem duidelijk gemaakt dat zij mee moest. Ze mocht zich wel even omkleden en een koffertje met ondergoed meenemen.

Een exemplaar van de Leidse editie van *De Waarheid*, waarin de behouden terugkeer van het communistische gemeenteraadslid Henk van Welzen uit het Duitse concentratiekamp wordt aangekondigd. Particuliere collectie; foto Frank Borger.

Jaargang No. 32 EDITIE VOOR LEIDEN EN OMSTREKEN Zaterdag 12 Mei 1945

DE WAARHEID

VOLKSDAGBLAD IN NEDERLAND

ONNEMENTSPRIJS: 25 cent per week, bij vooruitbetaling

REDACTIE EN ADMINISTRATIE: HAARLEMMERSTRAAT 47

ADVERTENTIEPRIJS: 25 cent per regel. Advertentiecontracten speciale prijzen.

HENK VAN WELZEN is VRIJ!

Vrijdag 11 Mei werd per radio in een zending van de namen van bevrijde ltieke gevangenen ook het oud-gemeenteadslid en secretaris van de afdeling Leiden n de Communistische Partij, Henk van elzen genoemd.

Voor ons allen was dit een grote vreugde wij hopen hem spoedig in ons midden kunnen zien.

In Juni 1941, bij het uitbreken van de orlog tussen Duitsland en de Sowjet-Unie erden in onze stad talloze communisten oud-communisten door de Ned. politie arresteerd. Het Duitse gezag had haar dit opgedragen, zonder namen te noemen. Door de grote ijver van de politie (er zijn steden en dorpen waar men zulks niet deed, o.a. in de Zaanstreek en in IJmuiden) zuchtten vele van onze beste werkers vier jaren lang in Duitse kerkers en gevangenissen. Menigeen liet daar zijn leven. Wij zullen hen nooit vergeten.

Onze vreugde, dat Henk v. Welzen levend uit deze hel is gekomen, is er des te groter om. Met spanning wachten wij op nieuws over onze andere kameraden.

Van harte hopen wij, dat wij Henk spoedig de hand kunnen drukken.

Iets over de achtergrond van de jongste regeringscrisis

Omtrent de achtergrond van de jongste, melijk sensationele crisis in de Nederntse regering te Londen, die tot een jna algehele vernieuwing van het kabinetrbrandy leidde, vonden wij enige bekabinet de eis werd gesteld, dat een gebeuren als met den heer Burger zich niet zou mogen herhalen. Van de inwilliging van deze eis stelden zij o.m. hun deelname aan de nieuwe regering, naar de heer Van

plaats maken voor een normaal gekozen Staten-Generaal.

De toestand, zoals deze thans is, mag echter geen ogenblik langer gehandhaafd blijven. Het zal bovendien noodzakelijk zijn, dat in dit voorlopige parlement, dat toch tenminste wel 50 leden tellen mag, de vooruitstrevende groeperingen van het Nederlandse volk in sterke mate vertegenwoordigd zijn, zodataldus de vernieuwingsgedachte, die in ons volk aanwezig is, voldoende tot uitdrukking kan worden gebracht. Dan alleen zal het mogelijk zijn, de dictatoriale strevingen, die in het tegelijkertijd te vormen kabinet nog aanwezig mochten zijn, tegen te gaan en uit te bannen. Dan alleen zal er ook een middel bestaan om aan de reactie, zoals die nu alweer in het Zuiden de kop heeft opgestoken, de weg te versperren.

Wij roepen in dit verband in gedachte terug de verklaring, die lange tijd geleden door de zgn. „Trouw"-groep in de verzetsbeweging is gepubliceerd. Daarin werd, naar oude trant, de scheiding in ons volk opnieuw getrokken langs de lijn van het zgn. positieve Christendom. Met deze ver-

Nog diezelfde dag waren de paar contactmensen van Alem ingelicht. Ze moesten ervoor zorgen dat hun huizen volstrekt 'schoon' waren. Geen snippers verdacht papier, geen adres of telefoonnummer mochten gevonden kunnen worden. Alle acties werden stilgelegd.

Na enkele dagen van grote spanning was er nog niets gebeurd. Er volgden geen nieuwe arrestaties. Om de vijand te misleiden [*voor het geval dat hij deze kern op het spoor was gekomen*, JS] werd het werk hervat met geheel andere mensen. *De Waarheid* verscheen weer en een exemplaar belandde 'toevallig' bij de politie.

Hoewel 't waarschijnlijk was dat Alem zich tijdens het verhoor uitstekend had gedragen, vond Nico het toch beter een flinke tijd uit de buurt van de Magdalena Moonsstraat te blijven. Op een avond kwam hij bij mij thuis in Voorburg met een opdracht: "Jan, je moet morgen met de blauwe tram

van Den Haag naar Leiden reizen. Je neemt de tram van half negen. In de voorste wagen zoek je naar een kleine stevige heer met een keurig puntbaardje. Hij is gekleed in een donkerblauwe winterjas en hij leest *Het Vaderland*. Als hij niet in de tram zit, stap je na een paar haltes uit en wacht je op de volgende tram. Dat herhaal je, tot je hem hebt gevonden. Je moet maar zien, hoe je met hem in gesprek komt, maar in ieder geval moet je de term 'aangebrand' gebruiken, want het adres waar hij naar toe gaat is 'aangebrand' [*misschien bekend bij de SD*, JS]." In die dagen hadden nog niet zoveel mensen telefoon. Dus de volgende morgen klom mijn vrouw op de fiets om op de school waar ik werkte te vertellen dat ik ziek was.

Ik had geluk; de man zat in de eerste de beste tram die ik nam. Maar de tram was zo vol, dat het tot Voorschoten duurde voor ik naast hem kon gaan zitten om mijn mededeling kwijt te raken. Ik deed alsof ik even meelas in zijn krant en mompelde: "Tjonge, jonge, dat adres is wel aangebrand." We waren vlak bij een halte. De man bekeek mij niet, vouwde snel zijn krant op, liep naar de uitgang en stapte uit. Ik had verder een vrije morgen.

Later begreep ik dat het aangebrande adres de boekhandel Prins was op de hoek van de Breestraat en het Gangetje. In die winkel aan Breestraat 156, voluit de 'Leidsche Boekenbeurs, Boek- en Kantoorboekhandel en Leesbibliotheek' geheten, werkte Rie Kolderman.[13] Wij kenden Rie al lang, omdat zij viool speelde in ons NBAS-muziekclubje.[14] Dat Rie en Nico een oogje op elkaar hadden, wist ik toen nog niet.

Een paar dagen later bracht Nico mij een brief, die ik 's avonds als het donker was zo ongemerkt mogelijk moest bezorgen op het adres Stationsweg 4 in Den Haag. Het was het huis van de zenuwarts dr. jhr. Rhijnvis Feith.[15]

Stationsweg 4

Hoe Nico ooit in aanraking is gekomen met Rhijnvis Feith, weet ik niet. Pas in de winter van '41 op '42 hoorde ik voor het eerst van dat adres door een brief die ik daar moest bezorgen. Hoe ik zelf met Rhijnvis Feith in aanraking ben gekomen, weet ik ook niet meer. Ik geloof dat ik een poosje moest verdwijnen en dat Nico mij dat adres als onderduikadres gaf. Ik weet ook niet meer wanneer Rie haar boekwinkel verliet om huishoudster te worden bij Rhijnvis Feith.

Ik weet alleen dat Stationsweg 4 een uitstekend contactadres was, omdat ondergrondse werkers waren ingeschreven als patiënten die een psychoanalyse moesten ondergaan. Rie zou niet alleen nuttig stof- en kookwerk verrichten, maar vooral ook het 'doktershuis' een wat officieel tintje geven. Door haar terughoudende aard was zij echter niet zo gemakkelijk in staat de echte patiënten een vertrouwd en ontspannen gevoel te geven. Zij liet al gauw haar rol van 'gedienstige' varen en werd huisgenote en gastvrouw voor de meer geheimzinnige patiënten die van tijd tot tijd kwamen logeren.

Eind 1943 ontmoette ik bij Rhijnvis Feith een zich zeer vlot gedragende heer van omstreeks veertig jaar; een dandy, zeer gesteld op zijn uiterlijk. Hij woonde bij Rhijnvis Feith in huis op de tweede verdieping, samen met een vriendin. Deze wat al te keurige en al te vlotte heer was zich duidelijk bewust van zijn belangrijkheid. Hij telefoneerde vaak en langdurig, moest herhaaldelijk 'voor zaken' de stad in en bezat door hoge Duitse pieten getekende *Ausweise*, waarmee hij ook 's avonds na acht uur over straat kon. Hij scheen kind aan huis op De Witte, een Haagse sociëteit voor dure zakenlui, hoge ambtenaren, maar nu vooral hogere Duitse officieren.

Na een vrolijk avondje bij zijn 'vijandelijke vrienden' bracht hij niet alleen een fles cognac of zelfs whisky mee, maar ook zeer belangwekkende mededelingen over de oorlog, of over maatregelen tegen het verzet, of over ideeën die de vijand had over het verzet. Door hem kreeg ik, na de arrestatie van Nico, de eerste verhalen over het zogenaamde *England-Spiel*. Door hem en Nico, nadat deze weer was vrijgekomen, werd het huis van Rhijnvis Feith een van de belangrijkste knooppunten van het verzet. Pas na de oorlog hoorde ik dat de geheimzinnige dandy directeur was van een groot uitgeversconcern, dat geïllustreerde week- en damesbladen uitgaf.[16] Stationsweg 4 was de veiligste plaats, waar Nico een poos tot rust kon komen, na de tijd van gevangenschap in Amersfoort.

Nico is stukgelopen (28 juni 1944)

Op een dag in 1944 – de datum weet ik niet meer – kwam 'Blonde Klaas' (zijn echte naam was Gerben Wagenaar[17]) bij Rie met de mededeling dat Nico was 'stukgelopen' (gearresteerd).[18] Dat bericht moest zonder verwijl

in Leiden, Voorburg en Den Haag worden doorgegeven. 'Der Nico' was een van de leidinggevende verzetsmensen op wie de Duitsers al maanden jacht maakten. Nico was voorlopig overgebracht naar het Huis van Bewaring aan de Weteringschans in Amsterdam. De volgende dag kwam ik bij Rie en hoorde het slechte nieuws aan. Rie zei: "Ik werd zo slap in de knieën dat ik moest gaan zitten. Alle gedachten vloeiden uit mij weg, op één na: 'Nico stukgelopen. Nico stukgelopen'. Dat ging zo maar door." Toch moesten wij een en ander ondernemen om verdere ongelukken af te wenden.

Na zes of zeven spannende en droevige dagen kreeg ik een briefje in handen: "Jan, mijn wasgoed wordt bezorgd op mijn adres Goudsbloemlaan 37 in Den Haag. Vraag of ze mij schoon goed willen toesturen. Nicolaas Jonker, barak ... enz." Ik begreep dat het opgegeven adres het adres was dat op zijn valse persoonsbewijs was aangegeven en dat er kans was dat op dat adres huiszoeking zou komen. Maar wij begrepen ook dat de vijand niet wist dat ze een lang gezochte tegenstander in handen hadden. Dat was een grote opluchting voor ons.

Op het bewuste adres woonde een ouder echtpaar. De beide mensen waren vreselijk zenuwachtig en bang toen ze mijn verhaal hadden aangehoord. Ik heb veel moeten praten voor ze wilden aannemen dat ze een poos lang een student, 'Nicolaas Jonker', op kamers hadden, maar dat ze hem al een paar maanden niet hadden gezien. Wasgoed, dat uit de gevangenis werd toegestuurd, zouden ze voor mij bewaren.[19] Het was een vervelend karwei, maar ik moest zorgen dat ze voor mij nog veel banger waren dan voor de Duitse politie.

We hebben schoon ondergoed gestuurd naar Nicolaas Jonker, Huis van Bewaring, cel ..., Weteringschans, Amsterdam. [...]. Op mijn persoonsbewijs stond J. Winters en mijn beroep was *Reichs-Schulkinder-Ernährungs-Beamter*. Dat laatste stond op een speciale *Ausweis*, ondertekend door de *Orts-Kommandant* van Voorschoten.

Op het adres Goudsbloemlaan 37 gebeurde niets en ook van Nico vernamen we niets meer. Toen kwam de grote overval op de Weteringschans. Weer was het 'Blonde Klaas'[20] die ons vertelde wat er stond te gebeuren: door een langdurig en zorgvuldig voorbereide overval op het Huis van Bewaring zouden enkele tientallen politieke gevangenen worden bevrijd. Wij moesten zorgen voor een aantal onderduikadressen.

Portret van Nico Olivier sr., meubelmaker, spinozist, communist en dirigent van het zangkoor 'Morgenrood' omstreeks 1940. Particuliere collectie.

Weteringschans (de nacht van 14 op 15 juli 1944)

Rie vertelde: "Om half acht belde Kees met een verhaal, waaruit bleek dat het plan werd uitgevoerd." Rie en Rhijnvis Feith waren de hele avond bibberig van de spanning. Om één uur 's nachts werd er gebeld: alles was mislukt! De knokploeg was in de fuik gelopen. De moffen wisten alles; het hele plan was verraden. Er waren vele doden; de meeste gewonden waren in handen van de vijand gevallen. Slechts een klein aantal mensen had lijf en leven kunnen redden. 'Blonde Klaas' was ontkomen. "M'n God, Jan, dat was de tweede keer in drie weken dat ik zo slap en misselijk werd, dat

ik me niet staande kon houden. 'Rhijn' zag krijtwit. We zijn de hele nacht opgebleven, maar er kwam geen enkel bericht meer door."

Een paar weken later hoorden we bijzonderheden. Een bewaker, die al een paar jaar met de verzetsbeweging samenwerkte en die nu ook bij dit plan was ingeschakeld, had alles verraden. De Duitsers waren al wekenlang van elke stap in de voorbereiding op de hoogte. Het gevecht begon pas toen de overvallers binnen waren en zich gingen verspreiden. Nog diezelfde nacht schoten de Duitsers alle overvallers die ze hadden gevangen dood en ook nog een aantal politieke gevangenen, die ze uit de cellen haalden.[21]

Een week later kregen we bericht uit Amersfoort, dat Nico naar dat concentratiekamp was overgebracht.[22] Daarmee begon een nieuwe fase in de strijd om Nico te bevrijden.

Rie

Ik laat het verslag van de vele en omzichtige voorbereidingen maar achterwege. Ik kan volstaan met erop te wijzen dat het na de slag om Stalingrad mogelijk werd om hier en daar contact te zoeken met Duitse ambtenaren, en zelfs met Duitse officieren die het geloof in de overwinning hadden verloren.[23]

Toen alle voorbereidingen rond waren, reisde ik met Rie naar Utrecht. Daar, in een gebouw van de SD, zou zij een ontmoeting hebben met een zekere Schrieder, een tamelijk hoge politieofficier en ondergeschikte van de beruchte Schreiderer. Ik was toen alleen maar begeleider die mocht helpen om de moed erin te houden.

Ik bleef achter op een bank aan de Maliebaan. Ik zag de tengere figuur van Rie in haar nette mantelpakje kleiner en kleiner worden, tot ze werd opgeslokt in het duistere gat van de hoofdingang van het grote vijandelijke bouwwerk. Nu, dacht ik, nu gaat 't voor haar beginnen.

Drie kwartier later liepen we samen weer naar het station. Rie was zo uitgeput van de spanning dat ze maar met moeite kon vertellen hoe haar bezoek was verlopen. Ze had een half uur met Schrieder gepraat. Wat ze allemaal gezegd heeft, kwam er niet goed uit. In ieder geval was Schrieder niet afwijzend geweest, maar hij kon niets beloven. Hij zou het geval Nicolaas

Jonker onderzoeken. Toen tikte hij uitnodigend op zijn knie en zei dat zij een dappere, jonge vrouw was.

De trein naar Den Haag stond al klaar; een stoomtrein met ouderwetse wagons, die uit afzonderlijke coupés bestonden. Een conducteur, die ons waarschijnlijk voor een jong paar aanzag, wees ons een lege, eersteklas coupé. Hij lachte breed en zei: "Kijk eens aan." Toen plaatste hij een strook papier tegen de ruit van de deur. "Gereserveerd", stond erop. Vervolgens schoof hij de gordijntjes dicht. Hij lachte ons nogmaals toe en wenste ons een goede reis. Ondanks alle spanning en verdriet was dit voorval toch een opluchting. Ik vroeg: "De schoft tikte op zijn knie? En jij?" Het leek even of Rie boos werd bij de gedachte dat ik zou denken dat zij... "Ik wil mijn man terug," had ze gezegd, "En daarvoor ben ik naar u gekomen. Ik vertrouw op uw eerlijkheid en hulp."

Een maand later zat Nico achter een borrel op de Stationsweg![24] Drie of vier weken bleef hij ondergedoken [*vanwege zijn kaalgeschoren hoofd*, JS]. Hij kwam niet buiten en nam aan werk of besprekingen geen deel. Toen vertrok hij naar Leiden. Over zijn ervaringen in de gevangenis en in het kamp was hij niet erg mededeelzaam. Wat hij mij zo af en toe met stukken en brokken vertelde, zal ik hier zo nauwkeurig mogelijk weergeven. Details waarvan ik niet zeker ben, laat ik weg.

Het verhaal van Nico

"Het ging zo. Ik had een afspraak met Piet op een adres in de ... straat.[25] Alles leek gewoon, dus belde ik aan. De deur werd opengerukt en een SD-man met pistool schreeuwde: "Hände hoch, eintreten, schnell!" In de kamer zat Piet, ook bedreigd met het pistool van een tweede SD'er. Die kerels waren knap zenuwachtig. Ze praatten langdurig en zacht met elkaar. Tenslotte ging één van de twee weg. Hij sloeg de voordeur hard dicht. Die andere vent zat voortdurend met zijn pistool te zwaaien. Piet zei daar iets van. Toen deed die vent iets wat hij nooit had mogen doen. Hij begon ons te verhoren. Nu hadden wij de kans van ons leven om samen een goed kloppend verhaal in elkaar te zetten".

Ik meen dat Piet en Nico vertelden dat ze studenten waren die niet in Duitsland wilden werken en die gehoord hadden dat ze op dit adres een

onderduikadres konden vinden. "Na een half uur kwam de gevangeniswagen. We werden gescheiden en hebben elkaar niet weergezien. Tweemaal 24 uur heb ik in een stikdonkere cel doorgebracht. Toen begonnen de verhoren. Er werd geschreeuwd, gedreigd en gestompt. Omdat klaarblijkelijk de verhalen van Piet en mij overeenstemden, waren wij geloofwaardig en niet zo interessant.[26] Na enige dagen kwam ik in een gewone cel met vier anderen. Ik mocht een brief naar huis sturen om wasgoed. Die nacht van de overval [*van 14 op 15 juli 1944*, JS] was vreselijk spannend. We kleefden haast tegen de deur. Er werd geschreeuwd en ontzettend veel geschoten. We begrepen dat er iets mis was gegaan. De volgende morgen begon het schieten opnieuw. Maar nu op de binnenplaats. De moffen haalden politieke gevangenen uit hun cellen en schoten hen dood. In onze afdeling zaten geen politieke gevangenen.

Twee weken later werd ik naar Amersfoort overgebracht. Ze zeiden dat we naar Duitsland moesten. Het was een rotleven in dat kamp. Twee keer per dag moesten we uren in de houding staan op de appèlplaats. We werden doorlopend gekoeioneerd en vernederd.[27] Telkens hoorden we dat we op transport moesten naar Duitsland, maar dat werd iedere keer uitgesteld."

Om dat transport te verhinderen hadden enkele groepen verzetsmensen een plan ontworpen, waarbij het hele station Amersfoort zou worden bezet. Alle personeel werd vervangen door verzetsmensen, tot de machinist van de trein toe. Er waren zelfs namaak Duitse bewakers. Aan de voorbereiding van dat plan heb ik mogen meewerken. We hadden ook enige honderden onderduikadressen gereed. Het plan is nooit uitgevoerd, omdat het transport niet doorging. Kort daarna brak de Spoorwegstaking uit in september 1944. Toen reed er in heel Nederland geen enkele trein meer.

"Op een dag moest ik mij bij de commandant komen. Hij vertelde dat ik kon gaan."[28]

Ommekeer

In september 1944 leek de bevrijding in zicht te komen. De Russen trokken in snel tempo westwaarts. De Amerikanen, Engelsen en Canadezen rukten op naar het noorden en oosten. Honderden Nederlandse nationaal-socialisten (*NSB'ERS*, JS) vluchtten uit Zuid- en Noord-Holland oostwaarts.[29] Ver-

zetsgroepen rezen als paddestoelen uit de grond. Bovendien bleek dat overal in het land vooraanstaande Nederlanders die nooit hadden deelgenomen aan het verzet, zich in alle stilte wel degelijk hadden voorbereid om tijdens de bevrijding de touwtjes in handen te nemen. De tientallen groepen nieuwbakken verzetshelden[30] werden verenigd in de BS (Binnenlandse Strijdkrachten). Zij stonden onder bevel van prins Bernhard.

De echte verzetsmensen, die vier jaar lang hun leven op het spel hadden gezet, zouden moeten opgaan in de BS. Het oorspronkelijk verzet bestond uit twee organisaties. De Raad van Verzet was het hoogste overkoepelende orgaan van vooruitstrevende verzetsgroepen, die het oude, behoudende vooroorlogse Nederland niet terugwensten. De tweede en grootste organisatie was de LO-LKP. De LO (Landelijke Onderduikers) was een verzorgende organisatie, die zeer goed samenwerkte met de Raad van Verzet. Ze zorgde voor onderdak en voedsel voor onderduikers. De LKP (Landelijke Knokploegen) zorgde door overvallen voor bonkaarten, geld, of voedsel in natura. Gerben Wagenaar en Nico waren beiden lid van de –ik meen twaalf leden tellende – Raad van Verzet.[31]

De laatste fase

Tegen het eind van de oorlog dreigden geheel nieuwe gevaren. Allereerst kon elke plaats, elke streek in Nederland een strijdtoneel worden tussen Duitse en geallieerde troepen. Een tweede gevaar was dat fanatieke Duitse commandanten zinloze vernielingen zouden laten aanrichten voor ze zich terugtrokken. In de Duitse bezettingsmacht groeide trouwens tweespalt. De overtuigde nazi's gingen steeds harder optreden. Gevangengenomen verzetsmensen werden ter plaatse doodgeschoten. Maar er waren ook Duitse officieren die niet afkerig waren van contacten met de verzetsbeweging.

Het ergste gevaar kwam van verraders. Er waren Nederlanders die in de verzetsbeweging doordrongen om het verzet te ondermijnen of te breken. Zij zagen er geen been in om verzetsmensen te verraden. Niet omdat ze zo van de Duitsers hielden, maar uit angst dat het socialisme een te grote macht zou krijgen. Tenslotte waren er vooroorlogse bestuursambtenaren, officieren, dominees, pastoors, notarissen en industriëlen, die plotseling wakker werden

en comités gingen vormen waar ze zich bezighielden met het vraagstuk van 'herrijzend' (*dat wil zeggen 'vooroorlogs'*, JS) Nederland.

In de streek van Leiden tot en met Den Haag hield Nico zich met al deze problemen bezig in de periode van september 1944 tot mei 1945. Het illegale dagblad *De Waarheid* was een belangrijk middel om een verbinding te leggen tussen het verzet en de nog passieve bevolking. De Leidse editie van *De Waarheid* werd op uitstekende wijze verzorgd door Haddie (Hadiono) en zijn vrouw.

Vanuit de dreiging dat ook in Leiden zou worden gevochten, werden overal in en om Leiden hulpposten en noodhospitalen gevestigd. Betrouwbare mensen op de telefooncentrale verbonden een aantal adressen in Leiden zodanig dat de Duitsers de gesprekken niet konden afluisteren. Zo kon Nico vanuit het Academisch Ziekenhuis, waar hij een centrale commandopost had ingericht, bijvoorbeeld Mies Rooseboom opbellen.[32]

In de hongerwinter van 1944-1945 werd de voeding van onderduikers een ernstig probleem. De knokploegen konden wel bonkaarten bemachtigen, maar niemand kon daar nog voedsel op krijgen. Daarom werden rijke boeren rondom Leiden, als ze nog voorraden hadden die ze duur wilden verkopen aan hongerende burgers, gedwongen die voorraden af te staan.

Ten slotte werd het district Leiden (commandant: Nico) door de Engelsen uit de lucht bevoorraad met wapens. Het organiseren van die wapendroppings gebeurde via een radioverbinding. Later bleek dat de Duitsers die verbinding grotendeels controleerden (het zogenaamde *England-Spiel*).

Het werk van Nico

Het werk van Nico zal ik met een aantal voorbeelden toelichten.

"Je kunt me helpen", zei Nico toen we op een dag elkaar ontmoetten bij moeder Jopie. Samen liepen we naar een grote villa aan de Zoeterwoudseweg. In de achterkamer zaten vijf of zes kerels op de grond, ijverig doende met het poetsen en invetten van pistolen, stenguns en ander wapentuig. Achter het huis in de [Trek-]Vliet, lag een vrij grote schuit, waaruit nog meer wapens werden aangevoerd.[33] Zowel de wapendropping, ergens in een polder bij Zoeterwoude, als de tocht naar Leiden moeten uitstekend zijn georgani-

seerd. De schuit had zeker drie bruggen moeten passeren, die in de regel door Duitsers of NSB'ers werden bewaakt. Mijn taak was het meeluisteren naar het gesprek dat Nico voerde met de leider van de groep. De inhoud van dat gesprek moest ik overbrengen naar een collega van Nico ergens in Den Haag.

In december of januari zou ik mij bij Nico melden op de afdeling Röntgenologie van het Academisch Ziekenhuis. Een verpleegster bracht mij naar de zolder van het gebouw. Daar vond ik weer zo'n partizanengroep. Ze waren bewapend met karabijnen, stenguns, pistolen en handgranaten. Elders in het gebouw vond ik Nico achter de telefoon in een klein vertrek. Na een paar gesprekken zei hij: "Vannacht kan het gebeuren. 'Zwarte Kees' (een amanuensis van het laboratorium) heeft de sleutel te pakken gekregen." Ik wist niet waar hij het over had. "Kijk", zei Nico, "ik zit een beetje met die lui daarboven. Ze willen guerillaatje spelen. Ze hopen dat ze een keer met de moffen mogen vechten. Dat zou in negen van de tien gevallen op een ramp uitlopen. Maar ik moet ze wel wat te doen geven. Nu gaan ze vannacht het magazijn van het militair hospitaal van de moffen leeghalen. Dat levert twee vliegen in één klap op. Zij hebben actie, en wij hebben materiaal voor de noodhospitalen."

Die nacht maakten Nico en ik een fout. Ik ging mee op rooftocht. Daardoor was ik zowel Voorburger als Leidenaar geworden; een ongewenste verbinding. Maar het ging allemaal goed, hoewel de onderneming tamelijk riskant was. Het magazijn lag achter het terrein van het ziekenhuis en nog geen honderd meter van het station, dat zwaar werd bewaakt. We konden de moffen op de perrons duidelijk horen. Van tien uur 's avonds tot drie uur 's nachts gingen we heen en weer met kleine vrachten over twee bevroren sloten en ploeterden over de hard bevroren sneeuwgrond. In de röntgenafdeling werd het gestolen spul opgeslagen: brancards, dekens, ontsmettingsmiddelen, chirurgisch gereedschap, verbandmiddelen, petroleumvergassers voor lampen. De volgende morgen reed een zekere Joop met paard en wagen het spul naar de stad. De distributie was begonnen. Nog verscheidene vrachten werden met handkarren brutaalweg langs de lummelende wachters bij de ziekenhuispoort gereden. Een van de mensen kon met zijn handkar door de gladheid niet tegen de brug over het Rapenburg komen. Twee Duitse soldaten schoten hem te hulp en hielpen hem over de brug.

In Voorburg en ook in Den Haag had ik in enkele weken tijds een aantal nogal vreemde ervaringen opgedaan met verzetsmensen; zo vreemd dat ik verdenking jegens hen opvatte. Ik meldde dit aan Nico. Na nog wat naspeuringen organiseerde Nico een gesprek tussen de leider van de betreffende en tot dusver onbekende groep en een van de leidende figuren uit de Raad van Verzet. Dat gesprek ging over het opnemen van de groep in die Raad. Het vond plaats in een huis aan de Laan van Nieuw-Oost-Indië te Voorburg in maart 1945. Recht tegenover dat huis woonde een onderwijzer en vriend van mij: Toon Bosdijk. Met angst in het hart stond Toon toe dat Nico zijn huis gebruikte om met enkele goedgewapende mannen het pand-van-afspraak in de gaten te houden en om in te grijpen, als dat nodig mocht zijn.

Hoewel het gesprek zeer scherp werd gevoerd, leidde het niet tot een of ander resultaat. Wel waren er aanwijzingen om de man (hij heette Ab van Straten)[34] van dubbelspel te verdenken. Ook bleek dat Ab een fel anti-socialistische gezindheid bezat, maar dat had ik zelf al eerder ervaren. Een dag na de capitulatie van de vijand was er in Den Haag een soort bevrijdingsoptocht, waarin Ab van Straten als een Romeinse triomfator rechtopstaand in een open wagen meereed. Vanuit de toekijkende menigte langs het Malieveld klonk één schot. Het was voor Ab een dodelijk schot. Er was dus blijkbaar wel iets mis, maar wie met hem heeft afgerekend hebben wij nooit geweten. Intussen was Nico er wel in geslaagd de groep Van Straten volledig te isoleren van Raad van Verzet en LO-LKP.

Na de bevrijding

Een paar dagen na de bevrijding in mei 1945 vormden de grote verzetsbewegingen een soort adviescomité onder voorzitterschap van prins Bernhard. Nico vertelde later van een autorit met Bernhard naar een of andere conferentie. Bernhard, achter het stuur, scheurde met hoge snelheid over de slecht onderhouden wegen. Achteloos draaide hij zich af en toe half om, om met Gerben Wagenaar en Nico te praten, of hun een sigaret aan te bieden.

Vrij spoedig trok Nico zich terug uit dit 'vergader-gedoe'. "Allemaal pogingen om de Raad van Verzet in te pakken en onschadelijk te maken.

Bevrijdingsfeest in Leiden. Buurtbewoners van de Oude Rijn en de Middelstegracht vieren een boerenbruiloft. De boot bevindt zich in de Rijn tegenover het Waaggebouw bij de Stille Mare. De voedselschaarste was nog zo groot dat de feestvierders genoegen moesten nemen met een houten ham. GAL/Stadskrant; dia Frank Borger.

De OD (Ordedienst), gevormd uit kersverse jonge mannen in blauwe overalls, moet de boventoon gaan voeren. Zij behoren bij de BS van Bernhard. Vrijwel niemand van hen heeft ooit echt aan het verzet deelgenomen. En met die lul Bernhard wil ik helemaal niets te maken hebben. Die man deugt niet."

Toen de socialist Drees minister van Sociale Zaken werd in de eerste naoorlogse regering [*van Schermerhorn*, JS], werd Nico wegens zijn verdiensten benoemd tot 'chef van het kabinet' op diens ministerie. Dat was een enorme onderscheiding voor iemand van 26 jaar.[35]

Niet alleen de industrie, maar ook de Nederlandse voedselproductie moest op gang worden gebracht. Een van de middelen daartoe was een grote landbouw- en veeteelttentoonstelling ter voorlichting en stimulering van de Nederlandse boeren. De organisatie van die tentoonstelling in 1946 was vrijwel geheel in handen van Nico.

Nico kon zich niet verenigen met de politieke koers die door de regering Schermerhorn werd gevaren. Uit onvrede gaf hij zijn baan op, nog vóór zijn dochter Arja werd geboren. Met hulp van een van zijn beste verzetsvrienden, Alex de Seume, werd hij directeur van een nieuw op te richten Nederlandse vestiging van Abboth, een Amerikaanse farmaceutische fabriek.

Hij wist niets, maar dan ook helemaal niets van geneesmiddelen, of van chemie, of van de handel in geneesmiddelen. Dat kwam echter allemaal binnen zes maanden op zijn pootjes terecht. Vanaf die tijd liepen onze wegen langzaam uiteen. Behalve ons gemeenschappelijk muziekmaken en aanvankelijk nog onze belangstelling voor politiek hadden wij weinig aanrakingspunten in onze levens.

Ons muziekgezelschapje was als volgt samengesteld: Rie en ik, viool; een oude vooroorlogse vriend, Albert van Welzen, altviool; Nico, cello; en mijn vrouw Cor, piano. Mies Rooseboom nam de zangpartijen van de zeventiende- en achttiende-eeuwse cantates voor haar rekening. In het begin van de jaren vijftig kwam aan dat plezier een einde, doordat Cor ziek werd en in 1953 overleed.

Van Nico's wedervaren bij Abboth, Pfizer, Moussault en het bibliotheekwezen weet ik heel weinig. Van Rie hebben Joke[36] en ik vernomen dat Nico zei: "Eindelijk werk dat maatschappelijk relevant is." Ook dat is op een teleurstelling uitgelopen.

Bij onze steeds schaarser wordende ontmoetingen werd het steeds duidelijk dat Nico niet onbeschadigd uit de oorlog was gekomen en zeker niet uit zijn gevangenschap. Hij kon dan boeiend vertellen over allerlei voorvallen die hij in zijn werk meemaakte, maar over het verleden werd nooit gepraat en ook over zijn innerlijke moeilijkheden sprak hij met geen woord. Joke en ik hadden wel de indruk dat hij zoveel over zijn belevenissen sprak om te voorkomen dat hij echt over zichzelf zou spreken. Ook over ons gemeenschappelijk 'verre' verleden – de jaren twintig en dertig – spraken we nooit. Voor Nico was dat een leven dat hij was ontgroeid. Het had geen zin daarop terug te grijpen. Zo raakten wij onze gemeenschappelijke basis kwijt.

Onze levens in de jaren vijftig, zestig en zeventig hadden vrijwel nergens aanrakingspunten. We leefden in verschillende sectoren van de maatschappij. Dat zou niet erg zijn als we een wat meer gemeenschappelijke levensbeschouwing hadden behouden. Maar Nico was cynisch geworden met betrekking tot elke gedachte waaraan het begrip 'toekomst' kleefde.

Eens, in 1945, hadden Rhijnvis Feith, Jan Knuttel, een zekere Joop de Jong [*(redacteur van het voorlichtingsblad van de regering*, JS], Nico en ik samen een brochure geschreven over het perspectief van het socialisme.[37] De politieke gang van zaken daarna deed ons beseffen dat we overbodig werk hadden gedaan.

Nico haakte af. Hij had tegen het fascisme gestreden om een wereld te zien ontstaan die even rot was als de wereld die het fascisme had voortgebracht. Rie heeft het nog een jaar of twee volgehouden om als lid van de Haagse afdeling van de zogenaamde 'Waarheids-beweging' (dat was de nieuwe naam van de communistische partij) te vechten tegen het steeds toenemende opportunisme en de strijd om partijbaantjes.[38] Toen gaf ook zij het op.

Toch moest Nico ergens een werkterrein vinden voor zijn, evenals bij de oude Niek, diepgewortelde socialistische overtuiging. Daarom was hij bijvoorbeeld blij met zijn bibliotheekwerk en met het feit dat ook [*zijn dochter*, JS] Mirjam daar belangstelling voor had. Daarover heeft hij ons wel verteld, al bleef het hoofdzakelijk in de vertellende trant.

Achteraf begrijp ik dat zijn sociaal bewustzijn hem ook en vooral naar Amnesty International heeft gedreven. Daar kon hij iets van zijn diepste wezen kwijt.

Vader Niek en moeder Jo

Voorzover ik me herinner, heeft moeder Jo twee keer een briefje van haar man ontvangen; een snipper papier, door de een of ander uit het kamp gesmokkeld.[39] Ik herinner me niet de briefjes gelezen te hebben, maar wel dat ik ze met Jopie heb besproken. Ze bevatten woorden van deze strekking:

"Lieve Jo, ik denk elke dag aan jou en aan de idealen die wij samen delen. Eens komt de dag en dat houdt ons sterk. Ik moet je wat opbiechten. Ik ben weer, na jaren, een pijpje gaan roken. Het is heel moeilijk om aan tabak te komen, maar toch kan zo'n pijpje een hele vertroosting geven." Voor de inhoud van de briefjes kan ik instaan, want die heeft ons diep getroffen. Voor de letterlijke tekst kan ik na 45 jaar niet meer instaan.

Enkele maanden na de bevrijding kreeg Jopie bezoek van een pastoor, die lange tijd met vader Niek in het kamp Vught en in Sint Michielsgestel had gezeten. Hij gaf Jopie een klein houten pijpje. "Dit pijpje heeft uw man zelf gemaakt. Met eindeloos geduld heeft hij de steel doorboord. Vaak hebben wij samen uit dit ene pijpje gerookt; pratend over geloof, filosofie, over het heden en vooral over de toekomst, waarin hij rotsvast vertrouwen had. Als communist stond hij voor zijn mening, maar hij liep er niet mee te koop. Hij was zo door en door oprecht, dat zelfs de moffen respect voor hem hadden."[40]

In september 1944 hebben Nico en ik langs verschillende wegen contact gezocht met Duitsers die niet meer geloofden in de mythe van het Germaanse Derde Rijk, maar die nog wel enige invloed konden uitoefenen. Met behulp van die mensen wilden we proberen Oude Niek samen met anderen uit Sint Michielsgestel te bevrijden. Later bereikte mij een gerucht dat Niek op bepaalde voorwaarden vrij had kunnen komen, maar dat hij zou hebben geweigerd zijn kameraden in de steek te laten. Zo'n verhaal past zeker in Nieks aard, maar het blijft toch hoogst onwaarschijnlijk. We hebben nooit de bron, of ook maar iets van een bevestiging kunnen ontdekken.[41]

Wel is zeker dat bij de nadering van de geallieerden de kampen Vught en Sint Michielsgestel werden ontruimd en alle gevangenen naar Duitsland vervoerd. In Duitsland heerste een onvoorstelbare chaos. De gevangenen werden in verschillende konvooien gesplitst en van hot naar her vervoerd. Een van die konvooien liep tenslotte in de armen van de Canadezen. De

Heelhuids de oorlog doorgekomen. Het afscheidsetentje op de Magdalena Moonsstraat ter gelegenheid van het vertrek van Haddie en diens vrouw naar Indonesië. Op de foto, zittend van links naar rechts: de vrouw van Haddie, Rhijnvis Feith, Louise van Brugge, echtgenote van Rhijnvis Feith, Cor Tol (de eerste echtgenote van Jan Olivier), Rie Kolderman (de echtgenote van Nico Olivier), Raden Mas Hadiono Koesomo Oetoyo (Haddie), weduwe Jo Olivier-Schillemans. Staand van links naar rechts: Mies Rooseboom, Alem Veth, Nico Olivier en Jan Olivier. Particuliere collectie.

gevangenen werden bevrijd. Tot die gelukkigen behoorden de gebroeders Van Egmond, ooms van Rie.[42]

Van een ander konvooi werd nooit meer iets vernomen. Enkele honderden mensen zijn spoorloos verdwenen. Tot die ongelukkigen behoorde oude Niek Olivier. Vier jaar lang waren de Van Egmonden en Nico Olivier bijeengebleven; nu waren zij voorgoed gescheiden.

Meer dan een jaar lang heeft moeder Jo geleefd in de ondragelijke spanning tussen hoop en vrees. Telkens nog keerden Nederlanders terug, die niet

door de Canadezen, maar door de Russen waren bevrijd. De Russen hadden hen niet zo maar losgelaten, maar hen eerst naar Rusland gebracht. Groep voor groep keerden zij huiswaarts, maar nooit was Oude Niek daarbij. Steeds zwakker werd de hoop dat ook haar Niek eens zou terugkeren; steeds groter de verdrietige zekerheid dat die dag voor haar niet zou komen.[43]

Toch heeft Jopie nog enige jaren dapper geprobeerd de draad van het leven weer op te pakken en in handen te houden. Het was een vergeefs gevecht. Vijf jaar lang was zij overeind gebleven, had zij helemaal in haar eentje onderduikers verzorgd, had zij Nel Crama gesteund in haar illegale taken, had zij moed geput uit Nieks onverzettelijke vertrouwen ("Eens komt de dag ..."), had zij haar angst verbeten toen jonge Niek was 'stukgelopen', had zij de berichten moeten verwerken dat oude, vertrouwde kameraden door de Duitsers waren gefusilleerd. Nu, na de oorlog, kon zij het allemaal niet zo goed meer opbrengen. Ze kreeg veel last van haar hart en moest haar werk opgeven.

Maar ze ondervond wel veel steun en genegenheid; steun vooral van Nico, en genegenheid van haar vele vrienden. In die uitgebreide vriendenkring stonden Mies Rooseboom en haar overbuurvrouw Nel Crama haar het meest na. Nel Crama was een buurvrouw van gereformeerde huize. Ze was kostuumnaaister en patroonontwerpster. In de oorlog werd zij o.a. door Nico ingeschakeld. Ze heeft meer dan voortreffelijk werk gedaan. Door dit werk verloor ze haar geloof en werd ze een vurig socialiste. Het was met Nel Crama – en nog een buurvrouw, De Gunst – dat Jopie in 1956 een kopje koffie dronk, toen zij met het kopje koffie nog in de hand plotseling overleed. Het was ook Nel Crama die toen alles in het huis beredderde en regelde.[44]

Nico heeft alle zakelijke regelingen op zich genomen die met de begrafenis en met het opheffen van een woning te maken hebben. Daar hoefde ik niet aan te pas te komen.

Noten

1. In heel Nederland werden volgens S. Legène en H. Galesloot in de nacht van 24 op 25 juni 1941 ongeveer 420 communisten opgepakt [Jaak Slangen, *Levensloop. J.A.N. Knuttel* (Leiden 1989) 333 noot 8 aldaar].
2. Op 22 juni 1941. Knuttel schatte het aantal voor Leiden op 'een goede 20' [Slangen, *Levensloop*, 333]. Nico Oliviers sr. eerste briefkaart uit Schoorl was gedateerd op 28 juni 1941 [*Familiearchief Olivier*].
3. De Oliviers, afkomstig van Lombokstraat 18 in de 'rooie' arbeiderswijk De Kooi vestigden zich op 2-12-1921 op de Magdalena Moonsstraat 63. Vergelijk voorts: 'De kring rondom Nico en Jo Olivier' in het biografisch portret voorafgaand aan Slangen, *Levensloop*, 50.
4. De 'veteraan' J. Broekhuizen, door Knuttel gekwalificeerd als 'een zeer bespiegelend aangelegde maatschoenmaker' [Slangen, *Levensloop*, 224].
5. Raden Mas Hadiono Koesoemo Oetoyo ('Haddie'), Indonesisch rechtenstudent, lid van de Perhimpoenan Indonesia, heel actief in het Leidse verzet, die tot zijn definitieve terugkeer naar *patria* – enkele jaren na de oorlog – zeer bevriend bleef met de Oliviers.
6. Na zijn medicijnenstudie in Leiden vestigde Kastein zich als jonge arts in Den Haag. Hij was zeer actief in het communistisch verzet. Op 5 en 6 februari 1943 pleegde hij aanslagen op generaal H.A. Seyffardt en mr. H. Reydon. Na het doorslaan van enkele Haagse communisten werd hij opgepakt, "maar in het Sipo-hoofdkwartier op het Binnenhof rukte hij zich los en sprong geboeid en wel dwars door een raam op de tweede verdieping, zijn dood tegemoet" [B.E. van der Boom, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1995) 184].
7. Slangen, *Levensloop*, 225-227. Om compositorische redenen en die van de leesbaarheid is deze slotpassage van Jan Oliviers herinneringen op deze plaats in het verhaal ingevoegd.
8. Voor menig communist was deze koerswijziging van Paul de Groot en zijn adepten moeilijk te begrijpen en te verteren. Deze ongelukkige *move* werd later door de feiten ingehaald toen – na de deling van invloedssferen in Oost-Europa en ondanks een niet-aanvalsverdrag – Hitlers troepen de Sovjet-Unie alsnog binnenvielen.
9. In het interview van Ruud Vernooy en Henk van de Well noemde Nico Olivier

achtereenvolgens als illegale drukkerij van *De Waarheid*: het schamele huisje van R. Pet aan de Sint Jorissteeg en later bij Sam Mieloo in de Merelstraat. Drukker Elkerbout van *Luctor et Emergo* aan de Nieuwsteeg zou hem loden zetwerk hebben geleverd.

10. Alem Veth. De vrouw van Haddie was Heika Florencia Magdalena Huijbrecht, kraamverpleegster.
11. Prof. dr. Jan J. Blanksma, hoogleraar wis- en natuurkunde, woonde met zijn vrouw Jacoba Blanksma-Reineker sinds 1922 op Stadhouderslaan 26.
12. Ariaantje de Groot, weduwe van Willem Schillemans, overleed 17 september 1942 op Witte Singel 82.
13. Maria Kolderman, geboren Leiden 2 november 1919 en aldaar overleden 29 januari 1986.
14. NBAS, 'Nederlandsche Bond van Abstinent Studeerenden'; in 1919 opgericht met het doel om onder studenten, onder wie steeds meer 'kwekelingen', de geheelonthouding te propageren. Zie hiervoor: Ger Harmsen, *Blauwe en rode jeugd. Een bijdrage tot de geschiedenis van de Nederlandse jeugdbeweging tussen 1853 en 1940* (Assen 1961) 229-235.
15. Jhr. dr. Rhijnvis Feith, geboren Utrecht 21 juli 1909, overleden Den Haag 13 januari 1964.
16. Vooralsnog viel de persoon in kwestie niet te achterhalen.
17. Gerben Wagenaar (Amsterdam 1912 - Amsterdam 1993) werd na de ommezwaai van de illegale CPN na de inval van de Duitsers in de Sovjet-Unie lid van het Militair Contact (de Mil) en kreeg de leiding over de communistische verzetsgroepen buiten Amsterdam. Als zodanig werkte hij nauw samen met de Haagse arts Gerrit Kastein en de Leidse Nico Olivier. In de (in mei 1943) opgerichte zevenkoppige Raad van Verzet (RVV) nam Wagenaar namens de CPN-leiding zitting. In deze raad, maar ook onder de actieve communistische verzetsleden, nam zijn prestige allengs enorm toe. Zijn aliassen binnen verzetskringen waren 'Blonde Klaas', maar vaker: 'Freek' en 'Klaas'. Voor een biografisch portret van hem, zie het lemma van A.A. de Jonge, 'Wagenaar, Gerben' in: *Biografisch Woordenboek van Nederland* 5 (Den Haag 2001) 534-536.
18. Nico's arrestatie vond plaats op 28 juni 1944 in Amsterdam. Dat valt af te leiden uit een ongedateerde, maar ook ongecensureerde brief van Nico uit kamp Amersfoort aan Rie Kolderman [*Familiearchief Olivier*].
19. Op 30 juli 1944 schreef Nico een ongecensureerd briefje aan broer Jan met het juiste adres dat op zijn valse persoonsbewijs stond aangegeven. Een maand later (30 augustus 1944) schreef hij zijn broer nogmaals een brief, aangezien de Spoorwegen de koffer met vuile was niet op het bewuste adres konden afgeven [*Familiearchief Olivier*].
20. Jan Olivier bedoelt: 'Freek', of 'Klaas', verzetsnamen van Gerben Wagenaar.
21. Tien overvallers hadden weten te ontkomen, zes overvallers en zeven gevangenen, onder wie Johannes Post, werden de volgende dag in de duinen gefusilleerd [*Knipselarchief van het NIOD*].
22. In de tweede helft van juli 1944, maar met zekerheid voor eind juli van dat jaar.

23. Op 2 februari 1943 gaf het omsingelde Duitse leger van Paulus zich over aan de Russen.
24. Op 1 september 1944 werd Nico Olivier door *SS-Untersturmführer en Lagerkommandant* Berg vrijgelaten [*Familiearchief Olivier*].
25. Een zekere Piet. Mededeling van Arja Olivier [*Familiearchief Olivier*].
26. Hun gemeenschappelijk verhaal was dat zij elkaar bij toeval zouden hebben ontmoet bij een filiaal van De Slegte, waar zij boeken wilden kopen [brief van Nico Olivier aan Rie Kolderman vanuit kamp Amersfoort in het *Familiearchief Olivier*].
27. Wist medelotgenoot Piet met behulp van een buitencommando met succes te ontsnappen, Nico zou zestig uur lang geboeid worden opgesloten in een bunker, ruim '200 keer' worden verhoord en aan een tweetal indringende confrontaties worden blootgesteld in het kamp Amersfoort [in een brief van Nico Olivier aan Rie Poldermans, *Familiearchief Olivier*].
28. Op 1 september 1944.
29. Dinsdag 5 september 1944 is de geschiedenis ingegaan als 'Dolle Dinsdag'. Het aanvankelijk succesvol oprukken van de geallieerden leidde tot overspannen verwachtingen dat de bevrijding nog een kwestie van enkele dagen was. In werkelijkheid zou de oorlog ten noorden van de grote rivieren zich nog voortslepen tot mei 1945. Voor de gemoederen in Leiden zie: B. Goudriaan, *Leiden in de Tweede Wereldoorlog van dag tot dag: een kroniek van 10 mei 1940 tot 15 augustus 1945* (Leiden 1995) 187-190.
30. Ze werden spottend 'septemberluizen' genoemd.
31. Jan Olivier vergist zich hier: De Raad van Verzet kende zeven leden, onder wie Gerben Wagenaar, namens de CPN.
32. Mies Rooseboom en Rie Kolderman hielden zich als koeriersters bezig met wapentransporten [persoonlijke mededeling van Piet Smit aan Arja Olivier].
33. Nico heeft eens verteld dat hij een schuit met bloemkolen, met daaronder wapens, een nacht heeft laten bewaken door Duitsers [schriftelijke mededeling van Arja Olivier].
34. Schuilnaam van vermoedelijk Allert Brinkman.
35. Volgens een mededeling van Piet Smit aan Arja Olivier zou het kabinet Schermerhorn een bericht hebben ontvangen (van de CPN?), dat Nico Olivier een gevaarlijke communist was. Dat zou het einde van zijn politieke carrière hebben ingeluid.
36. Joke, de tweede echtgenote van Jan Olivier.
37. *Offensief voor het socialisme. Een analyse om te komen tot een juiste communistische politiek* (Den Haag, oktober 1945). Een exemplaar van deze brochure bevindt zich in het IISG. Vijf personen ondertekenden deze brochure (enkelen onder een pseudoniem): J. Eekman (ps. van J. de Jong), J.A.N. Knuttel, Rh. Feith, N. Olivier en J. Winters (ps. van J. Olivier). Hoezeer ook met name Knuttel ingenomen was met de inhoud van deze brochure, zijn loyaliteit aan de partijleiding woog zwaarder: "het werken er mee was onmiskenbaar een poging tot fractievorming" [Slangen, *Levensloop*, 350]. Die notie woog zwaar bij Knuttels oordeel over de Oliviers, *Ibidem*, 349-354.
38. Inhakend op de nieuwe naoorlogse tijdgeest meende Paul de Groot, de voorzitter van de CPN, dat de partij moest worden opgeheven. Samenwerking tussen communisten

en andere politieke groeperingen tijdens het verzet moest in zijn optiek worden gecontinueerd door met deze progressieven een nieuwe democratische volkspartij na te streven rondom *De Waarheid*. Tegen opheffing van de CPN bestond van meet af aan sterke oppositie bij tal van partijgenoten. Formeel kwam het Dagelijks Bestuur van de CPN pas in februari 1952 op deze *faux pas* terug.

39. In werkelijkheid heeft Nico sr. tientallen, meestal gecensureerde, brieven uit de kampen Schoorl, Amersfoort en Sint Michielsgestel verstuurd. De laatste was afkomstig uit Sint Michielsgestel en gedateerd op 27 augustus 1944 [mededeling van Arja Olivier].
40. Volgens Arja Olivier bood kapelaan M. Welling uit Rotterdam in 1948 het pijpje aan Jopie aan, maar hij mocht het als aandenken houden.
41. Vergelijk ook Knuttels gemakzuchtige oordeel in Slangen, *Levensloop*, 227.
42. Evenals Henk van Welzen, jarenlang gemeenteraadslid voor de CPN in Leiden.
43. Pas in de loop van 1950 kon het Nederlandse Rode Kruis officieel bevestigen dat Nicolaas Olivier sr. in april of mei 1945 moet zijn omgekomen in Bergen-Belsen [mededeling van Arja Olivier].
44. Weduwe Johanna Magdalena Olivier-Schillemans overleed op 14 september 1956.

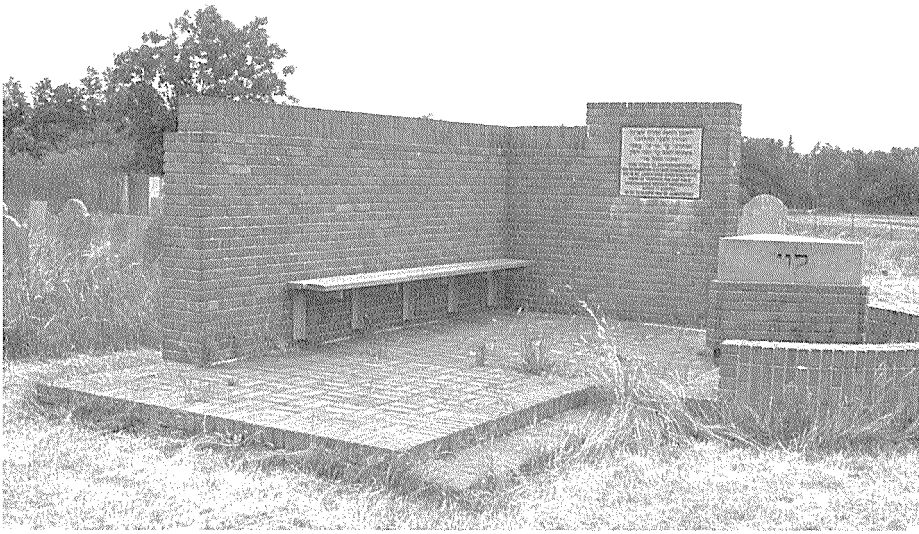
Gedenktekens en monumenten 1940-'45 in Leiden

P.J.M. DE BAAR

Leiden telt, zoals iedere plaats van enige betekenis in Nederland, en daarbuiten, heel wat herinneringen aan zaken die betrekking hebben op de Tweede Wereldoorlog. Dat betreft nog uit de oorlog overgebleven zaken als wapentuig, bunkers en verdedigingswerken of gebouwen die een belangrijke rol gespeeld hebben bij bijvoorbeeld het verzet. Daarnaast bestaan er plekken waar door een steen of monument de herinnering aan 'iets' levendig gehouden moet worden. Dit loopt uiteen van zaken als gesneuvelden of slachtoffers, herstel na verwoesting, aandenken aan het verzet, tot een algemeen monument. Hier zal slechts aan die stenen en monumenten aandacht geschonken worden.

Meteen na de bevrijding heerste er – net als in heel Nederland – een euforie in Leiden, die zich uitte in onder meer grootse buurtfeesten, maar tegelijkertijd werd ook aandacht gevraagd voor zaken als de vele gevallenen en slachtoffers en andere minder plezierige aspecten. Dit leidde tot herdenkingsdiensten en tot plannen om iets tastbaars en blijvends te maken, liefst in de vorm van een monument. Hoewel vele voornemens nooit tot uitvoering zijn gekomen, is het aantal wel gerealiseerde zaken zeker niet te verwaarlozen. Om deze niet in de vergetelheid weg te laten zakken, volgt er hier een lijst van. Daarbij is de geschiedenis van elk monument(je) kort verhaald. Vanzelfsprekend is het mogelijk bij elk van de hier genoemde zaken een uitvoerig en doorwrocht verhaal te geven, maar voor de een zal dat een hoop oninteressante details betekenen, terwijl het voor een ander nog veel te beperkt is. Een verwijzing naar literatuur lijkt dan een redelijke oplossing. Wanneer een datum van onthulling gegeven wordt, vormt een goede ingang bovendien het raadplegen van alle in Leiden verschenen kranten van die dag of een dag later.

Het monument voor de omgekomen joden uit Leiden en omgeving op de Joodse begraafplaats, Rijnstraat 109 te Katwijk aan den Rijn. GAL, PV 74080-18 (J. Lagas 1988).

Omdat diverse gedenkstenen en dergelijke binnenshuis geplaatst zijn, is het mogelijk dat enige aan de aandacht ontsnapt zijn. Melding hiervan wordt op prijs gesteld. Ook wordt hier pro memorie vermeld dat de omgekomen joodse inwoners van Leiden herdacht worden door een monument op de Joodse begraafplaats te Katwijk aan den Rijn, dat in 1947 opgericht werd. Omdat dit buiten de gemeente Leiden ligt en tevens bedoeld is voor de niet-teruggekeerde leden van de joodse gemeente die woonden in Katwijk en Noordwijk (met de Leidse joden in totaal 151 personen), is dit hier niet opgenomen. Overigens vindt hier nog ieder jaar voor het begin van het Joods Nieuwjaar een herdenking plaats.

De datum van onthulling, voor deze bekend is, bepaalt de volgorde waarin de gedenktekens en monumenten worden behandeld.

In mei 1949 werden kransen gelegd bij het oorlogsmonument aan de Haagse Schouwweg. GAL, PV 9444-4.

1. HAAGSE SCHOUWWEG

Om de op 10 mei 1940 bij het in aanleg zijnde vliegveld Valkenburg gelande Duitse luchtlandingstroepen onschadelijk te maken, werden vooral in Leiden gelegerde militairen ingezet. Bij zware gevechten in en rond Valkenburg, waarbij het gehele dorp vrijwel totaal vernietigd werd, sneuvelden veel van die soldaten, vooral omdat velen nog maar zeer kort onder de wapenen waren. In totaal waren 51 levens van Nederlandse militairen te betreuren.

Al snel won de gedachte veld dat hieraan aandacht besteed zou moeten worden. De Duitse autoriteiten hebben dit blijkbaar niet willen tegenwerken of verbieden. In de buurt waar velen gevallen waren, in de berm van een Rijksweg op het grondgebied van Oegstgeest, werd een fors monument gebouwd. Het was ontworpen door A. Glansdorp, behorend tot het IIe Depot Infanterie, waarvan veel soldaten, meest rekruten, hier gesneuveld zijn. Het beeldhouwwerk is door G. Hoppen gerealiseerd. Velen verleenden medewerking: de grond werd ter beschikking gesteld door Rijkswaterstaat, de stenen door Steenfabriek De Ridder onder Valkenburg en het groen door de gemeente Oegstgeest. De onthulling vond plaats op 26 april 1941 onder enorme belangstelling. Bij beschikking van Rijkswaterstaat van 9 juli 1940, gewijzigd 25 februari 1941, kreeg de gemeente Oegstgeest toestemming om rond het monument een plantsoentje te maken en dat van een hekwerk te voorzien. Door de annexatie van het grondgebied door de gemeente Leiden ging de onderhoudsverplichting in 1966 over op de gemeente Leiden.

Het monument is bedoeld voor de gevallenen van zowel nabij het Haagsche Schouw als bij de vliegvelden Valkenburg en Ockenburg. Een uitvoerig verhaal over de slag om Ockenburg, met de namen van alle gesneuvelde soldaten, is te vinden op www.oorlogsmonumenten.nl onder Leiden.

Wegens een verandering van de Haagse Schouwweg en de aanleg van een rotonde moest het monument zo'n twintig meter verplaatst worden. Daartoe werd het monument op 24 april 1995 met behulp van grote hijskranen van zijn plaats gehaald. Op 11 mei was ook de bestrating gereed en werden er kransen gelegd door leerlingen van de basisschool 'De Schakel', die het geadopteerd heeft. Ook de Leidse afdeling van de Bond van Wapenbroeders houdt hier gewoonlijk op hemelvaartsdag een jaarlijkse herdenking.

2. VOORLOPIG OORLOGSMONUMENT AAN DE STEENSTRAAT

Dit bestond uit een eenvoudig wit houten kruis op de plaats van een weggebombardeerde vleugel van het Rijksmuseum Boerhaave en werd onthuld op 3 mei 1946 door loco-burgemeester J.A. Riedel. Bij dit monument werd door de nieuwbenoemde burgemeester Van Kinschot alsnog een krans gelegd op 17 juni 1946. Hier werd voortaan ieder jaar de herdenking gehouden. Toen het definitieve monument bij molen De Valk in 1957 gereedkwam, kon dit voorlopige weer verdwijnen.

Kort na de onthulling en dodenherdenking op 3 mei 1946 lag er een bloemenzee bij het voorlopige oorlogsmonument aan de Steenstraat. GAL, PV 9659-1.

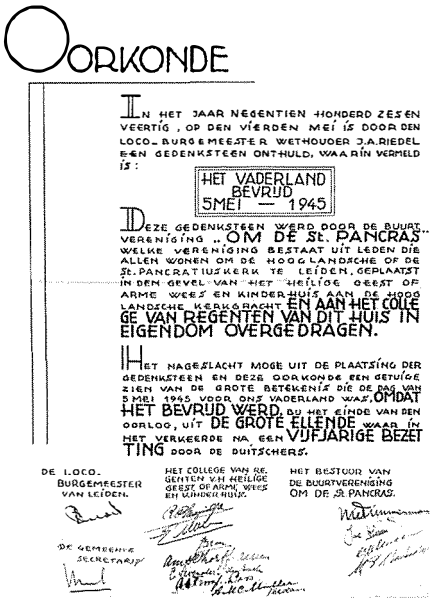

3. HOOGLANDSEKERKGRACHT NR. 17

in de gevel van het Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis

Op initiatief van de buurtvereniging 'Om de St. Pancras' werd een gedenksteen geplaatst in de gevel van het Weeshuis. De onthulling vond plaats op 4 mei 1946 door loco-burgemeester J.A. Riedel, die sprak: "Als het nageslacht dezen steen zal zien, welke gevoelens zullen dan bij haar opkomen? Wij kunnen niet verwachten dat het nageslacht zich in de ellende, welke wij hebben medegemaakt, zal gaan verplaatsen. Wij kunnen slechts den wensch uiten, dat God verhoede, dat het door zulk een wreeden en meedoogenloozen oorlog wordt getroffen." De bijeenkomst werd besloten met het zingen van het vlaggenlied door de kinderen van het Weeshuis. De tekst luidt: "Het vaderland bevrijd 5 mei 1945". De gekalligrafeerde tekst van de oorkonde (met toelichting) is speciaal op een vel papier vastgelegd en wordt bewaard in de bibliotheek van het Gemeentearchief.[1] Er is een foto van prof. mr.

De gekalligrafeerde tekst van de oorkonde die is ingemetseld achter de gedenksteen aan Hooglandsekerkgracht 17. GAL, bibliotheek cat. nr. 1386.

OORKONDE

IN HET JAAR NEGENTIEN HONDERD ZESEN VEERTIG, OP DEN VIERDEN MEI IS DOOR DEN LOCO-BURGEMEESTER WETHOUDER J.A.RIEDEL EEN GEDENKSTEEN ONTHULD, WAARIN VERMELD IS:

HET VADERLAND BEVRIJD 5 MEI — 1945

DEZE GEDENKSTEEN WERD DOOR DE BUURTVERENIGING „OM DE ST. PANCRAS" WELKE VERENIGING BESTAAT UIT LEDEN DIE ALLEN WONEN OM DE HOOGLANDSCHE OF DE ST. PANCRATIUSKERK TE LEIDEN, GEPLAATST IN DEN GEVEL VAN HET HEILIGE GEEST OF ARME WEES EN KINDERHUIS AAN DE HOOGLANDSCHE KERKGRACHT EN AAN HET COLLEGE VAN REGENTEN VAN DIT HUIS IN EIGENDOM OVERGEDRAGEN.

HET NAGESLACHT MOGE UIT DE PLAATSING DER GEDENKSTEEN EN DEZE OORKONDE EEN GETUIGE ZIEN VAN DE GROTE BETEKENIS DIE DE DAG VAN 5 MEI 1945 VOOR ONS VADERLAND WAS, OMDAT HET BEVRIJD WERD DOOR HET EINDE VAN DEN OORLOG, UIT DE GROTE ELLENDE WAAR IN HET VERKEERDE NA EEN VIJFJARIGE BEZETTING DOOR DE DUITSCHERS.

DE L.OCO-BURGEMEESTER VAN LEIDEN. | HET COLLEGE VAN REGENTEN VAN HET HEILIGE GEEST OF ARME WEES EN KINDERHUIS. | HET BESTUUR VAN DE BUURTVERENIGING OM DE ST. PANCRAS.

DE GEMEENTE SECRETARIS

Onthulling van de gedenksteen in de gevel van het Heilige Geest of Arme Wees- en Kinderhuis aan de Hooglandsekerkgracht en de rede van prof. mr. R.P. Cleveringa (1894-1980), 4 mei 1946. GAL, PV 49160.

R.P. Cleveringa (1894-1980), staande achter een spreekgestoelte tijdens zijn rede bij de onthulling van deze steen. Volgens Wim Ramaker en Ben van Bohemen is deze steen gemaakt door Verstoep.[2] Dat is de Leiderdorpse beeldhouwer L.G. Verstoep, die onder meer werkzaam is geweest bij de herbouw van het Stadhuis. De buurtvereniging vroeg bij schrijven van 14 maart 1946 toestemming aan B. en W. van Leiden, waarbij vermeld werd dat de Vereniging Oud Leiden en architect Hugo van Oerle geen bezwaar hadden. Bij Gemeentewerken dacht men er echter anders over: "Een gevelsteen van 40 x 70 cm, geplaatst als op bijgaande teekening is aangegeven, in den gevel van het Weeshuis zal zeer sterk domineeren en storend werken in de fijn verdeelden gevel. Een steen van kleinere afmeting, bijv[oorbeeld] 34 x 54 cm, enkele lagen onder den band aangebracht, zal m.i. juister zijn. Het ontwerp zelf is zeer onevenwichtig en vertoont een zwakke vlakverdeeling. Het geheel is zoo weinig zeggend, dat voor het nageslacht een dergelijke steen geen waarde heeft. De ontwerper had er toch wel meer rekening mede mogen houden, dat de steen in een historischen

gevel is gedacht, welke dusdanige kwaliteiten bezit, dat hij is opgenomen in de lijst van Rijksmonumenten." De buurtvereniging ging door de bocht en liet Verstoep een aangepast ontwerp maken, dat wel ieders goedkeuring wegdroeg. Zelfs de Commissie van Advies voor de Oorlogs- of Vredesgedenkteekens in de provincie Zuid-Holland, de Centrale Commissie voor Oorlogs- of Vredesgedenkteekens te Amsterdam en de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen keurden bij schrijven van 22 januari 1947 het ontwerp goed, maar toen zat de steen dus al bijna een jaar in de gevel!

4. ZEEMANLAAN, middenberm

In de hongerwinter werd zeer veel openbaar groen in de noodkacheltjes opgestookt, zodat na de bevrijding een grootschalige nieuwe aanplant wenselijk was. Ook de Zeemanlaan kon nieuwe bomen en struiken wel gebruiken.

Het bordje bij de boom aan de Zeemanlaan dat de functie van de boom verklaart.

De boom bij het begin van de Zeemanlaan ter herinnering aan 4 mei 1946.
Foto's Bert van der Veer.

Het planten van bomen bijvoorbeeld ter gelegenheid van de geboorte van leden van het Koningshuis was een bekende traditie en daar koos men in dit geval voor. De 'vrijheidsboom' werd aan het begin van de Zeemanlaan bij de Lammenschansweg geplant, voorzien van een bijbehorend herdenkingsbordje met de tekst "Ter herinnering aan de oorlogsjaren 10 Mei 1940 - 5 Mei 1945 is deze boom geplant op 4 Mei 1946. De Professorenwijk". Nadat de boom geplant was en het bordje onthuld, legde de voorzitter van de buurtvereniging 'De Professorenwijk', D. van der Kwaak, een krans bij de boom. Later werden hier vaak herdenkingsbijeenkomsten gehouden. Het bordje bij de bevrijdingsboom verdween in de loop der tijd, maar een vergelijkbaar bordje werd op 4 mei 1997 opnieuw onthuld door G. Landheer, voorzitter van de wijkvereniging 'Professorenwijk', en inmiddels is ook de boom is door een jonger exemplaar vervangen.

5. SCHOOL IN DE OOSTERSTRAAT

Eveneens op 4 mei 1946 herdacht buurtvereniging 'Het Oosten' de bevrijding door het planten van drie lindebomen en een meidoorn op de speelplaats van de Christelijke school aan de Oosterstraat, waar voorzitter M.H. van de Upwich de ceremonie leidde. Door de voorzitter van het schoolbestuur, ds. M.J. Punselie, werd een marmeren gedenksteen in de school onthuld. Deze school werd, samen met de school aan de Munnikenstraat, in 1989 gesloopt en vervangen door een nieuwe school, 'Het Galjoen', na een fusie thans 'De Dolfijn' geheten.

6. STEDELIJK GYMNASIUM, Fruinlaan[3]

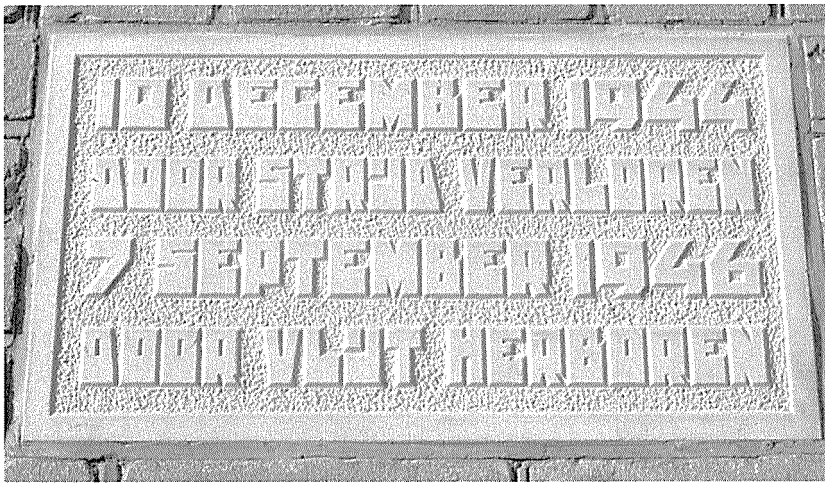
Op 6 september 1946 werd een gedenksteen in de vestibule van het Stedelijk Gymnasium onthuld ter nagedachtenis aan de conrector dr. C. de Jong (doodgeschoten als represaillemaatregel op 4 januari 1944), oud-leerlingen en leerlingen, die gedurende de oorlog zijn omgekomen: A. Bergmann, H. Brinkgreve, I. Damsté, H. Flu, N. le Grand, mr. M.W. Jaeger, J.C. Kist, mr. J.H. van Klaveren, J. van Eck, mr. J.H. Pel, Ch.O. van der Plas, A.C.J. Reitsma, J.W. Schouten, D.A. de Sitter, mr. J. Verwer, E.C. Smits-Idema en M.J.N. Reynvaan-Kessler. De toespraak bij de onthulling door rector

De plaquette in het Stedelijk Gymnasium aan de Fruinlaan, onthuld op 6 september 1946.

A. Scholte benadrukte vooral de persoon en rol in het verzet van dr. De Jong. Namens de gemeente waren aanwezig de wethouders Riedel, Van Schaik en Menken, naast de curatoren prof. Cleveringa en prof. Barge. De steen is een ontwerp van de Haagse beeldhouwer Johan Coenraad Altorf.

De gedenksteen in de gevel tussen Alexanderstraat 13 en 15, onthuld op 7 september 1946. GAL, PV 9906-3 (J. Lagas 1994).

7. ALEXANDERSTRAAT

Burgemeester Van Kinschot onthulde de steen met de tekst "10 December 1944 door strijd verloren, 7 september 1946 door vlijt herboren" in de gevel tussen de panden Alexanderstraat 13 en 15, toen deze na zware bomschade waren hersteld. Mede ter nagedachtenis van de zeven mensen die hier omkwamen, waarvan er vier in de Alexanderstraat woonden, had het bestuur van Woningbouwvereniging 'Ons Belang' dit steentje in de door architect Ponsen herbouwde huizen laten aanbrengen. Voorzitter J. Gerritsen voerde het woord, waarna namens de bewoners J. van Zonneveld reageerde.

8. POLITIEBUREAU (thans Langegracht)[4]

Ter nagedachtenis van zes politieagenten die de oorlog niet overleefden werd op 25 februari 1947 in het toenmalige Politiebureau aan de Zonneveldstraat 10 een bronzen plaquette onthuld. De tekst luidt: "Ter nagedachtenis van onze korpsmakkers J.CHR. HUISMAN (Geb 25 NOV 1903), C.J.E. POORTMAN (Geb 27 Sept 1898), J.P. ROZEMEYER (Geb 29 JUNI 1898), M. SEPERS (GEB 14 OCT 1893), J.C. VENTE (GEB 27 AUG 1917) die ons in de bezettingsjaren 1940-1945 ten gevolge van het verzet ontvielen en K. MULDER (Geb 4 JULI 1892) die in 1945 ten gevolge van oorlogshandelingen den dood

Gedenkplaat in brons ter nagedachtenis van de gevallen medewerkers van de Gemeentepolitie, onthuld 25 februari 1947. GAL, PV 10475-1 (J. Lagas 1995).

vond." De plaquette is meeverhuisd naar het nieuwe bureau aan de Langegracht 11. Deze plaat is op 19 april 1988 geadopteerd door leerlingen van de Marienburch basisschool.

De plaquette in de voorgevel van het pand Rapenburg 45, ter nagedachtenis van prof. B.M. Telders, onthuld 13 december 1947. Foto Bert van der Veer.

9. RAPENBURG 45[5]

Aan dit pand zit een bronzen plaquette met de tekst: "B.M. Telders, * 19 maart 1903 † 6 april 1945", ter nagedachtenis van de hier gewoond hebbende prof. mr. Benjamin Marius Telders, die wegens verzetsactiviteiten op 18 december 1940 gearresteerd werd en na vastgezeten te hebben in Scheveningen ('Oranje-hotel'), Buchenwald, Vught en Sachsenhausen, in Bergen-Belsen omkwam. De gedenkplaat aan de gevel van zijn vroegere woonhuis, dat hij in 1937 had gekocht en dat hij naliet aan het Leidsch Universiteits-fonds, werd op 13 december 1947 onthuld door de voorzitter van de Universiteitsraad, jhr. mr. A.C.D. de Graeff. In deze tijd kwamen ook zijn *Verzamelde Geschriften* in druk uit bij Martinus Nijhoff. Naar hem is ook de Telders-stichting genoemd, het wetenschappelijk bureau van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie.

10. TEGELTABLEAU CAFÉ ANIBA,
Herenstraat hoek Witte Singel

Sedert 1943 zond de bond van oud-onderofficieren pakketten levensmiddelen naar krijgsgevangen collega's en de officieren van het garnizoen Leiden

Tegeltableau, door de voormalige Leidse krijgsgevangenen geschonken aan hun weldoeners uit de kring van de bond van onderofficieren, onthuld in 1949.
GAL, PV 9744-1.

of te Leiden gelegerd geweest zijnde militairen, tot maximaal twee kilo per pakket, en via het Rode Kruis. Hiertoe werd een commissie in het leven geroepen, bestaande uit de heren P.D. Beversluis, gepensioneerd adjunct-onderofficier der Marine, J. Lambermont, onderofficier bij het 6e Regiment Veldartillerie, H.H.B. van Buel, onderofficier der Infanterie, en J.H. Kasten, gepensioneerd ambtenaar. Na de oorlog schonken de officieren van het garnizoen dit tableau uit dankbaarheid aan de Bond van Oud-Onderofficieren; het is, naar een ontwerp van P. Jansen, onthuld in 1949. De tekst luidt: "In dankbare herinnering opgedragen a/d Afd. Leiden en omstreken v/d Kon. Ned. Bond van Oud-Onderofficieren" door "de Leidsche krijgsgevangenen 1942-1945". Het tableau bevond zich eerst in een vergaderzaal van 'De Harmonie' op de Breestraat waar het werd geplaatst omdat de Bond daar altijd vergaderde. Vervolgens kreeg het een plaats in de Koksschool (op het Doelenterrein, toen nog kazerne) en ten slotte vanaf 1968 in café Aniba (sedert 1987 De Tregter genaamd, Herenstraat hoek Witte Singel).

11. ACADEMIEGEBOUW, Rapenburg 73[6]
Hier zijn diverse herinneringen aan de oorlog te zien: in het Groot Auditorium (zijde Nonnensteeg) bevinden zich twee gebrandschilderde ramen naar ontwerp/uitvoering van Louis Boermeester, werkzaam bij het atelier van de firma Bogtman te Haarlem, onthuld op 25 november 1950 door prof. dr. J.J.L. Duyvendak, die een gedenkrede uitsprak. Verder bezit het Academiegebouw een borstbeeld van prof. R.P. Cleveringa, een gedenksteen voor prof. Telders en een gobelin, aangeboden door koningin Wilhelmina in 1948, maar al voor de oorlog door haar ontworpen.

12. BINNENPLAATS STADHUIS
Op 27 september 1954 onthulde prinses Wilhelmina namens haar dochter koningin Juliana dit monument (de 'Vrijheid', uitgebeeld door een jongen

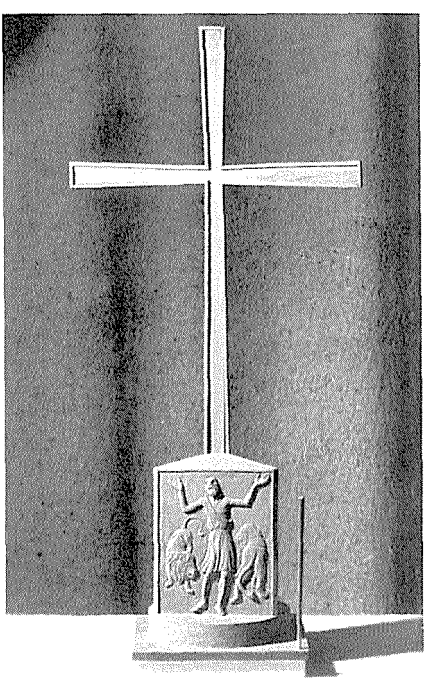

Het beeldje 'Vrijheid' werd op 27 september 1954 door prinses Wilhelmina op de binnenplaats van het Stadhuis onthuld. Links van haar staat burgemeester jhr. mr. F.H. van Kinschot. GAL, PV 9655-1b (Nationaal Foto Bureau).

die een duif loslaat) door Pieter Starreveld. De jongen stelt Jan van Duyvenbode voor, die zijn duiven inzette in de strijd tegen de Spanjaarden (beleg en ontzet). Tevens is het een teken van dankbaarheid voor de bevrijding van de Duitse bezetting. Meteen na de Stadhuisbrand bracht (toen nog) koningin Wilhelmina een bezoek aan Leiden en beloofde alle steun. Toen in 1933 min of meer bekend geworden was hoe het nieuwe stadhuis er uit zou gaan zien, hernieuwde zij haar belofte, in te lossen in een later stadium. Door de oorlog en de niet-officiële ingebruikneming van het stadhuis werd het echter pas 1954. Thans staat het beeldje in het nieuwe atrium op de plek van de vroegere binnenplaats.

13. MOLEN DE VALK[7]

Nadat eerder al G. Brinkgreve te Amsterdam een ontwerp voor een definitief

Ontwerp van G. Brinkgreve voor een nieuw Bevrijdingsmonument 1940-1945, te plaatsen bij molen De Valk, 1949. Dit ontwerp is niet uitgevoerd.
GAL, PV 9548-2.

Scholieren leggen bloemen aan de voet van het wel uitgevoerde Bevrijdingsmonument, ontworpen door Pieter Starreveld, 4 mei 1959. Foto A. van Vliet (GAL, PV 9548-9).

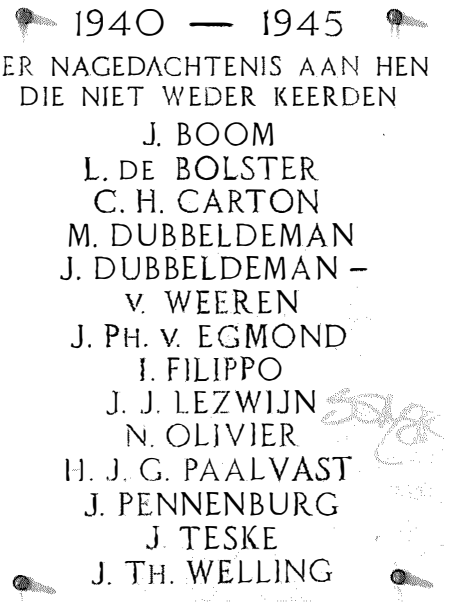

monument ter vervanging van het houten kruis aan de Steenstraat had ingediend, bestaande uit een kruis op een solkkel, werd de uiteindelijke ontwerper Pieter Starreveld, beeldhouwer te Amersfoort. Het had veel voeten in de aarde voordat dit gedenkteken gerealiseerd kon worden. Uiteindelijk werd op 31 januari 1956 een Commissie ter oprichting van een oorlogsmonument in het leven geroepen, die het ontwerp eerst door Mari Andriessen wilde laten maken, maar deze had daartoe geen tijd. Het ontwerp-Starreveld werd gerealiseerd door de Rijnlandse Kunstgieterij J.E. Stoxen, bronsgieter, Uiterstegracht 80-82, te Leiden, en Fa. L.M. van Tetterode, steenhouwerij te Amsterdam, voor wat de tegelplint betreft. De totale kosten bedroegen zo'n *f* 50.000 (€ 22.689,01). Burgemeester Van Kinschot onthulde het op 4 mei 1957.

monument in het plantsoen aan de straat voor woningbouwvereniging endracht met de plaquette voor de llenen uit deze wijk. GAL, PV 9319-4/1 agas 1995).

De plaquette met de namen van de gevallenen uit De Kooi. GAL, PV 10010-3 (J. Lagas 1994).

14. DRIFTSTRAAT

Door het bestuur van de Woningbouwvereniging 'De Eendracht' is een herdenkingsmonument aan de Driftstraat/hoek Atjehstraat voor de omgekomen leden van 'De Eendracht' opgericht. De meesten van hen woonden in deze buurt. Vooral van de razzia van 15 op 16 mei 1944, waarbij 29 personen werden opgepakt en naar concentratiekampen gebracht, keerden velen niet terug. Hun namen zijn gebeiteld in een plaquette, die gemetseld was in een manshoge muur. Doordat de lieve jeugd het monument steeds weer bekladde en vernielde, werd in maart 1970 door het bestuur van de woningbouwvereniging besloten het monument te slopen en de plaquette te bevestigen aan het badhuis op de hoek van de Medusastraat en Sieboldstraat. In verband met de sloop van het badhuis besloot het bestuur van de Woningbouwvereniging Zijl en Vliet (waarin 'De Eendracht' was opgegaan) in januari 1995 de plaquette weer naar de oude plek terug te brengen en aan te brengen op de gedenkzuil aan de Atjehstraat 59 (hoek Driftstraat; deze herinnert aan het 25-jarig jubileum van 'De Eendracht' in 1937). Het is geadopteerd door

basisschool 'De Viersprong' aan de Timorstraat. De tekst luidt: "1940-1945. Ter nagedachtenis aan hen die niet weder terugkeerden. J. Boom, L. de Bolster, C.H. Carton, M. Dubbeldeman, J. Dubbeldeman-v. Weeren, J.Ph. v. Egmond, I. Filippo, J.J. Lezwijn, N. Olivier, H.J.G. Paalvast, J. Pennenburg, J. Teske, J. Th. Welling."

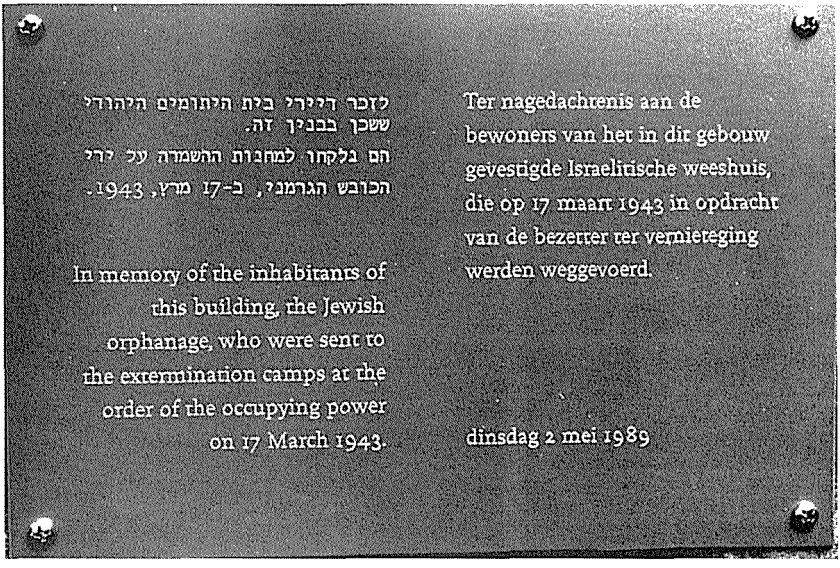
15. AGATHA VAN ALKEMADESTRAAT
hoek Margaretha Simonskade bij de Veenwatering
in de Stevenshofjespolder

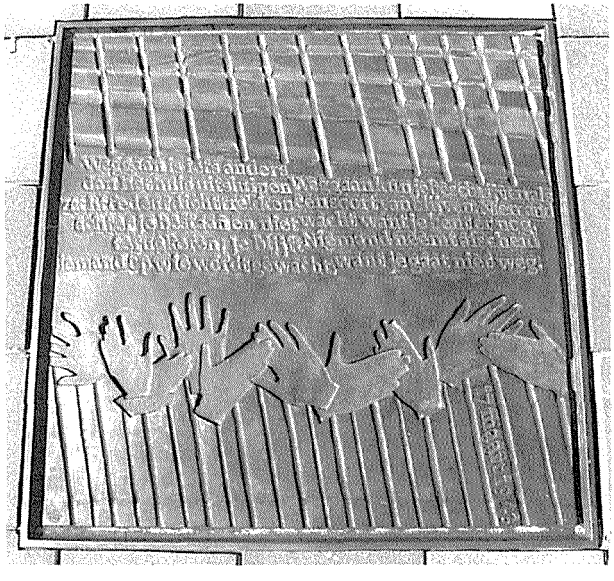
Een monument speciaal gemaakt ter herinnering aan het vrouwenverzet, door de kunstenares Truus Menger-Oversteegen te Venhuizen, werd onthuld op 5 mei 1985. De tekst luidt: "Ter ere van alle Leidse vrouwen uit het verzet 1940-1945". Helaas bleek de gieterij in Zwanenburg die het gegoten had, slecht werk geleverd te hebben, zodat het na twee jaar alweer verwijderd moest worden. Een nieuw monument werd in 1987 gegoten door de Rijnlandsche Kunstgieterij in Leiden.

Bronzen beeld van Truus Menger-Oversteegen ter herinnering aan het vrouwenverzet, geplaatst aan de Agatha van Alkemadestraat, onthuld 5 mei 1985. GAL, PV 9311-5 (J. Lagas 1994).

Bordje behorende bij de plaquette in de stoep voor het voormalige Joodse Weeshuis aan de Roodenburgerstraat, 2 mei 1989. GAL, PV 26155-2c (Monumentenzorg Leiden 1989).

Bronzen plaquette in de stoep voor het voormalige Joodse Weeshuis aan de Roodenburgerstraat bij de onthulling op 2 mei 1989. GAL, PV 26155-2d (Monumentenzorg Leiden 1989).

16. ROODENBURGERSTRAAT, voormalig Joods Weeshuis[8]
Ter herinnering aan de ontruiming op 17 maart 1943 van het Joodse Weeshuis (officieel het Centraal Israelitisch Wees- en Doorgangshuis) en het omkomen van vrijwel alle bewoners in de concentratiekampen, maakte Frans de Wit een plaquette met daarop het gedicht "Weggaan" van Rutger Kopland. Het werd aangebracht in het toegangspad naar het gebouw van de GGD (voorheen het weeshuis) en werd op 2 mei 1989 door burgemeester C.H. Goekoop in aanwezigheid van vertegenwoordigers van de Joodse Gemeenschap en het bestuur van de Vereniging Oud Leiden onthuld. Bij de plaquette hoort een bord met daarop in Hebreeuws, Engels en Nederlands een toelichting.

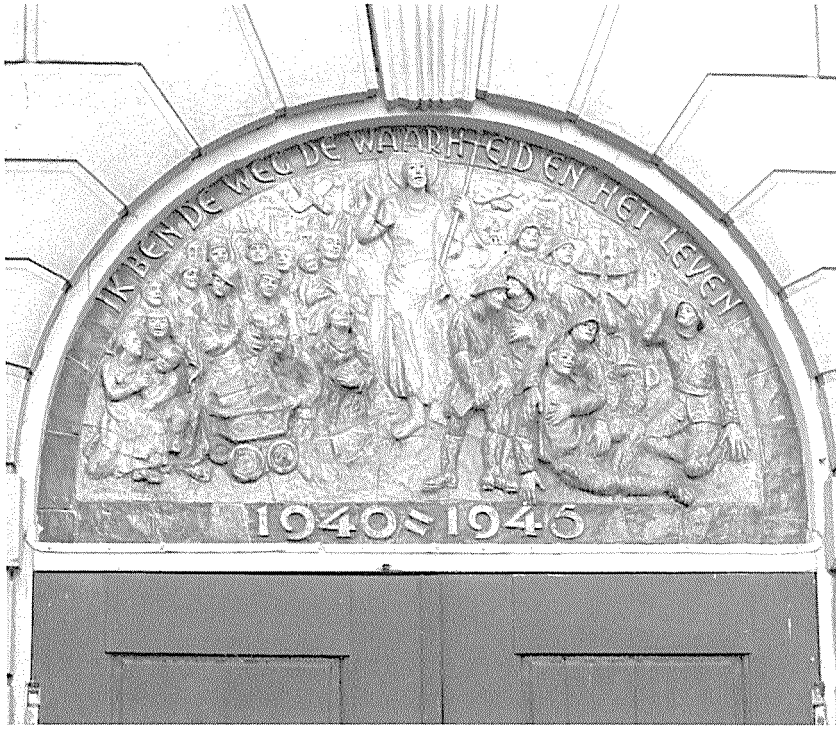
17. R.K. LYCEUM ST. BONAVENTURA, Marienpoelstraat[9]
Uit een programma voor het vijfde lustrum van de school op 27 september

Gedenksteen in het R.K. Lyceum St. Bonaventura in de Marienpoelstraat.

1952 is te ontlenen dat – tussen alle festiviteiten door – om 12.30 uur een 'Herdenking van de gevallen leraren en leerlingen' plaatsvond door een 'Kranslegging bij de gedenkplaat in de school'. De ingemetselde gedenksteen moet dus voordien geplaatst zijn.

18. HARTEBRUGKERK, Haarlemmerstraat 110
Boven de middelste toegangsdeur tot de kerk bevindt zich een halfrond bouwkeramisch reliëf, voorstellende Christus tussen de lijdende burgers en soldaten onder de tekst: "Ik ben de weg, de waarheid en het leven, 1940-1945". Het is niet achterhaald wanneer het is aangebracht.

Bouwkeramisch reliëf boven de toegangsdeur van de Hartebrugkerk, Haarlemmerstraat 110. GAL, PV 9449-4 (J. Lagas 1994).

19. STATION

Een plaquette ter herinnering aan de spoorwegmensen die omkwamen bij het bombardement op het station, jarenlang aanwezig in de tunnel tussen de perrons van Leiden cs, werd tijdelijk aangebracht in de hal van het station Den Haag cs, met de bedoeling hem over te brengen zodra het nieuwe station te Leiden klaar zou zijn. Dit soort eenvoudige bronzen plaquettes werd in bijna alle grotere stations in Nederland aangebracht, waar vrijwel het enige verschil de namen van de gevallenen was. Zo staat op de Leidse plaquette: "Aan hen die vielen 1940-1945. I. de Graaf, J. Mieremet." De ontwerpers waren ir. H.G.J. Schelling en dhr. Winkelman[10] en de plaatsing in Leiden schijnt in 1969 te hebben plaatsgevonden. Bij opheffing van een station is het de gewoonte dat de plaquette naar een station in de buurt overgebracht wordt. Het huidige station werd op 6 mei 1996 in gebruik gesteld. In de hal is de plaquette herplaatst.

Noten

1. Cat.nr. 1386 pf.
2. Wim Ramaker en Ben van Bohemen, *Sta een ogenblik stil... Monumentenboek 1940-1945* (Kampen 1980).
3. A.M. Coebergh van den Braak, *Meer dan zes eeuwen Leids Gymnasium* (tweede druk, Leiden 1997) 135.
4. A.N. Stuifbergen en W. Rozendaal, *De Leidse agent, een monument* (Leiden 2001) 128, 133.
5. Th.H. Lunsingh Scheurleer, C. Willemijn Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht* III: *Meyenburch* (Leiden 1988) 653.
6. *In memoriam 1940-1945* (Leiden 1952), met onder meer 'Beschrijving der gedenkramen', en 'Lijst van slachtoffers uit de Leidse Academische gemeenschap'. (Cat.nr. 33250 f); Lunsingh Scheurleer, Fock en Van Dissel, *Het Rapenburg* VI: *Het Rijck van Pallas* (Leiden 1992) 818 en 835 (noot 150).
7. Marijke Uittenbroek, *Sieraden in de stad. Beelden en Fonteinen in Leiden* (Leiden 1999) 47-53. Van de Commissie is een archiefje aanwezig in het Gemeentearchief.
8. Bij de herdenking op 5 mei 1946 in de Synagoge voerde de voorzitter van de Ned. Isr. Gemeente, Is. Leman, het woord. Een krantenverslag meldt: "Voorts herdacht spr[eker] den overleden voorganger der gemeente te dezer stede en diens gezin en de vijftig weggevoerde kinderen van het Joodsche Weeshuis in den Roodenburgerstraat, waarvan er slechts één is teruggekomen. Alle anderen zijn door laffe moordenaarshand om het leven gebracht. Wij zullen hen allen nooit vergeten, geen dag en geen nacht en geen uur. Staande werden deze woorden aangehoord." Overigens was al op 2 juni 1945 een joodse dankdienst gehouden in de foyer van de Stadsgehoorzaal. Zie B. Goudriaan, *Leiden in de Tweede Wereldoorlog van dag tot dag: een kroniek van 10 mei 1940 tot 15 augustus 1945* (Leiden 1995) 262-263; G. Kerkvliet en M. Uitvlugt, *Een pot piccalilly voor Westerbork. Journalistiek verslag over de vernietiging van het Joodse weeshuis in Leiden* (Den Haag 1973); Idem, 'Een pot piccalilly voor Westerbork. Verslag van de vernietiging van het Joodse weeshuis te Leiden in 1943', *Leids Jaarboekje* 80 (1988) 147-180; Leonard Kasteleyn, *Vervolging en bescherming, joden in Leiden 1933-1945* (Leiden 2003).
9. H.A.J.M. van Woerden, *Bonaventura. Gedenkboek bij het 50-jarig bestaan* (Leiden 1977) 53-55.
10. Zie hiervoor meer uitvoerig www.oorlogsmonumenten.nl.

Aanwinsten van het Gemeentearchief Leiden op sociaal en economisch gebied in 2003

Het Gemeentearchief Leiden, tevens voor Leiderdorp, Rijnsburg, Warmond en Zoeterwoude, heeft in 2003 weer een flink aantal aanwinsten mogen boeken, zo'n 88 in totaal, uiteenlopend van een kopie van een gedrukt stuk tot een compleet en groot archief. De meeste van die aanwinsten betroffen zeer kleine zaken, niet meer dan een stapeltje stukken. Omdat veel daarvan ook nog eens uit recente tijd dateert en soms ook nog wegens privacygevoeligheid niet of amper openbaar is, worden deze hier gemakshalve maar buiten bespreking gelaten.

De twee grootste aanwinsten hebben te maken met de regiofunctie; het betreft de overdracht van brokken archief van de gemeentebesturen van Warmond (1930-1985), 80 strekkende meter, en Leiderdorp (1934-1980), 59 meter. Soms volgt in het kielzog van zo'n overbrenging nog wat meer, zoals van Verzorgingstehuis St. Lidwina te Warmond, 1930-1974, ter grootte van 2,1 meter, en wat stukken over het Huis te Warmond, 1572-1603. Zoals gebruikelijk loopt de leeftijd van de verworven stukken weer flink uiteen: van een akte van overdracht van de helft in een huis op de Breestraat (op de plaats waar thans Minerva staat) van Jacob die Groene uit 1370 tot stukken van amper een jaar geleden. Het meeste dateert echter uit de tweede helft van de twintigste eeuw.

Wat overheidsinstellingen betreft: er waren aanvullingen op de archieven van onder meer de gemeentelijke Brandweer, 1939-2000, maar liefst 17 meter aan rapporten en notulen; Psychiatrisch Ziekenhuis Endegeest, met voornamelijk verslagen uit de periode 1898-1948; en Stedelijk Museum De Lakenhal, 11 meter uit de periode 1868-2000. Op het terrein van de sociale en aanverwante instellingen en clubs kunnen genoemd worden: Leidsche

Roei- en Zeilvereeniging Die Leythe, 1945-2002 (aanvulling); Leidsche Gymnastiek- en atletiekvereniging Brunhilde, 1925-1960; Sociëteit Amicitia, 1794-2000; Scouting Nederland, district Rijnland, 1921-1999; Mannenkoor Kunst na Arbeid, 1928-1990; en archivalia van het Juffrouw Maashofje en het Schachtenhofje. Aan archiefjes van bedrijven werden verworven: Sigarenmakerij A. Kuiper, 1906-1918 (wat vergunningen, rekeningen, kwitanties en dergelijke); Consumptie-ijsfabriek La Torino G.A. Belfi, 1937-2002 – de bijbehorende ijskar van dit bedrijf is in De Lakenhal beland; en KMB Architecten te Oegstgeest, met enkele rechtsvoorgangers, zoals de architecten Kraan en zoon, 1901-2002, in totaal zo'n 25 meter omvattend. Uit de universitaire sfeer kunnen genoemd worden: Medisch dispuut of gezelschap Hippokrates, 1877-2002; een dagboekje van C.Th.P. Ris als studente en lid van de Ver. van Vrouwelijke Studenten Leiden, 1943-1945; het Collegium Theologicum c.s. Quisque Suis Viribus, 1841-1996; en Juridisch Dispuut De Costumieren, 1931-1988. Op politiek gebied zijn vermeldenswaardig aanvullingen op de archieven van de Partij van de Arbeid, afd. Leiden, 1970-2001; de Anti-Revolutionaire Partij, afdeling Leiden, en vanaf 1980 het CDA afd. Leiden, 1974-1996; en de VVD afd. Leiden, 1952-2001 te boekstaven. Tot slot zijn er nog wat verscheidene archiefvormers: het Praeventiefonds Rheuma, 1950-1991; gedenk- en fotoboeken betreffende de Leidse Jeugd Aktie, 1960-1970; bouwtekeningen en affiches van het Leidse Volkshuis, 1960-1969; Nederlandsche Binnenlandsche Strijdkrachten (NBS), Gewest 13, District Leiden, 1940-1945; de opgeheven Nederlandse Protestantenbond afd. Leiden, 1888-2002; en tekeningen en onderzoeksrapporten van het gebouw Garenmarkt 1B van het Instituut voor Geologie en Mineralogie, 1961-1988.

Inventarissen zijn in het verslagjaar maar weinig gereedgekomen; wel kan genoemd worden de *Inventaris van de Keuringsdienst van Waren District Leiden 1921-1936 (1938)* door Petra Kralt, en de inventaris van het archief van de Meelfabriek 'De Sleutels', door P.U. van der Laaken. Ook kwamen er enkele kleinere plaatsingslijsten c.q. overdrachtslijstjes gereed.

P.J.M. DE BAAR

Boekbesprekingen

Cor Smit, *Leiden met een luchtje. Straten, water, groen en afval in een Hollandse stad, 1200-2000.* Primavera Pers, Leiden 2001 (Leidse Historische Reeks: 15). 213 p., ISBN 90-74310-81-8. € 17,92

De titel is aansprekend gekozen, maar verwarrend en voor meer dan één, interessante, uitleg vatbaar. Het zou bijvoorbeeld een beschrijving kunnen betreffen van die Leidse industrie waar aangename luchtjes werden en worden geproduceerd. En die is er, denk aan Sanders en Shulton. Het zou ook kunnen gaan over Leidse affaires waaraan een luchtje zat. Die zijn er ook, denk aan Du Pui, Van Rij en Vos en zeer recent de vuilstort Roomburg. Dat alles niet – mogelijk onderwerpen voor andere boeken. De ondertitel doet pas recht aan de inhoud: een verhaal over de Leidse publieke infrastructuren door de eeuwen heen. Wegen van smalle zandpaden, of erger, tot grote asfaltvlakten, de inzameling en afvoer van vloeibaar en vast vuil, het groen van de stad.

De gronden waarop de beslissing rust om een boek uit te geven zijn velerlei en bepalen veel met betrekking tot de wijze waarop de inhoud tot stand komt. Dat is hier niet anders. De leiding van een gemeentelijke organisatie meende (ter meerdere eer en glorie?) dat het nodig is dat de taken waarmee zij belast is in (retro)perspectief gezien beschreven zouden moeten worden. En dat in korte tijd. In dat geval blijft de auteur weinig anders over dan vrijwel geheel terug te vallen op reeds eerder uitgevoerd bronnenonderzoek, aangevuld met enige eigen bevindingen. Dit tekent alsdan de aard van het geproduceerde: een compilatie van eerder verschenen werken zonder verdere wetenschappelijke pretenties.

Dat is Cor Smit goed gelukt; hij leverde een vlot en goed geschreven boek af, leesbaar voor velen. De totale stof is verdeeld in vier hapklare brokken, vier hoofdstukken die elk een min of meer afgerond tijdvak beslaan als gevolg van de aanwezigheid van opportune cesuren. Aan de twintigste eeuw wordt, althans gerekend naar het aantal pagina's, onevenredig veel tijd besteed vergeleken met de voorgaande zevenhonderd jaren. Wellicht is dit (mede) het gevolg van het uitgangspunt voor het samenstellen van het boek: de zelfstandige Gemeentelijke Reinigings- en Ontsmettingsdienst dateert immers pas van 1918. Het is ruim en goed geïllustreerd met foto's waarvan voor een aantal geldt dat het de eerste publicatie is. Een adequaat notenapparaat en een goede lijst van geraadpleegde literatuur staan in voor voldoende bewijskracht voor de juistheid van het verhaal en geeft de diepergravende lezer de kans aan zijn trekken te komen. Gedrukt op mooi papier met een lay-out die er zijn mag en ruime marges. Een boek dat, een enkele omissie daargelaten (die Smit vergeven wordt, gelet op de grote hoeveelheid feiten en feitjes), de ontwikkeling van de leefomgeving in Leiden vanaf het begin tot nu op een gemakkelijk toegankelijke wijze beschrijft. De conclusie dringt zich op dat met de toename van de welvaart ook het gevoel van welzijn wijzigt: in die zin lijkt in relatieve zin niet veel veranderd.

Smit wijkt zo hier en daar, op plezierige wijze, van de rechte historische weg af om ook zijn visie op sociologisch gebied te geven. Daar is het boek niet minder van geworden.

Voor een ieder die in vogelvlucht kennis wil nemen van de ontwikkelingen rond de Leidse leefomgeving in de loop der tijd is dit boek de juiste literatuur.

L. BARENDREGT

J. Koppenol (ed.), *Het Leids ontzet. 3 oktober 1574 door de ogen van tijdgenoten.* Athenaeum-Polak & Van Gennep, Amsterdam 2002. 133 p., ISBN 90-253-2746-X. € 12,95

In 1874 verscheen een aantal oude verhalen over het ontzet van Leiden, ter gelegenheid van het derde eeuwfeest, in druk. Nu, ruim 125 jaar later, heeft de neerlandicus Johan Koppenol enkele van deze verhalen opnieuw uit de oude doos gehaald. Hij heeft daarvoor auteurs gekozen die dicht bij de

gebeurtenissen hebben gestaan. Dit betreft behalve het anonieme dagverhaal (een journaal), ook de korte beschrijving van beleg en ontzet door Fruytiers. De moderne lezer krijgt van dit laatste boekje echter slechts een fragment voorgeschoteld. Wel compleet is de ook in 1874 uitgegeven brief van Janus Dousa aan Willem van Oranje. De samensteller voegt verder nog een brief van het Leidse stadsbestuur aan Oranje toe, uit de collectie van de Universiteitsbibliotheek van Leiden.

Het vijfde en laatste stuk uit de bloemlezing betreft een aantal fragmenten uit het dagboek van de in Amsterdam verblijvende katholieke geestelijke Wouter Jacobsz. Hoewel dit dagboek in 1960 is uitgegeven, zal het voor velen, zeker in verband met het Leids ontzet, een onbekend verhaal zijn. De fraaie passages in het dagboek geven Koppenol de mogelijkheid om de ontwikkelingen ook vanuit katholiek perspectief te laten zien. Verder dan dat gaat hij echter niet. De beschikbare Spaanse beschrijvingen van de gebeurtenissen zijn volgens hem niet bruikbaar: die vindt hij weinig direct, te verstandelijk en analyserend.

Hier wreekt zich echter het uitgangspunt van de samensteller, die de voor historici zo moeilijk vatbare werkelijkheid wil laten zien en daarom zegt, alleen de meest directe bronnen te willen gebruiken. In het geval van een burgeroorlog, zoals de Nederlandse Opstand, is dit echter een illusie. Alle auteurs zijn namelijk partij bij de gebeurtenissen en geven een gekleurd beeld van de werkelijkheid. Wat Spaanse verstandelijkheid en analyse had daarbij als tegenwicht geen kwaad gekund. Bovendien geldt het argument van de directheid niet voor brieven van Spaanse betrokkenen. Spreekt bij de selectie niet de achtergrond van de samensteller als neerlandicus een woordje mee? Koppenol kan nu ongestoord de Spanjaarden voorzien van de aloude clichés uit de Zwarte Legende: het wrede Spaanse optreden en de gruwelijke bloedbaden die zij aanrichtten onder de bevolking van de Nederlandse steden. Daarin gaat hij zelfs nog verder dan de tijdgenoten, want hij laat de troepen van Alva ten onrechte ook in Bergen (Mons) en Haarlem onder de bevolking tekeergaan.

Verder mis ik in de bundel het 'waerachtich verhael' van de uitval naar de schans bij Boshuizen op 29 juli. Van dit verslag weten we namelijk zeker dat het nog tijdens het beleg is uitgegeven. Nog directere bronnen lijken mij niet denkbaar. Wellicht vindt Koppenol het bloederige relaas, waarbij

de Leidenaren bij hun uitval Spaanse en Italiaanse hoofden verzamelden om zo een premie op te strijken, niet passen in zijn beeld.

Maar dit alles neemt niet weg dat de samensteller een prachtig boekje heeft gemaakt dat een breed publiek zal kunnen aanspreken: in Leiden, maar natuurlijk ook daarbuiten. De herdenking van 3 October bezit immers de status van een nationale gebeurtenis en het ontzet wordt overal ter wereld herdacht. Voorlopig kunnen we met dit boekje zeker vooruit. Het maakt een aantal oude verhalen goed toegankelijk. Wellicht dat er in 2024 (bij 450 jaar) nog een keer een uitgebreide verzameling oude verhalen over beleg en ontzet kan worden samengesteld.

RAYMOND FAGEL

Christine Kooi, *Liberty and Religion. Church and State in Leiden's Reformation 1572-1620.* Brill, Leiden 2000. ISBN 90-04-11643-5. € 106

Dit boek is een bewerking van een proefschrift dat in 1993 werd verdedigd aan de Yale University. Het gaat, zoals de titel aangeeft, over de verhouding tussen de stad Leiden en de Gereformeerde kerk in de Sleutelstad. Deze beide instellingen duidt de schrijfster aan met respectievelijk de begrippen macht en gemeenschap. Er bestonden op dit gebied in de Republiek in de eerste halve eeuw na het midden van de jaren zeventig van de zestiende eeuw, drie verschillende vormen. In steden als Dordrecht en Amsterdam heerste integratie: de gereformeerde kerk en de stad werkten nauw samen in het bestuur van religieuze en politieke kwesties. In Delft en Rotterdam kwam het tot een consensus, dus overeenstemming op vele terreinen die echter niet zo ver ging als steden met integratie van beide instellingen. Ten slotte bestond antagonisme (tegenstellingen tussen stedelijke en kerkelijke overheid), waar vooral Gouda en Utrecht voorbeelden van waren. Volgens Kooi past Leiden vooral in een verhouding gekenmerkt door antagonismen. Maar, zoals zij duidelijk laat zien, kwamen naast perioden met conflicten ook tijden voor van overeenstemming tussen het gereformeerde kerkgenootschap en het stadsbestuur. Uitvoerig komen deze ontwikkelingen aan de orde in dit voorbeeldig opgezette en helder uitgewerkte boek.

Vanaf 1572, toen in Leiden de Gereformeerde kerk het monopolie kreeg over de openbare godsdienstuitoefening, waren er enkele jaren later (in 1579) slechts 800 à 900 mensen lidmaat van de kerk, welk lage aantal verklaard kan worden door de strenge eisen die aan het lidmaatschap werden gesteld. In de Gereformeerde (of Calvinistische) kerk zag de stedelijke overheid een bondgenoot. De stad beschouwde dit kerkgenootschap als een soort administratief orgaan en verwachtte te worden geraadpleegd over de kerkelijke politiek, met name over de benoeming van predikanten en andere leden van de kerkenraad.

Na enige jaren wilde de kerk meer onafhankelijkheid, speciaal op het gebied van de aanstelling van functionarissen. De ideeën van gematigde calvinisten als Coolhaes, die de staat stelde boven de kerk, liepen toen bijna uit op een schisma. Dit werd voorkomen in het 'Arbitraal Accoord' van 1580, waarin een compromis werd gesloten over de kerkelijke ambtsdragers.

In de periode 1580-1600 heerste op kerkelijk gebied rust. Het belangrijkste thema binnen de kerk was de discipline. Zo werd bij de uitsluiting van de predikanten Coolhaes en Hackius nauw overleg gepleegd met het stadsbestuur. Niet alleen vrijzinnige maar ook radicale calvinisten dolven in deze periode het onderspit.

Vlak voor het Twaalfjarig Bestand braken de heftigste conflicten los die de Gereformeerde kerk in Leiden ooit kende. De ideeën van twee Leidse hoogleraren Arminius en Gomarus over de predestinatie, het idee over welke mensen God wilde redden en welke hij veroordeelde, stonden in dit conflict centraal. Het stadsbestuur wilde beide opvattingen binnen de kerkenraad vertegenwoordigd zien. Maar de meerderheid van de kerkelijke gezagsdragers was tegen deze liberale visie en eiste een monopolie op voor de strenge richting binnen de kerk. Uiteindelijk wonnen de gomaristen, de aanhangers van deze laatste richting, en werden de arminianen uit de kerk en later ook uit het stadsbestuur gezet. Tevens betekende dit een einde van het Arbitraal Accoord en kon de kerk sindsdien zijn eigen functionarissen benoemen.

Toch blijft het stadsbestuur, omdat er in Leiden zo veel dissenters (niet-calvinisten) woonden, een gemeenschap van religieuze tolerantie. Alleen tegen de remonstranten, de aanhangers van Arminius, de lutheranen, die intern problemen hadden, en de Rooms-katholieken trad men op.

De halve eeuw tussen 1570 en 1620 die Kooi beschrijft leidt tot een

duidelijke taakverdeling tussen staat (stad) en kerk. Zij toont overtuigend aan dat conflicten overheersten maar dat daarnaast ook jaren van rust bestonden waarin de kerk zijn eigen ideeën vorm gaf over wie lidmaat kon worden en dus actief aan het kerkelijke leven kon deelnemen.

Niet op elk terrein staat de schrijfster even sterk: te sterk leunt zij op de gegevens van Posthumus van een halve eeuw geleden en ook haar gegevens over de Leidse bevolking zijn inmiddels wel genuanceerd.

Maar de lof voor haar werk overheerst uiteraard. Kooi heeft een heel helder boek geschreven waarin de nodige nuances ook goed uit de verf komen. Ook de vergelijkingen die zij met ontwikkelingen elders trekt zijn waardevol om de Leidse situatie goed aan te geven. Daarmee is het ook een uitstekend boek geworden voor beschrijvingen over stad en kerk in andere steden tijdens de Opstand.

DIRK JAAP NOORDAM

André Bouwman (ed.), *De Beetscollectie te Leiden. Inventaris van papieren en drukken uit het bezit van Nicolaas Beets (1814-1903) berustend in de Bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde.* Universiteitsbibliotheek Leiden, Leiden 2003. ISBN 90-74204-11-2. € 40

In een zeer lezenswaardig betoog schetst Peter van Zonneveld het leven en de betekenis van de prominente negentiende-eeuwer Nicolaas Beets. Hoewel Beets, beter bekend onder zijn schrijversnaam Hildebrand, eigenlijk alleen maar tijdens zijn studententijd in Leiden gewoond heeft, zijn er toch tal van relaties met Leiden gebleven. Dat het archief van de schrijver juist in Leiden terechtgekomen is, is wel toeval. Omstandig wordt verteld hoe allerlei brokken en porties archief en documentatie hier verzeild geraakt zijn. Daarna wordt een overzicht van de rubrieken (A t/m H) en stukken of 'dossiers' gegeven, met jaartallen. Hierna komt een inventaris. Anders dan die van archivarissen wordt hier niet alleen een hoofdbeschrijving gegeven, maar volgt tot in de kleinste details een specificatie die werkelijk niets te wensen overlaat. Ieder snippertje papier wordt soms omstandig beschreven, alles wat maar enige toelichting behoeft wordt toegelicht en alles wordt haast pijnlijk nauwkeurig verantwoord. Na 'De papieren' worden ook 'De drukken' op

dezelfde wijze behandeld; dat zijn vooral overdrukken van vrijwel alles wat Beets ooit in druk heeft laten verschijnen. Na enkele bijlagen besluit een uitvoerige index het geheel.

Met een uiterst precies persoon als Beets, die ook nog eens jarenlang kon beschikken over de hulp van zijn dochter Aleide als een soort secretaresse, lijkt het gemakkelijk om een archief, ook al is het vrij uitgebreid, snel te inventariseren. Gezien echter de taakopvatting van de auteur heeft dit nog heel wat tijd, en vooral moeite, gekost, maar het eindresultaat is dan ook in een woord: fantastisch.

P.J.M. DE BAAR

J.A. van Doorn-Beersma en D.J. Faber (red.), *Het Leidse pluche. 150 jaar Gemeentebestuur in Leiden.* Vereniging Jan van Hout, Leiden 2001. 296 p., ISBN 90-806586-1-8, € 22,46 (leden van de Vereniging Jan van Hout € 19,97)

Ter gelegenheid van de herdenking invoering van de Gemeentewet van 1851 gaf de Werkgroep Leden Leidse Gemeenteraad een boek uit met gegevens van 580 mannen en vrouwen die in de periode tussen september 1851 en juli 2001 zetelden op het Leidse pluche. Het ging daarbij niet alleen om de leden van de gemeenteraad, maar ook om burgemeesters, secretarissen en ontvangers.

Het ambitieuze en arbeidsintensieve project heeft geleid tot een zeer geslaagd boek dat zelfs meer bevat dan de titel doet vermoeden. Naast de gegevens over de gezetenen op het pluche bevat het ook enkele artikelen die het functioneren van de Raad en de verkiezingen ervoor in het licht stellen. De belangrijkste auteur van de bijdragen die de gegevens in een kader stellen is W. Bleijie die allereerst een overzicht geeft van de omstandigheden waaronder de Gemeentewet van 1851 ging functioneren. In een tweede, eveneens verhelderend, artikel komen de verkiezingen voor de Raad, de kiezers, politieke partijen en zetelverdeling aan de orde. Verder behandelt Bleijie in een meer statistisch hoofdstuk 'Pluche in namen en cijfers'. Naast zijn drie bijdragen komt in een korte tekst nog de Noodwet van 1945/46 aan de orde.

Het leeuwendeel van het boek is gereserveerd voor de gegevens van de

raadsleden en andere op het pluche gezetenen. Zo veel mogelijk worden hun persoonlijke gegevens behandeld, zittingsperiode, lidmaatschap van raadscommissies, de organisaties waar men namens de Raad in zitting had en andere 'netwerkfuncties' waar men persoonlijk deel van uitmaakte en ten slotte een rubriek algemeen waarin bijvoorbeeld familierelaties aan de orde komen. Met deze gegevens is een 'prosopografie' ontstaan, een soort collectieve biografie. Hiermee schaart de Werkgroep zich in de Leidse traditie van bijdragen die de politieke elite van de stad vanaf de dertiende eeuw tot 1795 behandelen. Het laatste product daarvan is het werk van Jaap Moes en Dirk Jaap Noordam (ed.), *Macht, aanzien en welzijn. Nieuwelingen in het Leids stadsbestuur, 1200-1795* (Leiden 2003).

Elders is veel prosopografisch materiaal verzameld van groepen zoals leden van de Wetgevende Vergadering van 1795, raadsleden van Amsterdam en leden van de Provinciale Staten van Noord-Holland. Het 'Pluche-boek' onderscheidt zich echter van veel van deze werken door het volgen van de gegevens tot het begin van de 21e eeuw.

Met dit recente tijdsperspectief ontstond wel het probleem van privacy. Relatief veel raadsleden van na 1945 waren niet geneigd tot openbaarmaking van hun burgerlijke staat of relatie. Ik mag, zonder hun privacy te schenden, wijzen op p. 253 (rechter kolom) en p. 198 (rechter kolom). Anderzijds voorbeeldig is de vermelding bij oud-wethouder Hennie Koek (p. 155). Helaas is inzicht in het persoonlijk leven van Pluche-leden moeilijk gemaakt, zeker als het materiaal vergeleken wordt met de vermeldingen van huwelijken van de mensen van voor de Tweede Wereldoorlog. Maar deze tegenstelling privé- versus openbaar belang zal ook bij andere prosopografische studies van na 1945 gelden en een analyse van de persoonlijke achtergronden van vertegenwoordigers van de elite soms onmogelijk maken.

Andere problemen in dit 'Pluche-boek' hadden wel opgelost kunnen worden. Vermeldingen van politieke richtingen in de negentiende eeuw zijn soms onjuist, iets waarop Herman Amptmeijer de Werkgroep wees. Zijn kritiek zal ik hier uiteraard niet herhalen, wel een enkel schoonheidsfoutje: de hoogleraar Van der Boon Mesch kan onmogelijk een gereformeerde politieke richting hebben aan gehangen in een tijd dat partijen niet en zelfs hun voorgangers, de kiesverenigingen, nauwelijks bestonden.

Verschillende gegevens die zonder veel moeite hadden opgespoord kunnen

worden, ontbreken, zoals de overlijdens van De Clercq (1885), Tieleman (1914) en Land (1903); andere vermeldt Amptmeijer in zijn opmerkingen.

Soms zijn de gegevens van de netwerkfuncties verre van volledig, zoals bij De Sturler (25 in de periode 1880-1900, in plaats van de in het boek vermelde 11), Tieleman (17 en niet 7).

Hiervoor bleek impliciet al dat verschillende opmerkingen later zijn verwerkt en wel op de Website van de Vereniging van Jan van Hout. Een groot voordeel daarvan is in de uitbreiding van de netwerkfunctionarissen het voorzien van een beginjaar, maar (nog?) geen eindjaar. Zo kan inderdaad een analyse worden gemaakt van specialisaties en concentraties van interesses van raadsleden, waardoor meer inzicht komt over de werking van deze Leidse elite. Dat verschillende lacunes echter nog wel gevuld kunnen worden, lijkt vanzelfsprekend. Maar dit project ligt niet stil en wordt door verder onderzoek van Werkgroepleden en onderzoekers buiten deze groep alleen maar waardevoller. Ook zonder deze voortgang blijkt het Plucheboek onmisbaar voor degenen die geïnteresseerd zijn in de Leidse politieke elite van de laatste anderhalve eeuw.

DIRK JAAP NOORDAM

Agnes van Steen, *Van Leidse HBS tot Rembrandt Scholengemeenschap. 1864-1999.* Leiden 2001. 216 p., ISBN 90-806569-1-7. € 19,50

Dit is een gedenkboek over 135 jaar Middelbaar Onderwijs in Leiden. De leraren van de Rembrandt Scholengemeenschap hebben het boek van hun werkgever, de gemeente Leiden, ten geschenke gekregen bij het 135-jarig jubileum. Tegelijkertijd was het een afscheidscadeau ter gelegenheid van de opheffing van de school. Een verhaal over honderdvijfendertig bewogen schooljaren maar zonder *happy end*. Want het droevige en niet geheel verdiende einde van 'de Rembrandt' is toch wel wat je het meeste bijblijft na lezing van dit vlot geschreven en prachtig met oorspronkelijk bronnenmateriaal geïllustreerde boek.

De Leidse HBS met vijfjarige cursus was een van de eerste hogere burgerscholen in Nederland. Opgericht in 1864, mocht de school zich binnen

scholen in Nederland. Opgericht in 1864, mocht de school zich binnen korte tijd in een degelijke reputatie verheugen. De HBS was een school met een veeleisend programma, aanvankelijk met een sterk accent op wiskundige en natuurwetenschappelijke vakken; in 1924 kwam er ook een 'economische' richting bij, de latere HBS-A. De directeuren waren zich bewust van hun maatschappelijke verantwoordelijkheid en publiceerden lijsten waaruit blijkt wat de leerlingen – of ze nu eindexamen hadden gehaald of niet – na hun schooltijd hadden bereikt. De Leidse HBS maakte zijn opdracht waar om het "[...] intellectueele, en het practisch voortbrengend vermogen van de kern des volks te verhoogen", aldus Thorbecke in 1863.

Wat moeten wij verstaan onder de 'kern des volks' van Thorbecke? Volgens Agnes van Steen was de HBS oorspronkelijk bestemd voor de middenstand en de hogere kringen. In de jaren zestig van de twintigste eeuw werd de doelgroep van het middelbaar onderwijs uitgebreid. Door invoering van de Mammoetwet (1968) wilde de overheid meer gelijke kansen scheppen voor kinderen uit de lagere sociale klassen. Wat heeft de HBS – en later de Rembrandt – betekend voor de sociale mobiliteit in Leiden en omgeving? Gezien de enorme stijging van het aantal leerlingen in het interbellum en vooral na de Tweede Wereldoorlog moet die betekenis niet gering zijn geweest.

De eerste directeur was dr. D. de Loos. Hij hield het vol vanaf de oprichting in 1864 tot maar liefst 1900. De Loos was gepromoveerd in de wis- en natuurkunde en gaf naast zijn directeurschap een behoorlijk aantal lessen scheikunde. Bovendien vond hij nog tijd voor een groot aantal maatschappelijke nevenfuncties in en buiten Leiden. Zo zat hij in het bestuur van de Leidsche Fabrieksschool, de Maatschappij voor Toonkunst en nog andere besturen. Verder was hij directeur van de broodfabriek en publiceerde hij in *De Economist* over 'Ons Dagelijksch Brood'. Bij zijn afscheid schonken de leerlingen De Loos een portret 'naar het leven getekend' door oud-leerling Jan Toorop. Dit portret is nu in bruikleen bij De Lakenhal.

De Loos was degene die de traditie vestigde om de resultaten van de leerlingen te publiceren, inclusief de bestemming van de eindexamenkandidaten. Wat komen we daaruit te weten over de oud-leerlingen van de Leidse HBS? Ze werden bijvoorbeeld ingenieur in Oost-Indië of doctor in de wis- en natuurkunde. Velen gingen naar de Polytechnische School te Delft of naar de Koninklijke Militaire Academie te Breda of ze kozen voor de studie

medicijnen of rechten. Ook een aantal bekende Leidse fabrikanten heeft zijn vooropleiding genoten aan de Leidse HBS, bijvoorbeeld F.H.A. Driessen, directeur van de Leidsche Katoenmaatschappij en J.C. Zaalberg, fabrikant van wollen dekens. De meisjes van de Leidse HBS kozen voor de studie medicijnen of farmacie, en er waren twee meisjes die een studie aan de TH Delft aanpakten. Zo heel veel meisjes zaten er trouwens niet op deze school, want sinds 1881 was er in Leiden een tweede gemeentelijke HBS gekomen, speciaal voor meisjes. Maar die school leidde niet op voor een erkend diploma en het studieprogramma was minder 'exact' en meer gericht op talen en cultuur, kortom op wat men in die tijd geschikt vond voor de meisjes als voorbereiding op het (huwelijks)leven. Als een meisje dus toch wilde studeren of een beroep uitoefenen waarvoor een exacte vooropleiding vereist was, ging ze naar de jongens-HBS. "Invloed op den gewonen gang van zaken heeft de aanwezigheid dezer meisjes niet in het minst!", zo staat te lezen in het verslag van De Loos over het jaar 1889. Leiden maakte zijn reputatie van liberale gemeente dus waar: er was vrijheid van schoolkeuze. In 1922 waren er op de jongens-HBS 51 meisjes op een totaal van 274 leerlingen. De meisjes-HBS had in die tijd in totaal ongeveer honderd leerlingen.

Het boek van Agnes van Steen is als bijdrage tot de sociale geschiedenis van Leiden geslaagd te noemen. Dit is vooral te danken aan de compositie. Het boek is in tweeën verdeeld, waarbij het eerste deel een aantal thema's belicht, terwijl het tweede deel meer chronologisch van opzet is. In het eerste deel komen de sociale groepen die samen de schoolgemeenschap vormen, allemaal apart aan bod. Dan hebben we het natuurlijk over leerlingen en leraren, maar ook over niet-onderwijzend personeel en ouders. Je ziet hoe de toenemende complexiteit van de samenleving ook de school beroert. Waar de docentenvergadering in 1963 nog kon besluiten dat een leraar geen pedagoog is maar didacticus, profileert de school zich in de jaren negentig juist als opvoedende school die de veiligheid en de leerlingbegeleiding hoog in het vaandel heeft. Waar de leerlingen aanvankelijk veel activiteiten ontplooiden op het gebied van muziek, toneel, schoolbals, schaaksport, schoolkranten en schoolclubs, leiden de leerlingen tegenwoordig hun sociale leven en uitgaansleven liever buiten de school om. Waar de directeur aanvankelijk zelf de administratie en de uitlening van de bibliotheekboeken verzorgde, kwamen langzamerhand een professioneel management en een uitgebreide

administratieve staf aan de school verbonden. Waar de HBS oorspronkelijk de voorbereiding was op technische en natuurwetenschappelijke studies, raakten de exacte vakken steeds meer uit de gratie, zowel bij de jongens als bij de meisjes. Aan de inventiviteit van de leraren heeft het niet gelegen, getuige het 'polderproject Cronesteyn' waarin alle derdeklassers bij de vakken biologie, aardrijkskunde, tekenen, natuurkunde en scheikunde samenwerken.

Er veranderde dus heel veel in het schoolleven in honderdvijfendertig jaar, maar merkwaardig genoeg is de centrale stelling van Agnes van Steen, dat er juist heel weinig veranderd is. Zie de titel van het eerste deel *Een school is een school is een school*. En dat klopt ook: de school is een eigen binnenwereld. Het samenzijn van leraar en leerlingen in het klaslokaal, het spijbelen, het huiswerk, de rapportcijfers en het eindexamen: het zijn even zovele constanten die hun eigen wetten oproepen. Agnes van Steen geeft ook leuke inkijkjes in het schoolleven 'van alle dag': het vervalsen van handtekeningen van de ouders, de minnende paartjes, de eindexamenstunts, de zingende conciërge en de amanuensis die eenmaal per jaar de slinger van Foucault ophangt aan het plafond boven het trapgat in het gebouw aan de Burggravenlaan. En niet te vergeten de leraar Nederlands die zijn werk omschreef als "het werpen van valse paarlen voor echte zwijnen".

Jubileumboeken van middelbare scholen zijn meestal alleen interessant voor de leerlingen en leraren die zelf op die school hebben gezeten. Maar voor dit boek gaat dat niet op. Het is een stukje geschiedenis van Leiden dat uitnodigt tot nader onderzoek, bijvoorbeeld over de mate waarin het onderwijs sociale mobiliteit mogelijk maakte of over de ontwikkeling van het beroep van leraar.

TINEKE VAN LOOSBROEK

Boudien de Vries, *De eerste 3 October-feesten: volksvertier of vermaak voor de burgerij?* SDU-Uitgevers, Den Haag 2002 (3 Oktoberlezing 2002). 25 p., ISBN 90-12-09701-0. € 7,50

In deze in druk verschenen lezing is ingegaan op het verschijnsel 3 oktoberviering, en dan met name voor de onderste lagen van de bevolking. De

betere standen hadden van oudsher tijd genoeg en ook geld om eventuele behoeften aan feest op een gepaste of ongepaste wijze bot te vieren. De centrale vraag is dan ook of het na het ontstaan van de speciaal voor dit doel opgerichte vereniging een echt volksfeest werd, en hoe dat zich verhield tot andere feesten, kermis en vergelijkbare zaken. Mw. De Vries gaat daartoe diep in op het verenigingsleven in Leiden rond 1886, het jaar waarin voor het eerst van een georganiseerd feest op 3 oktober sprake was, al was twee jaar eerder, bij de onthulling van het standbeeld van Van der Werf, ook al spontaan een en ander gevierd. De Commissie voor de Volksbijeenkomsten van het Departement Leiden van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen nam hierbij min of meer het voortouw; men had daar ervaring met feesten. Maar er was in die tijd een baaierd aan verenigingen die zo bij tijd en wijle wel eens een feestje bouwden, doorgaans bij een jubileum van die vereniging of een harer bestuurders. Tal van soorten verenigingen passeren aldus de revue. In vergelijking met Haarlem schijnt Leiden echter bijna de helft minder verenigingen, clubs, naaikransjes en noem maar op gehad te hebben. Nu zijn er van Haarlem prachtig overzichtelijke jaarboekjes, waar je naar hartelust en eenvoudig kunt tellen, terwijl dat bij Leiden veel minder het geval is; denkelijk geven de Leidse adresboeken en -boekjes niet alle bestaande verenigingen, waardoor het telwerk zeer bemoeilijkt wordt. Het lijkt toch wel kras dat Leiden, nauwelijks kleiner qua aantal inwoners dan Haarlem, een zoveel minder goed ontwikkeld verenigingsleven gekend zou hebben. Het lijkt wenselijk dat daar nog eens wat diepgaander onderzoek naar ingesteld wordt. Een uitputtende opsomming van alle gevonden verenigingen zal trouwens om vele redenen nuttig zijn. Het is te prijzen dat in de lezing, ondanks dat er toch wel veel verenigingen genoemd zijn, nergens een 'opsommerige' sfeer is ontstaan.

Ook is er wel detailkritiek mogelijk. Zo schrijft zij (p. 9): "Een Leidse afdeling van de landelijke Maatschappij voor Toonkunst bestond al sedert 1834." Hier is zij slachtoffer geworden als vele anderen: zelfs geboren Leidenaars verwarren vaak de Maatschappij voor Toonkunst (alleen te Leiden), opgericht in 1834, en de 'concurrerende' Afdeling Leiden van de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst, opgericht in 1875 (die landelijke Maatschappij was al in 1829 opgericht). En haar uitspraak (p. 13): "Er werd stilzwijgend van uitgegaan dat 'leden' alleen sloeg op 'heren' en niet op

'dames'" wordt gevolgd door een heel betoog dat die bewering juist volstrekt ontkracht: er waren echt wel (enkele) dames lid. "Dit patroon: wel weduwen, en een enkele zelfstandige vrouw, nooit gehuwde vrouwen, is ook voor andere verenigingen in deze tijd voor te stellen." Maar is dat zelfs anno 2003 zo ontzettend veel anders met gehuwde vrouwen? Gaan zij niet nog vaak schuil achter hun man, en zijn huisgenootlidmaatschappen en dergelijke niet speciaal in het leven geroepen om dit verschijnsel wat beter zichtbaar te maken? Zelfs nu vrouwen zonder enige beperking van vrijwel iedere vereniging lid en bestuurslid kunnen worden, is de verhouding bepaald nog niet overal *fifty-fifty*. En wat de allerlaagste klassen van de bevolking betreft: worden de ongeschoolde arbeiders anno nu wel lid van (culturele) verenigingen, ja zelfs van de 3 October-Vereeniging, toch de vereniging bij uitstek voor het gewone volk? Veel verder dan de vakbond komen ze toch ook nu nog niet? De hele passage over de deelname van vrouwen en laagste klassen aan het verenigingsleven moet als niet de allerbeste gekwalificeerd worden.

Al met al is het een verhaal dat veel inzicht geeft in het verenigingsleven aan het eind van de negentiende eeuw, maar voortgezette studie is bijzonder aanbevelenswaardig.

P.J.M. DE BAAR

Louis Sicking, *Geuzen en glippers. Goed en fout tijdens het beleg van Leiden.* SDU-Uitgevers, Den Haag 2003 (3 Oktoberlezing 2003). 31 p., ISBN 90-12-09964-1. € 7,95

In zijn gloedvolle betoog heeft Sicking op een heel afstandelijke manier gekeken naar de sentimenten die ten tijde van beleg en ontzet binnen en buiten de stad Leiden heersten. Zowel degenen die de stad verlieten (de glippers) als degenen die bleven (de geuzen) komen daarbij met hun respectievelijke motivaties uitvoerig ter sprake. En vanzelfsprekend ook de zeer grote middengroep, die niet kon of wilde kiezen en alles maar in berusting over zich heen liet komen. De extremisten aan beide zijden hebben zoals gebruikelijk volop in de belangstelling gestaan (vooral de haviken in het stadsbestuur, zoals Janus Dousa, Jacob van der Does en Jan van Hout), maar de grote grijze massa is altijd wat monddood gebleven. Nu wordt juist aan die

groepering de meeste aandacht besteed. Wellicht is het losbarsten en min of meer uitkristalliseren van de recente discussie over goed-fout en als (inmiddels toch wel volledig onderuitgehaalde) 'alternatief' grijs, de reden dat er herhaaldelijk en meestal zeer toepasselijk parallellen getrokken worden tussen de omstandigheden in en rond 1574 en die uit de periode 1940-1945. Van tal van personen, zelfs een aantal in een bijlage vermeld, wordt nagegaan hoe ze zich gedroegen, dus of ze tot een bepaalde groep te rekenen waren. Dat valt niet altijd mee: sommige ondubbelzinnige katholieken, zoals Jan van Baersdorp, waren niet altijd even rechtlijnig in hun handelen, en sommige calvinisten gedroegen zich ook behoorlijk wankelmoedig. Het waren dan ook niet de minste vragen waarvoor de Leidenaars in de periode 1572-1574 gesteld werden: moet je de stad wel of niet overgeven? Door het doorwrochte betoog van Sicking zal bij veel toehoorders (en nu lezers) meer begrip ontstaan voor de haast onmogelijke keuzes waarvoor de toenmalige Leidse elite, en sommigen van de overige bewoners, stond.

Vanzelfsprekend wordt ook de 'heldenrol' van Pieter Adriaensz. van der Werf behandeld. Op p. 21 vermeldt Sicking dat die "tot zijn grote verdriet moest boeten voor zijn wankelmoedigheid tijdens de laatste weken van het beleg en werd vervangen als burgemeester. Hij was echter niet geheel uit de gratie en werd tijdelijk 'gedegradeerd' tot lid van de veertigraad. In 1576 werd hij alweer burgemeester." Hier wordt Van der Werf echter toch wel enige oneer aangedaan. Hij was gedurende het politieke jaar van 11 november 1572 tot 10 november 1573 een van de drie gewone burgemeesters en promoveerde als enige tot presiderend burgemeester in het jaar van 11 november 1573 tot 10 november 1574. Toen prins Willem de Zwijger in oktober 1574 in Leiden kwam en de regering verzette, bedankte hij Van der Werf inderdaad. Maar die had toch nog maar een maand te regeren, en een verlenging met nog eens een jaar was absoluut tegen alle Leidse privileges en vrijheden, waarvoor iedereen toch zo hard gevochten had? Die kon de prins toch zomaar niet opzij zetten om zijn oude strijdmakker van het eerste uur op het pluche te houden? Misschien moet in zoverre Sicking gelijk gegeven worden dat als Van der Werf wel alle eer en glorie verdiende, hij al per 11 november 1575 herkozen had kunnen zijn tot burgemeester; nu duurde het een jaar langer. Om uit dat iets vervroegd aftreden meteen te concluderen dat Van der Werf het in ieder geval bij de prins verbruid

zou hebben en 'gedegradeerd' werd, is niet gerechtvaardigd. Aan de andere kant is dat ook weer niet onmogelijk; daartoe zullen andere bronnen een oplossing moeten bieden. Maar Van der Werf sneuvelde in ieder geval niet tijdens een bijltjesdag (die er overigens helemaal niet was, zoals Sicking aantoont) en was blijkbaar toch wel zo capabel, dat hij daardoor haast onmisbaar was voor een goed bestuur van de stad. En gelukkig vergeet een mens doorgaans snel. Te hopen is dat dat niet het lot is van deze toch zo goede lezing!

P.J.M. DE BAAR

Emiel van der Hoeven, *Register op de Leidse Jaarboekjes 1904-2001.* Vereniging Oud Leiden, Leiden 2002. 207 p., ISSN 0922-6699. (Voor leden van Oud Leiden)

Met een kleine variant op een eertijds bekend lied zou men kunnen zeggen dat een studieboek zonder register hetzelfde is als een café zonder bier. Geldt dit voor ieder serieus werk, het gaat helemaal op voor een serie als het *Leids Jaarboekje* met zijn grote verscheidenheid aan artikelen. Wie van plan is iets te onderzoeken over de stad of zijn omstreken, grijpt allicht naar het register van de boekjes om te voorkomen dat hij of zij onnodig werk gaat verrichten.

Er zijn twee soorten registers op de reeks *Leidse Jaarboekjes*, een gedrukt en een getypt. Het laatste bevindt zich op de studiezaal van het Gemeentearchief Leiden en is tot ongeveer 1965 vrijwel volledig. Iedere naam en ieder trefwoord uit elk artikel staat op een fiche, wat het zoeken erg makkelijk maakt. De rol van deze index wordt thans overgenomen door een cd-rom waarop alle jaarboekjes in gedigitaliseerde vorm opgenomen zijn. Overigens is het een veelgehoorde klacht dat het zeer veel moeite kost om die cd-rom aan de praat te krijgen; omdat er ook geen getypte handleiding bij zit waarin het opstarten uitgelegd wordt, blijft de inhoud voor denkelijk velen een 'gesloten boek'.

De gedrukte registers zijn inmiddels zes keer verschenen (1934, 1948, 1958, 1970, 1983 en 2002) en verschillen nogal van elkaar. Het register van 1970 is het eerste dat consequent met twee rubrieken werkt, personen/zaken resp. schrijvers, en is door zijn overzichtelijkheid bruikbaarder dan

de voorgaande. Het register van 1983, verschenen bij de 75e jaargang, trok de consequentie van de editie uit 1970 door en presenteerde een groot trefwoordenregister dat, volgens de redactie, aan veel vragen tegemoet zou komen. Dat klopt wel. De gebruiker grijpt niet vaak mis en zal daar de niet altijd even briljante vormgeving graag voor over hebben. Dit register is door P.J.M. de Baar vervolgd tot en met 1998 op precies dezelfde voet, doch slechts in enkelvoud geplaatst op de studiezaal van het Gemeentearchief; het is duister waarom zijn werkstuk niet vervolgd is tot en met 2001 en daarna in druk uitgebracht.

Emiel van der Hoeven, de samensteller van het jongste register, verschenen bij het eeuwfeest van de Vereniging Oud Leiden, heeft gekozen voor een index op titeltrefwoorden. Dat heeft, zoals alles, zijn voor- en nadelen. Het maakt het vinden van personen en begrippen die niet in de titel staan wel erg moeilijk, maar heeft het voordeel dat een trefwoord uit een wat langere titel bijna altijd te vinden is. Een aantal voorbeelden moge dit verduidelijken.

Wie iets zoekt over Leiden en de tiendaagse veldtocht, vindt in Van der Hoevens register geen ingang op dat begrip, omdat het niet in de titel van het artikel ('Een schijndode in Leiden') voorkomt. Nu zal niet iedereen geïnteresseerd zijn in de bijdrage van Leidenaars aan de veldtocht, maar ook 'dichterbij' komen dezelfde moeilijkheden voor.

Wat is er Leidser dan 3 October? Er mag van een register dan ook worden verwacht dat dit voor een zo belangrijk onderwerp goed in elkaar zit. Een vergelijking tussen de twee jongste registers levert aardige dingen op. De index van 1983 maakt onderscheid tussen Beleg en Ontzet. De nieuwsgierige moet dan zowel bij de B als bij de O kijken. Van der Hoeven zet alles bij het woord Beleg. Beide registers zijn echter niet consequent. Wie de Leidse Glippers wil opzoeken, kan die in beide slechts bij de G vinden, terwijl de glippers evenzeer bij het beleg en ontzet horen als haring en wittebrood. Weliswaar geeft het register van 1983 bij de ingang Beleg het jaartal van het artikel, 1956, maar daar word je niet veel wijzer van wanneer je de inhoud niet kent. De enige manier om daarachter te komen is te gaan zoeken in de inhoudsopgave van de jaargangen.

Deze voorbeelden zijn met zeer vele aan te vullen, wat hier niet nodig is. Toch is vermelding van een paar eigenaardigheden wel op zijn plaats. Enige tijd geleden moest ik iets opzoeken over het St. Willibrorduscollege

in Katwijk, een Jezuïetenschool voor gegoede rooms-katholieke jongens. Bij de naam van de school ving ik in beide gevallen bot. Het register 1983 vermeldde het college uitsluitend bij de ingang Katwijk. Omdat geen van beide woorden in de titel van het artikel ('Het Zant en zijn bewoners') voorkomt, is het onmogelijk het college in het register 2002 te vinden.

Ook het register uit 1983 heeft zo zijn eigenaardigheden. In 1965 stond in het jaarboekje een interessant artikel over de motetboeken van de Pieterskerk. Het woord "motet", dat centraal staat in het artikel, is in 1983 niet terug te vinden bij dat woord, maar alleen bij Pieterskerk. Datzelfde geldt voor een artikel over het klooster Mariënpoel uit jaargang 1905: wel bij Van der Hoeven bij de M, omdat dit woord in de titel staat, en niet alzo bij het vorige register. Daar is het slechts terug te vinden bij Boudewijn van Swieten, die nogal vaak voorkomt in het verhaal.

Concluderend kan worden vastgesteld dat geen van beide registers zaligmakend is. De prachtig vormgegeven index van Van der Hoeven heeft nauwelijks tot geen echte trefwoorden – zoals Cees Waal, de voorzitter van de Vereniging Oud Leiden, in zijn voorwoord ook zegt – wat het zoeken nogal moeilijk maakt. Het register van 1983 is niet consequent in zijn trefwoorden. Vrij vaak hebben de samenstellers gekozen voor het eerste woord van een titel van een artikel.

Nog lastiger ligt een en ander bij het opzoeken van personen. Mannen en vrouwen wier namen niet voorkomen in de titel van een artikel of daar slechts een enkele keer worden genoemd, zijn niet te vinden. Het register van 1983 is gebruiksvriendelijker dan dat van twee jaar geleden, maar in beide gevallen geldt dat je eigenlijk de titels van alle artikelen moet weten. Zelfs de meest verknochte Leidenaar krijgt dat niet voor elkaar. Hoe het ook zij, ze horen allebei in de kast van iedere inwoner dezer stad te staan.

PETER OTGAAR

Signaleringen

Ike de Loos en Victoria Goncharova (ed.), *Vilnius, Library of the Lithuanian Academy of Sciences, Department of Manuscripts, F22-95.* The Institute of Mediaeval Music, Ottawa 2003. ISBN 1-896926-50-9

Dit dikke boek bestaat voor het grootste deel uit een fotoreproductie van het origineel, dat helaas aan de onderzijde en enigszins aan de zijkant beschadigd is door vermoedelijk vocht, waardoor gering tekstverlies te betreuren is. Ondanks enige doordruk van de achterkanten van de pagina's is het geheel goed te lezen. Zelfs de muzieknoten zijn voldoende leesbaar om de melodie te kunnen reconstrueren.

Het betreft een processionale-hymnale van een reguliere kanunnikes uit het klooster Mariënpoel bij Leiden, in 1556 geschreven door Adrianus Goudanus – uit een ander manuscript ook bekend als "Heer Adriaen Adriaenssoen, socius ende capellaen van Poel" – voor gebruik door de non Maria Arnoldusdochter (eventueel Aernoutsdr.). Dit zangboek van deze non (of zij een voorzangster of dirigente was vertelt de historie helaas niet) is via onnaspeurlijke wegen verzeild geraakt in de hoofdstad van Litouwen. Van dit klooster is relatief veel bekend, en vooral is ook al veel studie verricht naar de manuscripten die enige relatie ermee hebben.

Het uitgeven van het manuscript is bijzonder trouwhartig gebeurd. Alle muziekstukken zijn bestudeerd en waar een identificatie mogelijk was, wordt de titel gegeven enz.; alleen al de indices beslaan 23 bladzijden. In totaal werden drie stukken ontdekt waarvan nog nergens anders een parallel bekend was, dus tot nu toe geheel onbekend waren. Er is ook een beperkte inleiding, waarin vooral ingegaan wordt op de betekenis van het manuscript. Enige

inkadering binnen de geschiedenis van het klooster wordt eigenlijk niet gegeven. Enkele inlichtingen werden verstrekt door prof. Obbema, maar deze heeft blijkbaar niet de meest recente literatuur over het klooster doorgegeven. Zo wordt smartelijk gemist een verwijzing naar de in het Jaarboek 1999 verschenen bijdrage van Cees Doedijns, 'Verzuchtingen van een rentmeester. Over de inkomsten van het klooster Mariënpoel in de zestiende eeuw' (p. 15-35; met de daar genoemde recente literatuur), en nog sterker naar *Geloftebriefjes Augustinessenklooster Mariënpoel bij Leiden (1428-1573)* van W.P. Bouwman (Goes 2000). Mevrouw Bouwman bestudeerde de 54 bewaard gebleven gekalligrafeerde geloftebriefjes – dat zijn de met een (versierd) kruis ondertekende geloften van armoede, kuisheid en gehoorzaamheid die een non, conversin of donatin aflegde bij intrede in het klooster. Hoewel een viertal van die briefjes hergebruikt zijn door de naam van een overleden of uitgetreden non uit te krassen en op de vrijgekomen plek een nieuwe naam te schrijven, zijn de meeste een echte bron van kennis voor de handschriften van denkelijk de pater of diens socius van het klooster. Dat laatste is onzeker en verdient een grondige studie, zeker in samenhang met het nu zo fraai uitgegeven manuscript uit Vilnius.

I.W.L. Moerman, *Groenesteeg. Een historische begraafplaats in Leiden.* Stichting tot instandhouding van de begraafplaats Groenesteeg Leiden, Leiden 2000. 71 p., ISBN 90-9014130-8. € 9 (voor leden van de Vereniging Oud Leiden € 6,75)

In 1994 verscheen, onder (mede)redactie van de auteur, het boek *Groenesteeg. Geschiedenis van een Leidse begraafplaats.* Dit vertelde in de vorm van bijdragen van diverse auteurs het verhaal over de totstandkoming en later gebruik van deze begraafplaats. Een groot deel bestond uit de lijst van alle hier begravenen. Het huidige boek is als het ware een herdruk, maar met een ander voorwerk. Enkele van de artikelen zijn vervallen, terwijl nu een rondleiding langs een aantal graven van prominenten veel nadruk krijgt. Er is dan ook veel werk gemaakt van de kleine biografietjes van de meest ook nu nog welbekende personen uit vooral de negentiende eeuw. Dat is wel aardig, maar kan slechts als eerste indruk werken; van veel van die illustere lieden bestaan heel wat uitvoeriger levensbeschrijvingen elders, waarnaar helaas niet in een literatuuropgave of noten verwezen wordt. Voor wie een bezoek aan

de prachtige begraafplaats wil brengen, is de nieuwe versie dus handiger; voor wie iets meer historische achtergronden wil, is de oorspronkelijke uitgave toch meer aan te bevelen.

G. Visser e.a., *150 jaar Christelijke Scholen in Leiden 1853-2003.* Protestants Christelijke Schoolvereniging Leiden, Leiden 2003. 76 p. Niet in de handel

'Aap, noot, mies ...'; vele generaties kinderen hebben op de lagere school leren lezen en schrijven met deze woordjes, die op gegeven moment werden vervangen door 'boom , roos, vis ...' De woordjes staan vermeld in een mooi verzorgd boekje dat de Protestants Christelijke Schoolvereniging heeft uitgegeven ter gelegenheid van 150 jaar christelijk lager onderwijs in Leiden. De eerste christelijke lagere school werd in 1853 opgericht en was gevestigd aan de Oude Vest. Het was een school voor kinderen van 'meervermogenden'. In 1870 kwam daar een school voor 'onvermogenden' bij en in 1874 een school voor 'mindervermogenden', die gevestigd was aan de Pieterskerkgracht. Deze laatste verhuisde in 1925 naar het Plantsoen. Toen was inmiddels de Lager onderwijswet van 1920 aangenomen waardoor het bijzonder onderwijs financieel werd gelijkgesteld met het openbaar onderwijs en de kosten van stichting en onderhoud voor Rijk en Gemeente kwamen.

Andere christelijke lagere scholen kwamen onder andere aan de Oosterstraat en de Munnikenstraat en werden genoemd naar de straten waaraan ze lagen. Na de Tweede Wereldoorlog, werden de scholen genoemd naar leden van het Koninklijk Huis, zoals Irene, Juliana of Bernhard.

In 1985 maakte de wet op het basisonderwijs dat de kleuterscholen bij de lagere scholen werden gevoegd en zo ontstonden de basisscholen. Tegen die tijd is de christelijke moraliserende teneur wel uit de meeste leesboekjes verdwenen. Vóór die tijd kwam het christelijke karakter van deze scholen niet alleen in de keuze van het leesmateriaal tot uitdrukking, maar bijvoorbeeld ook in het feit dat leerlingen op maandagochtend een 'psalm- of gezangvers' uit hun hoofd moesten kennen en dat de bijbelse geschiedenis werd onderwezen. Voor dit onderdeel werd een cijfer op het rapport gegeven. Daarnaast werd er natuurlijk een cijfer gegeven voor 'neutrale' vakken zoals het lezen, het (schoon)schrijven, de taal (met als onderdeel het dictee), het

rekenen (waar het opdreunen van de tafels bij hoorde) en vakken als aardrijkskunde, geschiedenis en tekenen.

Uiteraard moesten ook de meesters en juffrouwen voor de klas het juiste geloof zijn toegedaan en beschikken over een Akte van Bekwaamheid.

De speurtocht in het archief van de Protestants Christelijke Schoolvereniging heeft uiteindelijk een leuk boekje opgeleverd, al bevat het geen doorwrochte geschiedenis van het protestants christelijk onderwijs. Het historisch verhaal is daarvoor te fragmentarisch en uit het recentere verleden worden complete krantenartikelen afgedrukt om het verhaal te vertellen. Hierdoor is het vooral een boekje geworden om lekker bladerend, de vele illustraties te bekijken en hier en daar een anekdote te lezen. Het is alleen jammer dat geen juffrouw of meester – zonodig met het rode potlood – door de tekst is gegaan om de vele kromme zinnen te verbeteren. Desondanks zal het boekje bij iedereen, christelijk of niet, herinneringen oproepen aan een belangrijke periode van hun leven.

[Wietske Donkersloot (red.)], *Njord 1874-1999. Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het 125 jarig bestaan van de Koninklijke Studenten Roei Vereniging "Njord" op 5 juni 1999.* Leiden 2000. 182 p., ISBN 90-9013453-0. € 10

Dit fraai in lichtblauw (de huiskleur van Njord) ingebonden gedenkboek is, naar vermoed kan worden, veel dank verschuldigd aan eindredacteur Wietske Donkersloot, die daarmee een werkelijk begeerlijk naslagwerk voor de in Njord en de roeisport belangstellenden gerealiseerd heeft. Alleen gaat het herhaaldelijk verkeerd afbreken van wat langere woorden, waarbij van twee klinkers achter elkaar er eentje zomaar spoorloos in de computer verdwijnt, op het laatst toch wel behoorlijk irriteren. En de (korte) bijschriften bij de illustraties zijn ook niet het allersterkste punt; daarin zitten nog wel eens onbegrijpelijke foutjes. Maar verder is het een prima overzicht van de indrukwekkende geschiedenis van de club en de (studenten)leden, personeel, gebouwen, boten, en vooral niet te vergeten: de vele behaalde overwinningen. De naar een bij de Noormannen bekende godheid Njord (een soort equivalent van Poseidon/Neptunus) genoemde vereniging wist telkens weer prima roeiers voort te brengen, die niet alleen keihard roeiden, maar ook in hun latere leven hoge maatschappelijke posities wisten te bereiken.

De geschiedenis van de eerste honderd jaar is min of meer een samenvatting van wat in oudere gedenkboeken en publicaties al eerder geschreven is, en werd grotendeels chronologisch opgezet. De afgelopen 25 jaar zijn thematisch behandeld. De meeste aspecten zijn zo te zien wel redelijk uitputtend behandeld, maar een thema als het algemene reilen en zeilen wat geldmiddelen betreft, komt niet uit de verf; het blijft nu voornamelijk steken in leuke anekdotes over de baromzet. Tot slot volgen lijsten met namen van ereleden, leden van verdienste, en behaalde overwinningen bij de Varsity en overige roeiwedstrijden. Irene Eijs, een bekend lid van Njord, behaalde bij voorbeeld tussen 1988 en 1998 maar liefst 72 eerste prijzen en staat daarbij op een tweede plaats in de eregalerij.

Samenvattend: een absoluut lezenswaardig boek, voor wie interesse in roeien heeft.

J. Sluysmans e.a., *Reünistenalmanak Augustinus 2003.* Stichting Oud-Leden Augustinus, Leiden 2003. 191 p. Niet in de handel

Een vijfkoppige redactie heeft bewonderenswaardig veel werk verzet om niet alleen de teksten van de vijf schrijvers, maar ook een ongelofelijke hoeveelheid plaatjes te selecteren of te maken. De lay-out is heel levendig, afwisselend, soms verrassend. Naast stukjes tekst met een soort historische beschouwing komen er veel interviews met oud-leden voor. Die zijn over het algemeen leuk te noemen, maar je moet wel wat van de achtergronden kennen om dat te kunnen waarderen. Het boek is duidelijk voor een ons-kent-ons-publiek, voor en door de leden, en amper voor de buitenwereld. Met zoveel schrijvers en medewerkers is het geheel wel wat brokkelig geworden en bepaald geen afgerond betoog. Maar de grote afwisseling biedt wel voor elk wat wils en is telkens verrassend. Zo is er zelfs een interview met de 'huisdrukker' Jan Karstens, iets wat je toch niet meteen zou verwachten.

Bij al dit geschrijf uit zovele pennen, is het aantal missers toch verwaarloosbaar, hetgeen ook voor de redactie pleit. Dat er in de ledenlijst nog de meeste fouten of onbegrijpelijke zaken zit, zal niemand verbazen. Slechts een kleine discrepantie: een (mede)naamgever aan de Rooms-Katholieke Studenten-Vereniging 'Sanctus Augustinus', althans als we het wel erg op

literaire werken uit de negentiende eeuw lijkende verhaal daarover zouden mogen geloven, was ene Stijn van Ruyvenbroeck, een Belg (en niet in het Album Studiosorum te vinden). Op p. 84 staat dat hij op 1 september 1870 bij de slag om Sedan sneuvelde, terwijl op p. 86 noot 3 als zijn levensjaren 1846-1871 genoemd worden. Maar deze ene iets beschadigde appel in de mand kan de inhoud van het geheel bepaald niet te schande maken.

Wibo Burgers (red.), *Langs Leidse winkelpanden. Een wandeling langs 37 historische winkelpanden in Leiden.* Primavera Pers in samenwerking met Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (STIEL), Leiden 2003. 80 p., ISBN 90-5997-001-2. € 4,95

Wie van architectuur houdt, en dan met name uit de periode van de Jugendstil, mag dit boekje niet laten liggen. Het zit vol goede zwart-wit foto's en de geboden staalkaart kan zeer representatief genoemd worden. Het is een wandelroute en dan vallen wel enkele beslist bezienswaardige panden buiten de route, maar het belangrijkste krijgt men in ieder geval wel te zien. Het geheel is prima verzorgd en ook de inhoud van de beschrijvingen van de panden is zonder meer verantwoord te noemen; vaak is de historische informatie ontleend aan artikelen in het blad *Stielz* en scripties van studenten kunstgeschiedenis. De beschrijvingen ademen erg een kunsthistorische sfeer en zijn doorgaans veel groter dan de blokjes met historische gegevens, waarbij die laatste vrij onevenwichtig zijn: over een paar panden onnodig ver en gedetailleerd teruggaand, van de meeste niet veel meer dan een bouwjaar of bouwtijd. Nieuw onderzoek naar de geschiedenis van de beschreven panden schijnt niet gedaan te zijn, maar de (ervaren) auteurs hebben betrouwbare literatuur gebruikt. Dat klinkt zeer solide en dat is het ook, maar geheel foutloos is het toch ook weer niet (afgezien van het probleem dat er geen bronvermelding is, zodat je niet precies weet waarop bepaalde beweringen steunen). Zo bijvoorbeeld op p. 46 over het pand Koornbrugsteeg 5: [hiervan] "is weinig bekend. Het is gebouwd in het midden van de zeventiende eeuw ..." Bij Van Oerle (*Beschrijving* p. 410) is na te slaan dat deze steeg in 1669 verbreed werd, waarbij de oostelijke gevelwand achteruit werd gezet. Dat achteruitzetten geldt ook voor de zijgevel van Breestraat 106. Iets dergelijks speelt bij de beschrijving van het pand

Botermarkt 15 (p. 48 en 18): hier is nooit het wanthuis gevestigd geweest, de fraaie houten winkelpui dateert niet uit 1879, maar moest volgens het bestek van architect Jacobus van der Heijden voor P.L.D. Snijers tussen 18 juni en 7 juli 1894 worden gemaakt, en stamvader Jacobus Snijers was niet afkomstig uit Noord-Frankrijk, maar blijkens zijn overlijdensakte van 1 oktober 1851 uit Wouw, bij Bergen op Zoom, waar hij op 26 juni 1776 geboren schijnt te zijn. Zo zijn er ook nog opmerkingen te maken over de bewering dat architect H. Lamberts in 1933 werkzaam was bij Gemeentewerken Leiden (p. 33; in ieder geval beslist niet in 1933, toen hij het pand Breestraat 52 ontwierp), het bestaan van een 'octrooi' van de VOC om specerijen of althans 'koloniale waren' te verkopen (p. 53), en meer van dat soort pietepeuterige details. Afgezien van dat men vaak 'in commissie liegt', het kan aan het geheel amper afbreuk doen. Een absolute aanwinst voor de stadswandelaar !

[C.B.A. Smit e.a.], *Woningbouwvereniging Buitenlust 1925-2000. Sociaal en ondernemend.* [Woningbouwvereniging Buitenlust, Oegstgeest 2000]. 85 p., ISBN 90-9013788-2. € 5,67

Al in 1990 schreef Cor Smit een uitvoerige studie over de geschiedenis van deze woningbouwvereniging; deze is nu in druk verschenen, aangevuld met de geschiedenis van de laatste tien jaar. Het is een klein epos van een oorspronkelijk uit tramwegpersoneel bestaande groep woningzoekenden, die met steun van de overheid heel veel tot stand heeft weten te brengen. Overigens was het niet altijd steun: in de dertiger jaren werkte de gemeente Oegstgeest flink tegen. Al vanaf het eerste begin waren er stemmen die dit soort eenvoudige lieden liever niet in hun deftige woonplaats zagen verschijnen. Het eerste blok woningen is dan ook een beetje in een uithoek van de gemeente gebouwd, aan het spoor van de tram waarbij de meesten hun brood verdienden. Verder is het vooral het verhaal van de ontwikkeling van een clubje gedrevenen van het eerste uur tot een fiks uit de kluiten gewassen bureau met tal van medewerkers met tal van taken. Het is een klein maar fijn boekje!

Leonard Kasteleyn, *Vervolging en bescherming, joden in Leiden 1933-1945.* Stedelijk Museum De Lakenhal, Leiden 2003. 80 p. € 18

Tegelijk met een tentoonstelling in De Lakenhal over hetzelfde onderwerp verscheen dit boekje, dat een zeer indringend beeld geeft van het leven en lot van de joodse gemeenschap in Leiden, als het ware culminerend in een trieste en lange lijst van al degenen die dachten in vrede hier te kunnen leven, maar in grote meerderheid in Sobibor en Auschwitz het leven lieten. De auteur beweert dat naar verhouding van de Leidse joden er nog vrij veel de oorlog overleefd hebben; voor deze en andere beweringen geeft hij echter geen bronnen, zodat dat moeilijk controleerbaar is. De lezer wordt blij gemaakt met een verwijzing naar een studie die nog zal gaan komen en veel uitvoeriger zal zijn, maar of dat een reden mag zijn om dus maar niet aan bronvermelding te doen? Omdat dit, naast een indringend en ontroerend, vooral een goed boek is, doet het nu al verlangen naar die alomvattende publicatie. Overigens is niet alleen de stad Leiden, maar de hele regio daaromheen behandeld.

Har Meijer, *Val dood! en andere praktijkverhalen.* De Kler, Leiden 2003. 137 p., ISBN 90-70084-38-4. € 12,50

Dit boek is een soort vervolg op het boek *Kopstoot, en andere praktijkverhalen*, gesignaleerd in het *Jaarboek* 2002 p. 228. Het ademt geheel dezelfde geest en kortheidshalve kan daarnaar verwezen worden. Hoezeer velen van elders veel genoegen aan het lezen van dit boek zullen beleven, is dit boek in diepste wezen volstrekt ongeschikt voor lezers uit andere plaatsen dan Leiden of Oegstgeest. In tal van zinnetjes of op zich onschuldig lijkende woordjes zit een diepere en typisch Leidse wereld verscholen. Pas als je Leiden van binnen en buiten kent, kun je dit boek naar volle waarde appreciëren. Maar dan is het ook echt een genot, soms om je een deuk te lachen, soms ook om een brok van in je keel te krijgen. Maar met een lach en een traan zullen veel Leidenaars zich best wel aangenaam verpozen.

Maarten 't Hart, *Het meisje met de zwarte nagels.* De Kler, Leiden 2002. 22 p., ISBN 90-70084-34-1. € 7,50

Dit boekje is een niemendalletje, hoewel zeer verzorgd en wellicht daarom enigszins prijzig. Maar kostelijke schrijvers schrijven nu eenmaal kostbare werken. Het feit dat de thans in Warmond wonende 't Hart veertig jaar lang trouw lid is van de Openbare Bibliotheek Leiden, heeft hij als een mijlpaal neergezet en met leuke herinneringen versierd. Het (zeer mooie) meisje met de zwarte nagels (dat zijn geen nagels met rouwranden, maar zwartgelakte), die bij die bibliotheek werkte, is er een van. Dat uitgerekend zij de eer kreeg om in de titel te figureren is niet een vlag op een modderschuit, maar eerder een vod op een luxe jacht, want het verhaal leest verder heerlijk weg. Auteur 't Hart blijkt al vanaf zijn vroege jeugd een enorme leeshonger te hebben gehad, om niet te zeggen dat hij onverzadigbaar was. Heel aardig zijn zijn beschrijvingen van de bij de verschillende door hem bezochte (of liever: geplaagde) bibliotheken in Maassluis, Vlaardingen, Schiedam, Rotterdam en Leiden heersende sfeer en zijn karakterisering daarvan, zoals de door hem, als notoir gereformeerde, bezochte roomse boekenpakhuizen en het daarbij werkzame personeel. Die nuffige, truttige juffen uit zijn jeugdjaren werden langzamerhand vervangen door hippe meiden. Hij maakt er geen geheim van dat zijn bezoek aan vooral de Leidse bibliotheek Reuvens zeker niet alleen maar boeken, maar evenzeer de knappe en soms ook aardige grietjes achter de balie gold – haast nog meer. En dat gedurende zeer vele jaren. Laten we dit boekje dan ook maar beschouwen als een eerbetoon niet alleen voor 't Hart zelf als senior-boeklener, maar ook voor al die leuke meisjes, waarvan dat met die zwarte nagels op de ereplaats.

Jasper Groos, *Leiden lekker wild. Over natuur in de stad.* Gemeente Leiden, Dienst Milieu en Beheer, Leiden 2003. 79 p., ISBN 90-807961-1-5. € 10

Dit boekje, dat geschreven werd in het kader van het project 'Natuurdoelstellingen voor de stad', een onderdeel van het uitvoeringsprogramma Ecologisch beleidsplan gemeente Leiden 2002-2005, is vooral een lust voor het oog; er zijn tal van fraaie kleurenfoto's in opgenomen van planten en dieren en

mooie plaatjes van de stadsnatuur in Leiden. Ook in de steenwoestijn van de stad leeft en groeit en bloeit er heel wat onverwachte 'natuur'. Na een introductie over het onderwerp en de definities volgt een bespreking van de natuurwaarden in zowel de stad als het omliggende platteland. Tal van veel voorkomende planten en dieren worden wat uitgebreider behandeld, met vaak aanwijzingen op welke plaatsen ze doorgaans zijn te vinden. Het boekje besluit met een aantal aanbevelingen hoe men zo natuurvriendelijk mogelijk met zijn eigen tuin kan omgaan. En daarmee blijkt het boekje meer gericht op de toekomst dan op het verleden, al blijft het hoe dan ook een leuk boekje.

Het is alle dagen feest in Leiden! Feest- en gedenkdagen uit verschillende landen en culturen. Stichting Leiden, Stad van Vluchtelingen, Leiden 2003. 146 p., ISBN 90-80-7950-1-1. € 10

Het is een aardige gedachte geweest om eens een overzicht te maken van alle feestdagen die bij zoveel mogelijk groeperingen gevierd worden. Behalve 3 October gelden deze feesten uiteraard in heel Nederland, en de onderhavige publicatie verdient het wel om elders de nodige aandacht of navolging te krijgen. Er hebben tal van mensen aan meegewerkt, onder wie als een van de belangrijkste wel Cor Smit te noemen is, en diens nasporingen hebben de nodige aardige achtergrondgegevens opgeleverd. Ook zijn er heel wat interviews met vooral allochtonen opgenomen, die het geheel vooral verlevendigen, zelfs al moet iemand wel eens erkennen eigenlijk heel weinig meer aan een bepaald feest te doen.

Het boekje, in een ringband, behandelt alle feesten en herdenkingen doorgaans heel grondig. Van diverse feesten zijn foto's opgenomen, hetgeen duidelijk wat toevoegt aan de tekst. Over de feesten zelf, dus de opnamecriteria, zal amper discussie mogelijk zijn. Zelfs bij een feest als Sacramentsdag, in 2004 op 10 juni, dat bij de Nederlandse katholieken al decennia volstrekt uit de gratie is en nog slechts als in het voorbijgaan genoemd wordt in de mis op de zondag erna, kan betoogd worden dat de meer orthodoxe roomsen uit zuidelijker en oostelijker landen dit nog wel redelijk intensief vieren. Ook de teksten zijn zeer leesbaar, zij het in een lilliput-letter gedrukt. Wat ook erg opvalt is het vele gebruik van het woordje "zou". Dat de schrijvers

en schrijfsters zelf blijkbaar niet altijd meer overtuigd zijn van de letterlijke woorden uit de Bijbel, zal anno nu wellicht begrijpelijk zijn, maar zoals het er staat, leest het toch ook weer wat ongemakkelijk. Er moeten toch wel formuleringen te vinden zijn om van alles over de soms wat merkwaardige typisch roomse feesten te vertellen, zonder steeds maar van een twijfel of ontkenning van het bijbelverhaal te getuigen. Ook is het afwisselen van een taalgebruik van haast academisch niveau naar (heel prettig!) basisschoolniveau niet prettig. Maar in zijn totaliteit kan gezegd worden dat het best een heel leesbaar en aardig verhaal is, dat verdient om door velen, ook buiten Leiden, gelezen te worden, en dat nieuwe drukken in volgende jaren hoort te krijgen. Dan is er wellicht ook de gelegenheid om kleine foutjes van het niveau Koninginnedag op 31 april (p. 8) eruit te halen en nog eens te kijken naar bijvoorbeeld het beweerde ten aanzien van het gebruik om bij Kerstmis kousen of schoenen voor cadeautjes klaar te zetten; dit is in Nederland toch nergens een traditie? Is hier misschien al te sterk gekeken naar de Angelsaksische Santaclausviering? Dit soort zaken kan dan meteen aangevuld of nader uitgelegd worden. Het idee en het boekje verdienen het.

In de Jaarboeken 1989-2003 opgenomen artikelen

ALTENA, MARGA
Het oog van de meester. Arbeidsters in de fotografie van wollenstoffenfabrikant Krantz & Zonen 1999, 101-125

ARDONNE, INGRID, en JAAK SLANGEN
'Ssst... homoseksueel!' De Leidse Studenten Werkgroep Homoseksualiteit (1968-1970) als kwartiermaker voor het Leidse COC 1997, 134-169

ARNOLDUS, ROB
Tegen de gewoonte in. De invoering van de werkloosheidsverzekering in Leiden, 1903-1909 1993, 134-155

BAAR, P.J.M. DE
In memoriam Herman Kleibrink 1991, 24- 25
Dirk van Eck en zijn reactie op het aanplakken 1993, 156-159
Hoe Leidse ambtenaren in 1944 aan hun winterwortelen kwamen 1995, 142-157
Het kortstondig bestaan van de Leidse suikerraffinaderij van Julien Parat 1996, 50- 65
De schoorsteen van Krantz-Zuurdeeg uit 1871 1997, 76- 83
'De Nijverheid'. IJzer-, koper- en metaalgieterij van D.A. Schretlen 1998, 92-127
Gedenktekens en monumenten 1940-'45 in Leiden 2003, 135-157

BARENDREGT, L.
De Vereeniging tot Verbetering van de Volksgezondheid te Leiden, 1867-1900. Milieu-activisme en elitaire sociale bewogenheid in de tweede helft van de negentiende eeuw 1995, 102-127

BOUWENS, DENISE, en ASTRID KREISCHER
Werkloosheid in Leiden. Werkloosheidsbeleid en werklozenzorg in de gemeente Leiden, 1929-1939 1992, 130-163

DEIJK, FRANK VAN
Breien voor het leger. De Leidenaar Dirk Weijers (1784-1857) en zijn geprivatiseerde werkverschaffing aan minvermogenden 2002, 57-101

DOEDEIJNS, CEES
Verzuchtingen van een rentmeester. Over de inkomsten van het klooster Mariënpoel in de zestiende eeuw 1999, 15- 35
FABER, D.J.
Een laat-middeleeuwse obsessie? Vroomheid in Leiden in het aangezicht van de dood 1995, 24- 43
FRIJNS, ANTOINETTE (A.J.M.)
De ommegaanders van het weeshuis aan de Hooglandsekerkgracht 1994, 32- 47
'Wie wel en wie niet?' Leidse wezen naar de koloniën Frederiksoord en Veenhuizen, 1821-1869 1995, 44- 71
FRIJNS, A.J.M., en D.J. NOORDAM
Leidse weesjongens en hun minnen in de achttiende eeuw 1997, 32- 44
GÖRTS, AD
Leidse slagers 1940-1946. Een onderzoek naar de middenstand 1991, 99-131
HEIJDEN, MANON VAN DER – zie: HOUSTON, RAB
HORST, THIJS VAN DER
In memoriam N. van der Horst 1995, 22- 23
HOUSTON, RAB, en MANON VAN DER HEIJDEN
Banden over zee. Huwelijken en scheidingen tussen Nederlanders en Schotten in het midden van de achttiende eeuw 1998, 59- 91
JASSIES, NICO
Marinus van der Lubbe en de Rijksdagbrand 1999, 126-171
KAN, FRED VAN
Roep mij onder de geredden. Armenzorg van de middeleeuwse Leidse elite 2000, 13- 30
KREISCHER, ASTRID – zie: BOUWENS, DENISE
KRUSE, ELLEN
Leidenaren en immigranten in de Gouden Eeuw: integratie of groepsvorming? 1996, 35- 49
LAURIER, JAN
'Wevers waren vroeger natuurlijk ook niet dom' 1993, 80- 89
LUIJK, MADELON VAN
'Ter eeren ende love Goodes'. Religieuze lekenbroeder- en zusterschappen te Leiden, 1386-1572 1998, 23- 58
MEULEN, ADRI VAN DER, en PAUL SMEELE
Werklust en De Nijverheid. De pottenbakkers van Hazerswoude in de negentiende eeuw 2002, 102-171
MOERMAN, I.W.L.
De familie Le Poole 1996, 66- 87
MOES, JAAP
Over het ontstaan van de Sociale Werkvoorziening voor

gehandicapten in Leiden: van particuliere blindenwerk-inrichting tot Gemeentelijke Werkplaats, 1929-1947 1996, 130-162
Omzien en vooruitkijken: tien jaar Dirk van Eck-Stichting 1997, 13- 22
Terug van weggeweest. Over de zeventiende-eeuwse weef-getouwen in Leiden en een textielhistorisch museum in de Sleutelstad 1999, 36- 62
Het uitgavenpatroon van een Leids gemeenteraadslid in de negentiende eeuw: Jan van Heukelom (1813-1886). Een bijdrage aan de geschiedschrijving van Leidse elites 2002, 15- 56
Portret van dame met deken. De firma J.C. Zaalberg & Zoon te Leiden omstreeks 1913 2003, 62-90

MOOR, GEERTRUIDA DE
De Antwerpenaar Hendrik II Hendriksz. van Etten (1544-1622); een vluchteling, die remigreerde 1994, 20- 31

MOOREN, H.J.H.
De heffing van het provisioneel middel in Leiden in 1748 1992, 18- 75
Crijn Visser. Een ondernemende claviger 1993, 90-115

NOORDAM, DIRK JAAP (D.J.)
Leidse arbeiders, arbeidsverhoudingen, arbeidersbeweging en verzet van arbeiders van 1750 tot 1980. Achtergronden bij een onderzoeksverslag 1993, 18- 29
In memoriam H.A. Diederiks 1995, 20- 21
De werknemers bij de Leidse textielfabriek Zaalberg in 1931-1932 1997, 116-133
In memoriam prof. dr. Hille de Vries (1931-1999) 1999, 13- 14
Paupers en plutocraten in Leiden in de vroegmoderne tijd 2000, 31- 62
Leiden in Last. De financiële positie van de Leidenaren aan het einde van de Middeleeuwen 2001, 16- 40

NOORDAM, D.J. – zie: FRIJNS, A.J.M.

OTGAAR, PETER
Mensenwerk. Het Gereformeerde Minne- of Arme Mannen- en Vrouwenhuis. Deel I: 1783-1817 2001, 61-103
Mensenwerk. Het Gereformeerde Minne- of Arme Mannen- en Vrouwenhuis. Deel II: 1818-1883 2003, 19- 61

OTGAAR, P.A.J., en J.F.J.G. VAN SCHAIK
Bordeelhoud(st)ers in Leiden 1853-1875 1991, 50- 83
Illegale prostitutie in Leiden in de tweede helft van de negentiende eeuw 1992, 80-105
De prostituant te Leiden in het laatste kwart van de negentiende eeuw 1993, 116-133
De Oranjefuries van 1887 en 1889 1994, 98-125

Tegen de klippen op. Het reilen en zeilen van het gesticht voor jeugdige gevangenen te Leiden, 1857-1865 1995, 72-101
'Vrolijk en te vreê': het wel en wee van Leidse jongens op Mettray (1851-1879) 1996, 88-129
Sociale onrust in Leiden, 1870-1902. Deel I: 1870-1895 1997, 45- 75
Sociale onrust in Leiden. Deel II: 1895-1906 1999, 63-100

PETER, POT
De onderkant van de Leidse samenleving 1750-1854 2000, 63- 94

RIJN, GERT-JAN VAN
Predikheren en pretmakers. De Leidse Christelijke Jongelingsvereniging Prediker 12: 1a tijdens het Interbellum 1997, 84-115

RIJN, GERT-JAN VAN, en MONIQUE WITTEMAN
'Omzien zonder wrok'. Herinneringen aan de Koninklijke Nederlandse Grofsmederij 1998, 128-187

ROOS, ANJO
Een 'swaarwigtigh ampt'? Vroedvrouwen en vroedmeesters in Leiden in de 18de eeuw 1990, 17- 48

SCHAIK, J.F.J.G. VAN – zie: OTGAAR, P.A.J.

SLANGEN, JAAK
Sociale vernieuwing anno 1890: Arnold Kerdijk en Hélène Mercier en de Leidse arbeidsenquête 1990, 49-102
Twee opzienbarende vondsten 1990, 113-117
In memoriam Hubert Johannes van Eck 1991, 20- 23
Een hete zomer in Boskoop: een traumatische vergissing van Dirk van Eck in 1901 1991, 84- 98
Vooruit, in plaats van achteruit. De Leidse coöperatie 'Vooruit' sinds 1901 1992, 106-113
Enkele aspecten van de strijd om de verzuiling van de Leidse arbeidersklasse (1880-1919) 1993, 46- 79
Van strenge sociaal-democraat tot scheurmaker. J.A.N. Knuttels aandeel in het schisma van Deventer (1909) 2000, 95-150
Communistisch verzet in en om Leiden. Enkele impressies en kanttekeningen bij de activiteiten van de gebroeders Olivier (1933-1945) 2003, 91-106

SLANGEN, JAAK (ed.)
Strijdbaar tot de bevrijding. Enkele herinneringen aan het verzetsverleden van Nico Olivier door zijn broer Jan Olivier 2003, 107-134

SLANGEN, JAAK, en ED VAN DER VLIST
'De eerste tik op mijn neus'. Jeugdherinneringen van Isaac Baart 1994, 146-167

SLANGEN, JAAK – zie: ARDONNE, INGRID

SMEELE, PAUL – zie: MEULEN, ADRI VAN DER

SMIT, COR
Stakingen in Leiden en de directe omgeving in de periode 1945-1960 1990, 103-112
De Leidse arbeidersbeweging 1993, 30- 45
Actie of onderzoek? De activiteiten van de Maatschappij ter bevordering van de Nijverheid en de Hervormde Diaconie tegen kinderarbeid 1994, 48- 97
In memoriam mr. Daniel Engel Krantz (1918-1998) 1998, 15- 22
Rondkomen in Leiden, 1850-2000 2001, 104-152
SMITHUIS, JUSTINE
Lopsen en de Moderne Devotie. Een Leids klooster nader bekeken 1996, 13- 34
TJALSMA, H.D.
Reactie op H.J.H. Mooren, 'De heffing van het Provisioneel Middel in Leiden in 1748' 1992, 76- 79
VELDEN, SJAAK VAN DER
Stakingen in Leiden 1868-2000 2002, 172-191
VLIST, ED VAN DER
'In goeder vreden ende borgerlijcke eenicheyt'. Leidse buurten in de zestiende eeuw 1989, 38- 60
De onnoemelijke daad. Sodom en Leiden in de vijftiende eeuw 1997, 23- 31
VLIST, ED VAN DER – zie: JAAK SLANGEN
VOORT, BEN VAN DER
Geschiedenis van de Rex-bioscoop 1994, 126-145
WANSBEEK-ZIJBRANDS, MARTINE
De katholieke armen- en wezenzorg in Leiden, 1572-1979 2001, 41- 60
WETERINGS, ERIC JAN
Sancta Veronica, 1929-1970 1995, 128-141
WITTEMAN, MONIQUE – zie: RIJN, GERT-JAN VAN
WOENSDREGT, IJME
Het archief van de jongerenbeweging verbonden met de FNV 1990, 119-122
WORTEL, DICK
Woelige tijden in Leiden 1989, 61- 80
ZONNEVELD, FRANS
Sociaal-economische conflicten in Leiden van 1880 tot 1980. Een vergelijking naar bedrijfstak en beroep 1992, 114-129
ZUURDEEG, J.
De dekenfabriek van de firma Jan Zuurdeeg en Zoon (1805-1933) 1991, 26- 49

In de Jaarboeken 1989-2003 opgenomen boekbesprekingen en signaleringen

De aanduiding PdB bij signaleringen staat voor P.J.M. de Baar

ARENDS, JANNY, en THOMAS VAN DUIN
Allemaal Leidenaars. Eén stad, verschillende bewoners. Tien Leidenaars over hun leven en de stad
Leiden 1994 (Marije Groos en IJme Woensdregt) 1995, 195-198

[ARMANDO e.a.]
Het beeld verwoord. Schrijvers in 6 Leidse musea
Leiden 1998 (Jasper Groos en Marije Groos) 1998, 226-227

ASSELT, W.J. VAN
Johannes Coccejus. Portret van een zeventiende-eeuws theoloog op oude en nieuwe wegen
Heerenveen 1997 (PdB) 2001, 196-197

BAAN, ELS DE
Schilder, brouwer, herbergier. Jan Steen (1626-1679)
z.p. z.j. (PdB) 2002, 195-198

BAAR, P.J.M. DE
Oud Leiden vanuit de lucht. Foto's KLM Aerocarto
Hoogeveen [1996] (Gert-Jan van Rijn) 1997, 202-203

BAARS, WILLEM L., JETTEKE BOLTEN-REMPT en DORIS WINTGENS HÖTTE
Harm Kamerlingh Onnes (1893-1985)
Oegstgeest 2000 (PdB) 2001, 202-203

BAER, RONNIE
Gerrit Dou 1613-1675
Den Haag 2000 (PdB) 2001, 197

BALJON-VAN DEN ENDE, K.P., e.a.
Honderd jaar vrijzinnigheid in het Leidse. Jubileumuitgave bij het eeuwfeest van de Vereniging van Vrijzinnige Hervormden Leiden/Oegstgeest
Leiden/Oegstgeest 1998 (Gert-Jan van Rijn) 1998, 216-219

BANGS, JEREMY
Pilgrim walking tour of Leiden
Leiden 1998 (PdB) 2001, 195-196

BEENAKKER, J.J.M., ed.
De Duin- en Bollenstreek in "caert" gebracht
Lisse 2001 (P.J.M. de Baar) 2001, 167-169

BEKKERS, GASTON
Het omheinde land. De geschiedenis van het Leidse stadspark
Leiden 1998 (Jasper Groos) 1998, 202-205

BERGE, A.P. VAN DEN
In het voetspoor van de geus.
Op zoek naar de sporen van Leiden ontzet
Zoetermeer 2001 (PdB) 2001, 193

BIERMAN, ANTOINETTE I.
Van artsenijmengkunde naar artsenijbereidkunde.
Ontwikkelingen van de Nederlandse farmacie
in de negentiende eeuw
Amsterdam 1988 (P.J.M. de Baar) 1992, 171-172

BINK, CORRIE, e.a.
'Ik zou nooit ergens anders willen wonen'. Vrouwen vertellen
over de geschiedenis van de buurten Maredorp en de Camp
tussen de vijftiger en negentiger jaren
Leiden 1992 (Jaak Slangen) 1993, 190

BLOK, GEMMA, en JOOST VIJSELAAR
Terug naar Endegeest. Patiënten en hun behandeling
in het psychiatrisch ziekenhuis Endegeest 1897-1997
Nijmegen 1998 (Jaak Slangen) 1998, 213-216

BORG, H.A. VAN DER
Vroedvrouwen: beeld en beroep.
Ontwikkelingen in het vroedvrouwschap in Leiden, Arnhem,
's-Hertogenbosch en Leeuwarden, 1650-1865
Wageningen 1992 (P.J.M. de Baar) 1993, 184-185

BOS, SANDRA
"Uyt liefde tot malcander" Onderlinge hulpverlening binnen de
Noord-Nederlandse gilden in internationaal perspectief
Amsterdam 1998 (P.J.M. de Baar) 2000, 169-172

BOUWMAN, ANDRÉ ed.
De Beetscollectie te Leiden. Inventaris van papieren en drukken
uit het bezit van Nicolaas Beets (1814-1903) berustend in de
Bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde
Leiden 2003 (P.J.M. de Baar) 2003, 165-166

BOVEN, M.W. VAN, A.M. FAFIANIE, en G.J.W. STEIJNS ed.
Pieter Vreede. Mijn levensloop
Hilversum 1994 (P.J.M. de Baar) 1995, 173-175

BRAND, HANNO
Over macht en overwicht. Stedelijke elites in Leiden (1420-1510)
Leuven/Apeldoorn 1996 (Dirk Jaap Noordam) 1997, 179-181

BRINKMAN, HERMAN
Het handschrift-Jan Phillipsz.
Hs. Berlijn, Staatsbibliothek Preußischer Kulterbesitz Germ. Qu. 557
Hilversum 1995 (P.J.M. de Baar) 1997, 181-184
Dichten uit liefde.
Literatuur in Leiden aan het einde van de Middeleeuwen
Hilversum 1997 (P.J.M. de Baar) 1997, 181-184

BRONS, INGRID, en ANNEMARIE POSTMA
Portret van een schildersjongen. Rembrandt van Rijn (1606-1669)
z.p. z.j. (P.J.M. de Baar) 2002, 195-198

BRUIN, ANDRÉ DE, en COK DE BRUIN
Zoekend naar zekerheid in het Groene Hart.
Zorgverzekeraar Zorg en Zekerheid 1825-2000
Hilversum 2000 (Jaak Slangen) 2000, 181-184

BRUSSEE, HENK
Den Langevaart of Nieuwewegh te Rynsborch.
Geschiedenis van een straat met allure
Rijnsburg 1999 (P.J.M. de Baar) 2000, 196-197

BRUIJN, J. DE, en G. HARINCK, ed.
Een Leidse vriendschap. De briefwisseling tussen Herman Bavinck en Christiaan Snouck Hurgronje, 1875-1921
Baarn 1999 (PdB) 2002, 223-224

BÜCH, BOUDEWIJN
De wereld in een vitrinekast.
Het volkenkundig museum en de rest van de wereld
Amsterdam-Antwerpen 2001 (PdB) 2001, 204-205

BUDEL, HENK, WIBO BURGERS en ERIC JAN WETERINGS
Het spoor van de industriële revolutie in een Hollandse stad.
Een wandeling langs twintig monumenten
van bedrijf en techniek in Leiden
Leiden 1998 (Rob Arnoldus) 1998, 221-222

BURGERS, WIBO, ed.
Langs Leidse winkelpanden.
Een wandeling langs 37 historische winkelpanden in Leiden
Leiden 2003 (PdB) 2003, 183-184

CEVAAL, WILLEM JAN, ed.
Een Hollands stadsorgel uit de Gouden Eeuw.
Het Van Hagerbeerorgel in de Pieterskerk te Leiden
Zutphen 1999 (P.J.M. de Baar) 1999, 174-175

CLERCQ, PETER RICHARD DE
At the sign of the Oriental lamp.
The Musschenbroek workshop in Leiden, 1660-1750
Rotterdam 1997 (C.A. Davids) 2000, 173-176

CLOTZ, HENRIKE L.
Hochschule für Holland.
Die Universität Leiden im Spannungsfeld zwischen Provinz,
Stadt und Kirche, 1575-1619
Stuttgart 1998 (PdB) 2001, 194

COEBERGH, DOROTHEA
Koetsen, klerken en 30 karbonaadjes.
Jeugdherinneringen van een Leidse notarisdochter
Leiden 1996 (Gert-Jan van Rijn) 1996, 174-175

COSIJN, MAARTJE, en CEES AHSMANN, ed.
50 Leidsche Meesters. Leidse ondernemingen in historisch perspectief
Leiden 1994 (IJme Woensdregt) 1995, 187-189

DAANE, MARCO
Doctor Diepvries. Heike Kamerlingh Onnes (1853-1926)
z.p. z.j. (P.J.M. de Baar) 2002, 195-198

DAM, PETRA J.E.M. VAN
Vissen in veenmeren.
De sluisvisserij op aal tussen Haarlem en Amsterdam
en de ecologische transformatie in Rijnland 1440-1530
Hilversum 1998 (P.J.M. de Baar) 1999, 175-177

DELEN, MARIE-ANGE D.
Hof en hofcultuur rondom Willem van Oranje (1533-1584)
Amsterdam 2001 (PdB) 2001, 193

DONGELMANS, B.P.M., P.G. HOFTIJZER, en O.S. LANKHORST
Boekverkopers van Europa.
Het 17de-eeuwse Nederlandse uitgevershuis Elzevier
Zutphen 2000 (P.J.M. de Baar) 2000, 163-165

DOORN-BEERSMA, J.A. VAN, en D.J. FABER, ed.
Het Leidse Pluche. 150 jaar Gemeentebestuur in Leiden
Leiden 2001 (Dirk Jaap Noordam) 2003, 166-168

DRIEL, L. VAN, en J. NOORDEGRAAF
De Vries en Te Winkel. Een duografie
Den Haag/Antwerpen 1998 (Jan de Putter) 2000, 179-180

DRÖGE, JAN
Het Stadhuis van Leiden.
Geschiedenis, beschrijving exterieur/interieur
Leiden 2001 (PdB) 2001, 191

DRÖGE, JAN, EVELYN DE REGT
en PIETER VLAARDINGERBROEK, ed.
Architectuur & monumentengids Leiden
Leiden 1996 (Ed van der Vlist) 1997, 203-204

DUIN, THOMAS VAN, en KASPER VAN OMMEN
Van stadspolder tot beschermd stadsgezicht.
Het ontstaan en de groei van de Professoren- en Burgemeesterswijk en Rijndijkbuurt
Leiden 2000 (P.J.M. de Baar) 2000, 190-192
Van stadspolder tot beschermd stadsgezicht.
Het ontstaan en de groei van de Professoren- en Burgemeesterswijk en Rijndijkbuurt
Leiden 2001 (PdB) 2001, 213

EVERTS, PHILIP, JACQUES VAN GENT en HANS HEESTERMANS, ed.
In de bocht naar links rechtdoor.
Over grachten, gebouwen, geleerden en gewone mensen in Leiden
Leiden 2001 (P.J.M. de Baar) 2001, 158-159

EIJK, D.J. VAN, en G. RIJLAARSDAM
Kadastrale Atlas Zuid-Holland 1832: Nieuwveen en Zevenhoven
Alphen aan den Rijn 2001 (PdB) 2002, 219-220

EIJSSENS, HENK, ed.
"Hoe zal het met mij afloopen?"
Het studentendagboek 1833-1835 van Jan Bastiaan Molewater
Hilversum 1999 (Ed van der Vlist) 1999, 184-186

ENEKEL, KARL, en CHRIS HEESAKKERS, ed.
Lipsius in Leiden
Bloemendaal 1997 (PdB) 2001, 194

FAGEL, RAYMOND
Leids beleg en ontzet door Spaanse ogen
Den Haag [1998] (Ed van der Vlist) 1998, 193-194

FEENSTRA, R.
Philips van Leyden en zijn bibliotheek
Leiden 1994 (Ed van der Vlist) 1995, 165-167

FRANSO, JAAP
Boeiende tijden in de Leidse Studenten Ekklesia.
Een participantenverhaal
[Leiden 1998] (Gert-Jan van Rijn) 1998, 216-219

GENESTE, DAVID, ALBERT GIELEN, en RICK WASSENAAR
L. van der Laan (1864-1942). J.A. van der Laan (1896-1966). Een katholieke architectenfamilie – rechtzinnig, maar veelzijdig en pragmatisch
Rotterdam 2002 (PdB) 2002, 230-232

GENT, JAN VAN, en GERARD VAN DER HOEVEN, ed.
Zoeterwoude 725
Alkmaar 2002 (PdB) 2002, 219

GERWEN, J.L.J.M. VAN, e.a.
Textielhistorische Bijdragen 36 (1996)
Enschede 1996 (Hille de Vries) 1997, 184-187

GLASER, MARTINE, MARK VAN HATTEM en BERT NATTER, ed.
75 jaar Federatie van Leidse Woningcorporaties 1919-1994
Leiden 1994 (Jaap Moes) 1994, 178-180

GOINGA, HANNIE VAN
Alom te bekomen. Veranderingen in de boekdistributie in de Republiek 1720-1800
Amsterdam 1999 (P.J.M. de Baar) 2000, 165-169

GOUDRIAAN, BUCK
Leiden in WO II. Van dag tot dag. Een kroniek van 10 mei 1940 tot 15 augustus 1945
Leiden 1995 (Jaak Slangen) 1995, 192-193

GROENVELD, S.
'Van vyanden und vrienden bedroevet'. De gevolgen van het beleg van Leiden voor de omgeving van de stad
Den Haag 2001 (P.J.M. de Baar) 2002, 200-202

GROENVELD, S., R.C.J. VAN MAANEN, en W.E. PENNING
Historische plattegronden van Nederlandse steden. Deel 7: *Leiden*
Lisse/Alphen aan den Rijn 1997 (Ed van der Vlist) 1997, 173-174

GROOS, JASPER
Leiden lekker wild. Over natuur in de stad
Leiden 2003 (PdB) 2003, 186-187

GROOS, MARIJE
25 jaar Kinderdagverblijf 'Het Konijn'
Leiden 1994 (Jaap Moes) 1994, 180-182

GROOS, MARIJE, en ED VAN DER VLIST
Van Barbaragasthuis tot De Bakkerij. Zes eeuwen sociale zorg aan de Oude Rijn in Leiden
Leiden 2001 (Cor Smit) 2001, 162-165

GUSSENHOVEN, GEORGE W.M.
Panorama. Zicht vanaf de Burcht
Leiden 2000 (Gert-Jan van Rijn) 2001, 157

HAAK, PAULINE, en CHRISTIAAN VOGELAAR
Het kabinet van Robert Fruin.
Een 19de-eeuwse kijk op de vaderlandse geschiedenis
Leiden 2001 (PdB) 2002, 222-223

HAAN, S.W.M.A. DEN, en P.M. KANN
Zucht om zich te oefenen in de lieflijke Zangkunst
Alphen aan den Rijn 1996 (Kees Walle) 1997, 191-192

HAASBROEK, J.N., M. ROOS, en R.C. LOOIJENSTEIN
Jacobswoude, daar waar ik getogen ben
z.p. 2001 (PdB) 2001, 214-215

HARST, GERARD VAN DER, en LEO LUCASSEN
Nieuw in Leiden.
Plaats en betekenis van vreemdelingen
in een Hollandse stad (1918-1955)
Leiden 1998 (Jasper Groos) 1998, 207-209

HART, MAARTEN 'T
Het meisje met de zwarte nagels
Leiden 2002 (PdB) 2003, 185

HECK, C.H.D.J. VAN, en P.J.M. DE BAAR
Honderd jaar sociale woningbouw in Leiden:
van Werkmanswoningen Eensgezindheid en
Leidse Woning Stichting tot Woningbouwvereniging Leiden
Leiden 1991 (Jaak Slangen) 1992, 172-176

HERUER, L.M.M., e.a.
Van griffel tot muis.
150 jaar katholiek onderwijs in Leiden 1846-1996
[Leiden] 1996 (Gert-Jan van Rijn) 1997, 200-201

HEYDEN, CAROLA VAN DER, en MAX DOHLE
Stijlfiguren. Theo van Doesburg (1883-1931)
z.p. z.j. (P.J.M. de Baar) 2002, 195-198

HIELKEMA, HARO, en ANITA HUISMAN
Oegstgeest-Rhijngeest
Amsterdam 1999 (PdB) 2001, 210

HOEVEN, EMIEL VAN DER
Excelsior: stokoud, maar springlevend 1902-2002
Leiden 2002 (PdB) 2002, 227
Register op de Leidse Jaarboekjes 1904-2001
Leiden 2002 (Peter Otgaar) 2003, 175-177

HOFTIJZER, P.G.
Pieter van der Aa (1659-1733), Leids drukker en boekverkoper
Hilversum 1999 (P.J.M. de Baar) 1998, 197-199

HOFTIJZER, P.G., e.a.
Special collections. A guide to the collections of Leiden University Library and neighbouring institutions
Leiden 2002 (PdB) 2002, 229

HOFTIJZER, PAUL, en JOS VAN WATERSCHOOT
Johannes Luchtmans. Reis naar Engeland in 1772
Leiden 1995 (P.J.M. de Baar) 1995, 170-173

HOOGEVEEN-BRINK, JOYCE
H.J. Jesse. Architect 1860-1943
Rotterdam 1997 (P.J.M. de Baar) 1997, 199-200

HUËT, G.L., J. RINZEMA en W. BURGERS, ed.
De Witte kerk. 'Bron door de eeuwen heen'
[Alphen aan den Rijn 2000] (P.J.M. de Baar) 2001, 169-171

HULKENBERG, A.M.
Van Zanten 1862-1987. Gedenkboek, uitgegeven bij het 125-jarig bestaan der B.V. Koninklijke Nederlandsche Bloembollenkweekerij en exporthandel Gebroeders van Zanten Hillegom
Kampen 1987 (P.J.M. de Baar) 1991, 139-140

JANSEN, DERK
Omwille van een gezegend eiland. Het leven van jhr. D.F. van Alphen tot 1816
Westervoort 2001 (PdB) 2001, 199-200

JANSEN, INGE, ed.
Kopstukken over topstukken
Leiden 2001 (PdB) 2001, 204

JONG, ERIK DE, CLEMENS STEENBERGEN en ED VAN DER VLIST
Eene aangename wandeling. Een schets van historische stads- en singelparken
Zutphen 1997 (Jasper Groos) 1997, 194-196

JONGE, HANS L. DE, en SILVIA DE LANGE
Benarde veste. Leidse stadsuitbreidingen door de eeuwen heen
Leiden 1997 (P.J.M. de Baar) 1997, 175-176

JONGSTE, JAN A.F. DE
Om de religie of om de vrijheid. Spanningen tussen stadhuis en kerk in Leiden na het beleg
Den Haag 1998 (I. Schöffer) 2000, 159-160

KAMP, AD VAN
Toen de tram nog reed in Leiden ...
Herinneringen aan een periode die veertig jaar geleden eindigde
Heiloo 2001 (P.J.M. de Baar) 2002, 211-212

KAPTEIN, HERMAN
De Hollandse textielnijverheid 1350-1600.
Conjunctuur & continuïteit
Hilversum 1998 (Dirk Jaap Noordam) 1998, 191-192

KARDUX, JOKE, en EDUARD VAN DE BILT
Newcomers in an old city.
The American Pilgrims in Leiden (1609-1620).
Leiden [1998] (P.J.M. de Baar) 1999, 179-180

KASTELEYN, LEONARD
Vervolging en bescherming, joden in Leiden 1933-1945
Leiden 2003 (PdB) 2003, 185

KETS, ANNEMARIE, MARIELLE LENDERS
en OLF PRAAMSTRA
Klikspaan. Studentenschetsen
Den Haag 2002 (P.J.M. de Baar) 2002, 205-206

KEUNING, K.J.B.
Geschiedenis van de wegen tussen Rijn en IJ
Haarlem 2000 (P.J.M. de Baar) 2000, 153-155

KONINGSVELD, A., en J.A. JACOBS
Een Kamer aan de Rijn. 175 jaar geschiedenis van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Rijnland
Leiden 1992 (P.J.M. de Baar) 1993, 182-184

KOOI, CHRISTINE
Liberty and Religion.
Church and State in Leiden's Reformation 1572-1620
Leiden 2000 (Dirk Jaap Noordam) 2003, 163-165

KOOIJMANS, LUUC
Vriendschap en de kunst van het overleven in de zeventiende en achttiende eeuw
Amsterdam 1997 (P.J.M. de Baar) 1998, 199-201

KOPPENOL, JOHAN
Leids heelal. Het Loterijspel (1596) van Jan van Hout
Hilversum 1998 (Ed van der Vlist) 1998, 194-197

KOPPENOL, JOHAN, ed.
Het Leids ontzet. 3 oktober 1574 door de ogen van tijdgenoten
Amsterdam 2002 (Raymond Fagel) 2003, 161-163

KOUWENHOVEN, ARLETTE, en MATTHI FORRER
Siebold en Japan. Zijn leven en werk
Leiden 2000 (P.J.M. de Baar) 2000, 178-179
KROGT, M.R. VAN DER
Een koninklijk gebaar. Hofleveranciers in Nederland
Zaltbommel 2000 (PdB) 2001, 208
KRUIZINGA, SVEN, PAUL SLOWIJK
en VICTOR VAN DER MEER, ed.
Collegium Musicum 1936-2001
Leiden 2001 (PdB) 2001, 203-204
LAABS, ANNEGRET
De Leidse fijnschilders uit Dresden
Zwolle 2001 (PdB) 2001, 197
LAMENS-VAN MALENSTEIN, M.M.
Oefening en bespiegeling.
Het verloskundig onderwijs van M.S. du Pui (1754-1834)
te Leiden
Rotterdam 1997 (P.J.M. de Baar) 1997, 189-190
LAMMERS, A.
Americans in Leiden
Leiden 2001 (PdB) 2001, 196
LEERMAKERS, INE, en FROUKE I. WELLING
Door gangen en poorten naar de Leidse hofjes
Leiden 1997 (Peter Otgaar) 1997, 187-188
LEVERLAND, B.N.
St. Pancras op het Hogeland.
Kerk en kapittel in Leiden tot aan de Reformatie
Hilversum 2000 (Fred van Kan) 2000, 158-159
LEIJERZAPF, I.TH.
'Toe heeren, nou even stil gestaan ...'
De Leidse studentenfotograaf J.D. Kiek
Leiden 1997 (Marije Groos) 1997, 196-198
LEYDEN, W.K. VAN
Goeie Mie of de Leidsche Giftmengster
Leiden 1994 (Ed van der Vlist) 1995, 180-182
LIEBURG, M.J. VAN
Het Diaconessenhuis Leiden
Rotterdam 1997 (P.J.M. de Baar) 1998, 205-207
LINDEMAN, RUUD, YVONNE SCHERF en RUDOLF DEKKER
Egodocumenten van Noord-Nederlanders uit de zestiende

tot begin negentiende eeuw. Een chronologische lijst
Rotterdam 1993 (P.J.M. de Baar) 1995, 167-169
Reisverslagen van Noord-Nederlanders uit de zestiende
tot begin negentiende eeuw. Een chronologische lijst
Rotterdam 1994 (P.J.M. de Baar) 1995, 169-170

LINDEN, RIET VAN DER, en RINUS VRIND
Drukkerij Van der Linden. De eerste eeuw ... 1901-2001
Leiden 2001 (PdB) 2002, 225-226

LIS, CATHARINA, en HUGO SOLY, ed.
Werelden van verschil. Ambachtsgilden in de Lage Landen
Brussel 1997 (P.J.M. de Baar) 2000, 169-172

LOOS, IKE DE, en VICTORIA GONCHAROVA, ed.
Vilnius, Library of the Lithuanian Academy of Sciences,
Department of Manuscripts, F22-95
Ottawa 2003 (PdB) 2003, 178-179

LUCASSEN, LEO, en FLORIS VERMEULEN
Immigranten en lokale arbeidsmarkt. Vreemdelingen in Den Haag,
Leiden, Deventer en Alkmaar (1920-1940)
Z.p. 1999 (PdB) 2001, 202

LYNDEN-DE BRUÏNE, A.M. VAN, ed.
Caatje Cau, In Vogelvlucht door Europa.
De reisjournalen van Dionysia Catharina Temminck-Cau (1807-1824)
Zutphen 2001 (PdB) 2001, 200-201

MARKSLAG, B.T.M., e.a.
De H. Willibrordkerk te Oegstgeest 1901-2001
Oegstgeest 2001 (PdB) 2002, 227-228

MARREWIJK, J.M. VAN, ed.
Blijvende dynamiek. 75 jaar geschiedenis
van de Katholieke Land- en Tuinbouwbond LTB,
z.p., z.j. (P.J.M. de Baar) 1993, 180-182

MARTENS, PAUL, en JOS VAN DEN BORNE
En Leiden stond perplex ...!
Vijftig jaar Leidse Harmoniekapel 1949-1999
Leiden 1999 (Gert-Jan van Rijn) 2000, 200-201

[MASUREL, GERT-JAN, LUCIEN GEELHOED en AUKJE SANNEN]
Brood & wonen. Korevaarstraat 30 en omgeving
[Leiden 1995] (Eric Jan Weterings) 1996, 169-171

MEERDINK, JORIEN, ASTRID JANSEN, en TRUDE POOT
Bollenpelsters gevraagd.
Seizoenarbeid van vrouwen in de Zuidhollandse bloembollenstreek

tussen 1900 en 1960
Groningen 1988 (P.J.M. de Baar) 1992, 169-170
MEULEN, LEO VAN DER
Het Rijnlands huis teruggevolgd in de tijd. Ontleedkunst op een Leidse kavel 2000-1578
Amsterdam 2000 (P.J.M. de Baar) 2001, 160-162
MEIJER, HAR
Kopstoot en andere praktijkverhalen
Leiden 2002 (PdB) 2002, 228
Val dood! en andere praktijkverhalen
Leiden 2003 (PdB) 2003, 185
MEIJER, MIA
Vrouwen kijken terug. Opgedragen aan dochters
Haarlem 1999 (Jaak Slangen) 1999, 201-202
MOERMAN, INGRID W.L. (INGRID)
Leiden en omgeving in foto 1890-1940
Leiden 1999 (Jaak Slangen) 1999, 192-193
Gif als goede gave.
Maria Catharina van der Linden-Swanenburg/Goeie Mie (1839-1915)
z.p. z.j. (Peter Otgaar) 2001, 175-176
Gruwelijcke Practijcken. Recht en slecht in Leiden
Leiden 1998 (PdB) 2001, 206
Gif als goede gave.
Maria Catharina van der Linden-Swanenburg/Goeie Mie (1839-1915)
z.p. z.j. (P.J.M. de Baar) 2002, 195-198
Tranen in een rode zakdoek.
Mary Servaes-Beij, Zangeres zonder naam
z.p. z.j. (P.J.M. de Baar) 2002, 195-198
Groenesteeg. Een historische begraafplaats in Leiden
Leiden 2000 (PdB) 2003, 179-180
MOERMAN, INGRID W.L., en R.C.J. VAN MAANEN, ed.
Groenesteeg. Geschiedenis van een Leidse begraafplaats
Utrecht 1994 (Jaap Moes) 1994, 175-178
MOES, JAAP
Van bedelstaf tot marktwapen. Sociale werkvoorziening in Leiden na 1795
Leiden 1997 (P.J.M. de Baar) 1997, 192-194
Werkvoorziening als een sociaal contract.

Over de rol van de vakbeweging in Leiden van 1945 tot 2000
Leiden 2001 (P.J.M. de Baar) 2001, 183-184

MOES, JAAP, e.a.
In de nieuwe stad. Nieuwkomers in Leiden, 1200-2000
Leiden 1996 (Bill Penning) 1997, 177-179

MOES, J.K.S., en B.M.A. DE VRIES, ed.
Stof uit het Leidse verleden.
Zeven eeuwen textielnijverheid
Utrecht/Leiden 1991 (D.J. Noordam) 1993, 186-188

MOESHART, KUMI, e.a.
The honorable vistor. Japan in Leiden. Wandelgids
Leiden 2000 (PdB) 2001, 205

MOGGRÉ, JAAP, ed.
Uit de geschiedenis van onze wijk [Maredorp]
Leiden 2002 (PdB) 2002, 218-219
Monumenten uit 75 jaar Herensingelkerk, 1925-2000
Leiden 2000 (PdB) 2001, 209

MOOK, TINEKE, en BRUCE VAN RIJK
Sporen van Indië en Indonesië in Leiden. Een wandelroute
Leiden 2001 (PdB) 2001, 206

MOOR, GEERTRUIDA DE
Verborgen en geboren.
Het cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst
in de Noordwijkse regio (1261-1574)
Hilversum 1994 (Ed van der Vlist) 1995, 163-165

MOOR, GEERTRUIDA DE, ed.
Lonen en prijzen in het cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst
bij Noordwijkerhout tussen 1410/11 en 1570/71
Amsterdam 2000 (Dirk Jaap Noordam) 2001, 155-156

NETIV, ARIELA H., RUDI C.J. VAN MAANEN en COR DE GRAAF JR.
Vorstelijke visites. Oranje voetstappen in Leiden
Leiden 2000 (Gert-Jan van Rijn) 2000, 176-177

NN
Buiten wonen in de stad. Hooglandsekerkgracht 22, Leiden
Wassenaar 2001 (PdB) 2002, 221
Flick-Flack. De geschiedenis van de Leidse gymnastiekvereniging
Nieuw Brunhilde 1925-2000
Leiden 2000 (P.J.M. de Baar) 2001, 187-188
Het is alle dagen feest in Leiden! Feest- en gedenkdagen
uit verschillende landen en culturen
Leiden 2003 (PdB) 2003, 187-188

Historische bedrijfsarchieven. Een geschiedenis en bronnenoverzicht
Amsterdam 1992-1993 (P.J.M. de Baar) 1995, 182-184
In de Rijn-Vaart der Volkeren.
Lezingen, uitgesproken ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de Historische Vereniging Alphen aan den Rijn
Alphen aan den Rijn 1998 (PdB) 2001, 192-193
In meo hortulo. In mijn tuin.
400 jaar uitwisseling van planten en plantenkennis tussen Leiden en Wenen.
[Leiden 1998] (P.J.M. de Baar) 1999, 180-181
Leiden en omgeving
Leiden 2000 (PdB) 2001, 209
Leidse Karnavalsvereniging De Hutspotten
Leiden 1998 (PdB) 2001, 212
Njord 1874-1999.
Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het 125 jarig bestaan van de Koninklijke Studenten Roei Vereniging "Njord" op 5 juni 1999
Leiden 2000 (PdB) 2003, 181-182
Op diamanten voet een nieuwe eeuw tegemoet: 60 jaar Wandelkring Den Haag/Rijnland
Den Haag 2000 (PdB) 2001, 211
Oranjes, welkom terug. Het bezoek van H.M. Koningin Beatrix aan Leiden, zaterdag 29 april 2000
Leiden 2000 (PdB) 2001, 208
Rondom de Rijn. Herinneringen aan Zuid-Holland
Ljubljana 1999 (PdB) 2001, 209-210
Van Toen en Nu.
(Persoonlijke impressies en terugblikken met en zonder spijt)
Lugdunum Batavorum 1999 (Dirk Jaap Noordam) 1999, 200-201
Vanuit Leiderdorp. Emigreren in de 20e eeuw
Leiderdorp 2002 (PdB) 2002, 221
Volkstellingen, 1795-1971.
Deel 1: *Data en publicatie volkstelling 1899; Volkstellingen, 1795-1971.*
Deel 2: *Publicaties Volkstellingen, 1795-1971*
Amsterdam 1999 (Cor Smit) 1999, 181-184
Zoeterwoude rond 1950
Uit het archief van Fotostudio Van Bemmelen
Zoeterwoude 2000 (PdB) 2001, 210

NOORDAM, DIRK JAAP
Geringde buffels en heren van stand.
Het patriciaat van Leiden, 1574-1700
Hilversum 1994 (Ed van der Vlist) 1994, 170-172
De historische optochten van de 3 October-Vereeniging
Den Haag 1999 (Ingrid W.L. Moerman) 2000, 184-187
NOORDAM, D.J., J.K.S. MOES, en J. LAURIER
Door de wol geverfd.
Herinneringen aan de Leidse textielindustrie in de twintigste eeuw
Zutphen 1998 (Gert-Jan van Rijn) 1998, 223-224
NOORT, SELMA, en FROUKJE STROEVE
Eet mijn arm maar op!
Wandelingen door Leiden voor de jeugd
Dordrecht 2001 (PdB) 2002, 217-218
NIJS, THIMO DE, ed.
Jacob David Mees. Dagboek 1872-1874
Hilversum 1997 (P.J.M. de Baar) 2002, 206-208
OTGAAR, PETER, en JOLANDA OTGAAR-VAN SCHAIK
Met hart en ziel.
Honderd jaar welzijnswerk in het Leidse Volkshuis 1899-1999
Maarssen [1999] (Dirk Jaap Noordam) 1999, 187-188
OTTERSPEER, W.
De wiekslag van hun geest.
De Leidse universiteit in de negentiende eeuw
[Den Haag 1992] (Dirk Jaap Noordam) 1995, 176-177
De opvoedende kracht van den groentijd.
Het Leidse ontgroenschandaal van 1911
Leiden 1995 (Dirk Jaap Noordam) 1996, 168
Bolland. Een biografie
Amsterdam 1995 (Jaak Slangen) 1996, 171-173
Groepsportret met Dame 1. Het bolwerk van de vrijheid
De Leidse universiteit, 1575-1672
Amsterdam 2000 (P.J.M. de Baar) 2001, 165-167
De lezende Pallas. Het dubbeltalent van de Leidse Universiteit
Den Haag 2000 (P.J.M. de Baar) 2002, 202-205
OTTERSPEER, W., e.a.
Maskerades ... honderd jaar optochten door studenten
Leiden 1999 (PdB) 2001, 206-207
PAANAKKER, EDITH
Klank in een nevel. Johannes Kneppelhout (1814-1885)
z.p. z.j. (P.J.M. de Baar) 2002, 195-198

PELTJES, GERRIT JAN
Leidse lasten. Twee belastingkohieren uit 1674
Leiden 1995 (Dirk Jaap Noordam) 1996, 167-168

PEX, R.J.
Knappenhof of Grotenhof te Lisse
Lisse 1999 (PdB) 2001, 201

PIECK, L.C.
Stieltjesstraat 1938-1998
Kampen 1998 (PdB) 2001, 212

POEL, THEO VAN DER
Een eeuw door de Bank genomen
Roelofarendsveen 2001 (PdB) 2001, 213-214

POPMA, MAX, en JAN-WILLEM GULDEMOND
Beelden van bollenschuren.
Het cultureel erfgoed van de Bloembollenstreek 1850-1940
Lisse 1998 (PdB) 2001, 202

POST VAN DER MOLEN, GERARD, en RONALD RIJKSE
't Geluck waeit niemand in den mond.
20 jaar margedrukker De Ammoniet
Amsterdam/Middelburg 2000 (PdB) 2001, 215-216

POT, PETER
Arm Leiden.
Levensstandaard, bedeling en bedeelden, 1750-1854
Hilversum 1994 (IJme Woensdregt) 1994, 172-174

RADEMAKER, C.S.M.
Leven en werk van Gerardus Joannes Vossius (1577-1649)
Hilversum 1999 (P.J.M. de Baar) 2000, 160-163

RIOOL-MAURITS, MARLEEN
Doleantie. "De strik gebroken ..., omwille van het Woord"
Leiderdorp 2001 (PdB) 2002, 220

ROEST, D.M., en H. VAN DER WERELD, ed.
In de schaduw van de Woudse Dom
Rijnsaterwoude 2001 (PdB) 2001, 215

ROOS, M.
Woubrugge en ik.
Een methode voor lokale geschiedenis ten behoeve
van de basisscholen te Woubrugge
Woubrugge 2000 (PdB) 2001, 214

ROOS, JAN DE
Met enige schroom. Pioniers van het lokaal bestuur
Amsterdam 2000 (Cees Waal) 2000, 192-194

ROOVERS, ANNELIES
Vensters, geopend op het leven.
Affiches uit het Leids Gemeentearchief
Leiden 1999 (Jasper Groos) 1999, 197-198
ROSCHER, M., en S. SPIJKERMAN
Zichtbaar energiek 1848-1998.
150 Jaar Energiebedrijf EWR
Leiden 1998 (P.J.M. de Baar) 1999, 186-187
ROSCHER, MONIQUE, en SANDRA SPIJKERMAN
SLS Wonen. Een kostbaar bezit
Leiden 2002 (P.J.M. de Baar) 2002, 208-210
ROSO, MONIQUE (ed.)
Hoezo ouwe zeur? Elf ouderen in Leiden geportretteerd
Leiden [1994] (Marije Groos) 1995, 193-195
RUPPE, CHRISTIAN FRIEDRICH
Christmas Cantata – Eastern Cantata
Alphen aan den Rijn 1996 (Kees Walle) 1997, 191-192
RIJN, GERT-JAN VAN
Kijk op het Elisabeth
Leiden 2001 (PdB) 2001, 207-208
SCHAEPS, JEF, en CHRISTIAAN VOGELAAR, ed.
Tekeningen van Ars Aemula Naturae.
Leidens oudste tekengenootschap
Leiden 1994 (Jaap Moes) 1995, 177-180
SCHMIDT, ARIADNE
Overleven na de dood. Weduwen in Leiden in de Gouden Eeuw
Amsterdam 2001 (P.J.M. de Baar) 2001, 171-173
SCHMITZ, BART
Huize Nippon aan de Rijn. Philipp Franz von Siebold (1796-1866)
z.p. z.j. (P.J.M. de Baar) 2002, 195-198
SCHOUTEN, MARTIN
Marinus van der Lubbe. Een biografie
Amsterdam 1999 (Kees Walle) 1999, 194-197
SCHRAGE, J.G., A.C.L. VAN NOORT en W.H. SLINGERLAND, ed.
Matthias te kijk. Een boek uitgegeven ter gelegenheid van
het tweehonderdjarig bestaan van de St. Matthiasparochie,
gevierd in de eerste week van juni 1997.
[Warmond 1998] (P.J.M. de Baar) 1999, 190-192
SCHULTZ VAN HAEGEN, MELANIE, en JAN CASTELEIN, ed.
De heerlicheyt van Vliet.
[Leiden 1999] (Ed van der Vlist) 1999, 178-179

SELIER, FRITS
Allochtonen in de 17e eeuw. Reacties op Zuidnederlanders in Leiden
Amsterdam 1999 (PdB) 2001, 194-195

SELSER, MARIELLE
De dubbele dichter.
François Haverschmidt/Piet Paaltjens (1835-1894)
z.p. z.j. (P.J.M. de Baar) 2002, 195-198

SICKING, LOUIS
Geuzen en glippers. Goed en fout tijdens het beleg van Leiden
Den Haag 2003 (P.J.M. de Baar) 2003, 173-175

SLOOF, J.H.
Focus op Voorschoten
Zaltbommel 2001 (PdB) 2002, 224-225

SLOOF, J.H., ed.
De oudste bestuursregisters van het Hoogheemraadschap van Rijnland (1444-1520)
Leiden 1999 (PdB) 2001, 191

SLOOF, J.H., en R.F. WYBRANDS
Kadastrale Atlas Zuid-Holland 1832. Deel 8: *Voorschoten*
Den Haag 1999 (PdB) 2001, 201

SLUIS, MARIJTJE, en KASPER VAN OMMEN
"Si ce n'est pour nous, alors pour nos successeurs". Honderdvijftig jaar Bibliothèque Wallonne
Leiden 2002 (PdB) 2002, 225

SLUYSMAN, J., e.a.
Reünistenalmanak Augustinus 2003
Leiden 2003 (PdB) 2003, 182-183

SMIT, COR
Leiden met een luchtje.
Straten, water, groen en afval in een Hollandse stad, 1200-2000
Leiden 2001 (L. Barendregt) 2003, 160-161

SMIT, COR, e.a.
Woningbouwvereniging Buitenlust 1925-2000. Sociaal en ondernemend
Oegstgeest 2000 (PdB) 2003, 184-185

SMITS, JAN
Een juridische wandeling door Leiden
's-Gravenhage/Leiden 1995 (Ed van der Vlist) 1995, 189-190

SOEST, HANS VAN, en LEEN JANSEN
Herinneringen aan Leiden
Ljubljana 1997 (Ed van der Vlist) 1997, 202

SOL, CHRIS
Thorbecke en Leiden.
Student, hoogleraar en raadslid (1817-1850)
Leiden 1998 (Dirk Jaap Noordam) 1998, 201-202

STEEN, AGNES VAN
Van Leidsche HBS tot Rembrandt Scholengemeenschap, 1864-1999
Leiden 2001 (Tineke van Loosbroek) 2003, 168-171

STEEN, DAAN VAN DER, en SANDRA VAN DEN BERG
Nieuw Leven.
80 jaar muziekvereniging, 6 februari 1918 - 6 februari 1998
[Leiden 1998] (P.J.M. de Baar) 1998, 224-225

STERKENBURG, P.G.J. VAN
Groen genaamd
Leiden 1998 (P.J.M. de Baar) 1998, 211-212

STEUR, A.G. VAN DER, en J.H.M. VAN DER ZON
Kadastrale atlas Zuid-Holland 1832. Deel 2: *Warmond*
Schoonhoven/Utrecht 1996 (Dirk Jaap Noordam) 1999, 192

STRIEN, KEES VAN
De ontdekking van de Nederlanden. Britse en Franse reizigers in Holland en Vlaanderen, 1750-1795
Utrecht 2001 (PdB) 2001, 198-199

STUIFBERGEN, A.N., en W. ROZENDAAL
De Leidse agent, een monument
Leiden 2001 (Peter Otgaar) 2001, 184-187

TAZELAAR, JAN, en COR SMIT
Het boekje van de Rijnsburgerbrug
Leiden 2001 (PdB) 2001, 207

THUNNISSEN, CLAUDIA
Landelijk leven in Leiderdorp. Tuin van Holland
Leiderdorp 1998 (Dirk Jaap Noordam) 1998, 220-221

TOL, D. VAN
Het huis Tol te Koudekerk en zijn bewoners (ca. 1277-1977)
Alphen aan den Rijn 1999 (P.J.M. de Baar) 2000, 155-157

TUYL, W. VAN
Het ambacht Zwammerdam.
Een bijdrage tot de geschiedenis van zijn vorming en zijn bestuur
Hilversum 1998 (PdB) 2001, 192

UITTENBROEK, MARIJKE
Sieraden in de stad.
Beelden en fonteinen in Leiden
Leiden 1999 (Jasper Groos) 1999, 198-199

VEENDRICK, LAURENZ
Tussen school en leven.
Langdurige internaatsvorming voor meisjes tussen 14 en 16 jaar in de jaren vijftig en zestig in vormingsinternaat De Vonk te Noordwijkerhout
Hilversum 1999 (Peter Otgaar) 2000, 197-200

VELDEN, SJAAK VAN DER
Stakingen in Nederland. Arbeidersstrijd 1830-1995
Amsterdam 2000 (Jaap Moes) 2001, 177-181

VELDHEER, V.C.
Kantelend bestuur.
Onderzoek naar de ontwikkeling van taken van het lokale bestuur in de periode 1851-1985
Rijswijk 1994 (Jaap Moes) 1995, 184-187

VERHOEF, BERNADETTE, ed.
Bij ons aan de Meerburg
Zoeterwoude 2000 (P.J.M. de Baar) 2000, 194-195

VISSER, A.S.Q., P.G. HOFTIJZER, en B. WESTERWEEL
Emblem books in Leiden
Leiden 1999 (PdB) 2001, 198

VISSER, G., e.a.
150 jaar Christelijke Scholen in Leiden 1853-2003
Leiden 2003 (Agnes van Steen) 2003, 180-181

VLIET, PIET VAN
Voor de grote oversteek. De Pilgrims in Leiden (1609-1620)
z.p. z.j. (P.J.M. de Baar) 2002, 195-198

VLIST, ED VAN DER
De Burcht van Leiden
Leiden 2001 (Fred van Kan) 2002, 194-195

VOSKUIL, B.V.
Joden in Leiden.
[Leiden] 1994 (Jaap Moes) 1994, 174-175

VREESWIJK, J.J.M. (JAN)
Wie Wat Waar. Uit het archief van Jan Vreeswijk: Stompwijk
Leidschendam 1996 (PdB) 2001, 211
Wie Wat Waar. Uit het archief van Jan Vreeswijk: Leiden
z.p. 2002 (P.J.M. de Baar) 2002, 212-213

VRIES, BOUDIEN DE
De eerste 3 October-feesten: volksvertier of vermaak voor de burgerij?
Den Haag 2002 (P.J.M. de Baar) 2003, 171-173

WALLE, KEES
Tussen Leiden en Leipzig.
Het korte leven van Marinus van der Lubbe (1909-1934)
z.p. z.j. (P.J.M. de Baar) 2002, 195-198
WEIJ, MARLEEN VAN DER
Dicht op de muur. Gedichten in Leiden
[Leiden 1996] (Gert-Jan van Rijn) 1996, 175-176
WEIJDE, B. VAN DER, en H.M. VAN DER WEIJDE-OUDENAARDEN
Vrouwen op een bordje.
Straatnamen in de Stevenshof in Leiden
Leiden 1993 (P.J.M. de Baar) 1993, 177-179
WELL, JAN VAN
Oecumene metterdaad.
De geloofsgemeenschap in de Merenwijk te Leiden
Kampen 1996 (Gert-Jan van Rijn) 1998, 216-219
WENGEN, GER VAN
'Wat is er te doen in Volkenkunde?'
De bewogen geschiedenis van het Rijksmuseum voor Volkenkunde in Leiden
Leiden 2002 (PdB) 2002, 222
WETERINGS, E.J. (ERIC JAN), ed.
De kunst van het bewaren. Industrieel erfgoed in Leiden
Leiden 1992 (Jaak Slangen) 1993, 188-189
Het ambacht. Leidse vaklieden aan het woord
Leiden 1993 (Marije Groos) 1994, 169-170
Leids fabrikaat 2. Geschiedenis van Leidse bedrijven.
Leiden 1999 (Dirk Jaap Noordam) 1999, 188-190
WETERINGS, ERIC JAN, en ED VAN DER VLIST
'Wie maakt me los?' Negen eeuwen markt in Leiden
Leiden 1996 (Jaap Moes) 1996, 165-166
WIEL, KEES VAN DER
Leidse wevershuisjes. Het wisselende lot van de zeventiende-eeuwse Leidse arbeiderswoningen
Leiden 2001 (Gert-Jan van Rijn) 2001, 173-175
WIELES, JAN
Water in de Wijk. Verleden, heden en toekomst van water in de Leidse Pieters- & Academiewijk en Levendaal-West
Leiden 2002 (Kees Walle) 2002, 198-200
WIERSINGA, JORIS
De leraar van Europa. Hermannus Boerhaave (1668-1738)
z.p. z.j. (P.J.M. de Baar) 2002, 195-198

WINTGENS HÖTTE, D., en A. DE JONGH-VERMEULEN, ed.
Dageraad van de moderne kunst. Leiden en omgeving 1890-1940
Zwolle/Leiden 1999 (Dirk Jaap Noordam) 2001, 181-182

WOLF, TON VAN DER
Louise, een beeld van een meid.
Louise de Coligny SG Leiden 1881-1992
Leiden 1994 (P.J.M. de Baar) 1995, 191-192

WORTEL, DICK
In het belang der gantsche arbeidersbevolking.
De Leidsche Bestuurdersbond en de Leidse afdeling van het
Nederlands Verbond van Vakverenigingen in de periode 1900-1914
Leiden 2000 (Kees Walle) 2000, 187-190
Taal in stad en land. Leids
Den Haag 2002 (P.J.M. de Baar) 2002, 213-216

ZAALBERG, H., ed.
Potterij Zaalberg werkt vanaf 1918 tot heden met KLEI EN VUUR
Zoeterwoude 1998 (Gert-Jan van Rijn) 1998, 209-210

ZEE, HENK DE
17 februari 1902 - 17 februari 2002.
Een impressie van 100 jaar 'Werkmans Wilskracht'
z.p. z.j. (PdB) 2002, 226-227

Telkens na het verschijnen van een Jaarboek wordt dit register aangevuld op de website van de Dirk van Eck-Stichting: www.dirkvaneck.nl

DIRK VAN ECK-STICHTING
LEIDEN

De Dirk van Eck-Stichting vraagt aandacht voor 'gewone mensen' uit het Leidse verleden. Zij doet dat onder meer met lezingen, filmavonden, de videoreeks 'Stadsbeeld in Beweging' en het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken.*

De stichting werd op 1 mei 1987 opgericht. Haar naam dankt zij aan Dirk Antonie van Eck (1867-1948), de 'peetvader' van de Leidse sociaal-democratie, die zich als lid van de gemeenteraad jarenlang heeft ingezet voor de verbetering van de levensomstandigheden van zijn stadgenoten.

U kunt aan de activiteiten van de Dirk van Eck-Stichting bijdragen door een donatie over te maken op gironummer **35 66 42**, ten name van de Dirk van Eck-Stichting, Postbus 849, 2300 AV Leiden.

Belangstellenden die € 15 of meer doneren, ontvangen het *Jaarboek* in het jaar van hun donatie. Daarnaast krijgen donateurs aantrekkelijke kortingen op de video's en boeken waaraan de naam van de stichting is verbonden.

ISBN 90-73279-23-2
ISSN 1387-8123